

PIRMŲJŲ IŠEIVIŲ SAMBŪRIAI IR DARBAI LIETUVAI

Lietuvos Respublikos Seimas 2019 metus paskelbė Pasaulio lietuvių metais. Šia iniciatyva atkreiptas dėmesys į Pasaulio lietuvių bendruomenės veiklą lietuvių istorijos, kalbos, kultūros, mokslo, paveldo, tradicijų, tautinės tapatybės išsaugojimo srityse, jos indėlį kuriant šiuolaikinę modernią Lietuvos valstybę. Taip pat pagalbą jungiantis į Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizaciją, Jungtines Tautas, UNESCO, NATO, Europos Sąjungą ir ne mažiau svarbų vaidmenį šiuolaikinės Lietuvos diasporai.

Atsižvelgta ir į tai, kad 2019 metais sukanka 70 metų, kai buvo paskelbta Lietuvių chartija, kuria įsteigta Pasaulio lietuvių bendruomenė, apibrėžtos jos pamatinės teisės, vertybės, principai, lietuvių įsipareigojimas darbu, mokslu, turtu, pasiaukojimu kovoti, kad apgintų ir išlaikytų nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Minėdami Pasaulio lietuvių metus, gręžiamės į pirmuosius lietuvių emigrantus: apie pirmosios emigracijos bangos lietuvių bendruomeninę ir patriotinę veiklą Jungtinėse Amerikos Valstijose, Išeivijos lietuvių organizacijų veiklą, jų finansinę ir politinę paramą, kuri buvo labai svarbi atkuriant Lietuvos valstybingumą, pasakoja Lietuvos nacionalinio muziejaus direktorės pavaduotojas, muziejininkas dr. Žygyntas BŪČYS. Jį kalbina Lina Leparskienė.

XIX a. antroje pusėje prasidėjusi emigracija (istoriografijoje ji vadinama pirmąja emigracijos banga) truko iki Pirmojo pasaulinio karo (1868–1914). Istorikų skaičiavimu, tuo metu iš Lietuvos išvyko apie pusę milijono žmonių. Didžioji dalis – į Jungtines Amerikos Valstijas¹. Iš to meto Rusijos imperijos Šiaurės vakarų krašto pirmieji emigravo vakarykščiai baudžiauninkai, neturėję žemės ir pragyvenimo lėšų. Jų pasirinkimui turėjo įtakos sunkūs sausros metai, badmetis 1867–1868 m. – žmonės tiesiog ieškojo išeities. Neseniai asmens laisvę atgavę, dažnai neraštingi žmonės, atvykę į JAV prakuto, išsilavino, pradėjo telktis į draugijas. XIX a. pabaigoje jų buvo apie 500, o XX a. pradžioje smulkių lietuviškųjų organizacijų skaičius išaugo iki 2 tūkst.

Kaip iš tos pobaudžiavinės neraštingos visuomenės išaugo lietuviai, pilietis? Daugumai emigrantų iš pradžių teko dirbti juodus, sunkius darbus. Kaip jie lavinosi?

Karolio Račkausko-Vairo² 1915 m. išleistoje knygelėje „Amerika, arba Rinkinys įvairių faktų, žinotinų Amerikoje gyvenantiems ir čion atke-

liaujantiems lietuviams“ pateikta gana išraiškinga JAV susikūrusių lietuvių bendruomenių apžvalga. Autorius (be neigiamos konotacijos) įvardija, kad iš Lietuvos išvažiuoja *analfabetai* – skaityti ir rašyti nemokantys žmonės. Iš visų išvažiavusiųjų net apie 60 proc. buvo neraštingi. Labiau išsilavinę tautiečiai ėmėsi telkti emigrantus. Visų pirma reikėtų paminėti aušrininką dr. Joną Šliupą (gyvenusį JAV 1884–1919 m.), kunigą Aleksandrą Burbą, Antaną Miluką, Joną Žilinską-Žilių, Antaną Kaupą bei kitus pirmuosius inteligentus. Kūrėsi lietuviškos parapijos, kurios ir tapo bendruomenių centrais. Pastačius bažnyčią, prie jos steigėsi ne tik katalikiškos draugijos, bet ir lietuvių mokyklėlės. Kūrėsi ir pasaulietiniai sambūriai – muzikos „bandai“, teatrai, chorai. Kaip ir dabar: kažkur emigracijoje atsiduria vienas, antras, trečias lietuvis – žiūrėk, jau ir bendruomenė.

Lietuviai svetimame krašte gana greitai prisitaikė. Dirbo jie sunkiai ir daug, bet netrukus daugelis ėmėsi verslo. K. Račkauskas-Vairas savo knygelėje pateikia įdomių statistinių duomenų apie lietuvių „biznį“: prekybą, finansus, leidžiamą spaudą. Ir rašo jis gyva to meto kalba:

ŠENANDOJA LIETUVIAI

Šis miestas jau pirm 1897 m. buvo vadinamas Amerikos lietuvių sostapyle. Tuokart jie turėjo jau savo bažnyčią; tarp jų buvo nemaža turtinųjų vertelgų. 1914 m. surankiotos žinios šitai ką pasako: viso lietuvių priskaitoma arti 9000 (šeimynų – 1500, pavienių vyrų – 1100, mer-

1 Dalis jų, išbuvę Amerikoje keliolika metų, grįždavo į Lietuvą. 1919–1921 m. grįžo apie 20 tūkst. išeivių, tačiau 1920–1923 m. į JAV iš Lietuvos vėl emigravo per 22 tūkst. asmenų.

2 Rašytojas, vertėjas, visuomenininkas, diplomatas. 1907 m. išvyko į Jungtines Amerikos Valstijas, kur įsitraukė į lietuvių veiklą. Apsigyvenęs Bruklino, įsijungė į lietuvių kuopą, rašė socialistų spaudoje, ruošė jų atsišaukimus, tapo leidinio „Kova“ redaktoriumi. Bostone įkūrė Apšvietos draugiją, kuri įgijo Lietuvių universiteto vardą, nes rengdavo tautiečiams nemokamas paskaitas. Kurį laiką redagavo mokslo ir literatūros žurnalą „Laisvoji mintis“, o 1911–1920 m. buvo Susivienijimo lietuvių Amerikoje savaitraščio „Tėvynė“ redaktorius, dalyvavo

politinėje veikloje. Tarpukariu grįžo į Lietuvą kelti jos ekonominio gyvenimo, bandyti JAV lietuvių surinktais pinigais steigti pramonines bendroves. Tačiau įsitraukė į Lietuvos užsienio reikalų ministerijos veiklą ir atliko svarbias diplomatinės misijas.

Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Kęstučio draugijos nariai. Norvudas, 1907–1908 m. Stanaičio nuotrauka.

„Aido“ teatrinė trupė, vadovaujama J. Kovo. Voterberis, 1906 m.

Stasys P. Balzekas (centre) prie savo bakalėjos ir mėsos parduotuvės su jos darbuotojais. Čikaga, 1916 m.

ginų – 900, abiejų lyčių vaikų – arti 4000). Lietuviams priklauso apie 200 įvairių biznių, viso vertės bent 1 200 000 \$. Leidžiama laikraštis „Darbininkų viltis“.

VESTVILIO LIETUVIAI

Tai yra turtinga ir gyva lietuvių kolonija vakaruose. Lietuvių čia priskaitoma 2196. Visame miestelyje gyventojų yra 8 tūkstančiai. Lietuviai skaitlingumu viršija kitas tautas, ir beveik visa miestelio valdžia yra lietuvių rankose. Lietuvių bizniai yra sekantie: 18 salūnų, 5 krautuvės, lengvųjų gėrimų išdirbėjas, cigarų išdirbėjas, fotografas, barzdaskutys, graborius, 3 kriaučių šapos, kurpius, kalvis. Visų biznių vertė – 250 000 \$. Darbai – vien angliakasyklose; uždarbiai – nuo 30 iki 60 \$ į 2 savaitį.

Iš pradžių emigravusiems žmonėms rūpėjo, kaip išgyventi...

Todėl pirmosios jų organizacijos buvo savišalpos draugijos, kurių tikslas – padėti vienas kitam. Nepamirškime, kad dauguma emigravusių lietuvių nemokėjo anglų kalbos, tai taip pat skatino juos telktis. Kita vertus, dauguma jų buvo tikintys, religingi žmonės, tad savos, lietuviškos bažnyčios, kaip savotiško bendruomenės centro, būtinybė taip pat buvo akivaizdi.

To meto nuotraukos liudija, kad pamažu žmonių gyvenimas gerėjo. Jose matyti, kad ir iš

aprangos, ir iš veido mūsų lietuviai atrodo kaip „tikri amerikoniai“ – žinoma, kai fotografuojasi, kiekvienas stengiasi gražiai atrodyti, kita vertus, nuotraukose atsispindi ir jų pagerėjęs gyvenimas.

Tad bažnyčios tapo pagrindine susitelkimo vieta, kur kunigai galėjo priminti savo parapijiečiams, kad jie ne tik katalikai, bet ir lietuviai?

Istorikai dažniausiai kalba apie išskirtinį laisvamano J. Šliūpo vaidmenį lietuviybės puoselėjimo darbe, tačiau anksčiau minėtų kunigų nuopelnai taip pat reikšmingi: daugelis jų buvo bendruomenių dvasiniai lyderiai, išsilavinę to meto intelektualai, telkiantys lietuvių diasporas tautinei veiklai. Svarbu pastebėti, kad pirmaisiais emigracijos metais tautinės savivokos klausimas nebuvo aktualus. Iš pradžių draugijos emigracijoje – „Šv. Vaitiekaus“, „Aušros vartų Panelės švenčiausios“, „Kostiuškos“, „Polish Lithuanian Club in Boston“ ir kt. – buvo mišrios lenkų ir lietuvių. Pagrindiniai pirmųjų kolonistų tapatybės dėmenys, kurie juos vienijo, buvo išpažįstama religija (katalikybė) ir bendras kraštas (teritorija) iš kurio jie atvyko. Iš kaimo kilusio žmogaus atsivežta kultūrinė tradicija natūraliai lėmė jo pasirinkimus, o to meto Lietuvoje bei emigracijoje lietuviškos ir lenkiškos kultūros elementai buvo persipynę. Būtų neteisinga įsivaizduoti, kad XIX a. į JAV kėlėsi etnocentriškai angažuoti, „tautiškai susipratę“ Lietuvos gyventojai. Būtent pirmųjų draugijų mišri etninė sudėtis liudija, kad žmonės jungė kito-kie dalykai. Kalba tapo bendruomenės vienijančiu

Visuotinis Amerikos lietuvių Seimas. Niujorkas, 1918 m. kovo 13–14 d. J. Ginkaus ir A. Klimo nuotrauka.

elementu, kai pradėjo daugėti emigrantų lietuvių – valstiečių iš Aukštaitijos, Suvalkijos, Žemaitijos. Ilgainiui pradėjo kurtis tik lietuviakalbės draugijos. Besiformuojanti tautinė savimonė natūraliai ir paprastai išsprendė šį klausimą – buvimas drauge su lenkais tiesiog tapo nebeaktualus. Tam įtakos turėjo ir JAV kultūrinė aplinka – ši valstybė buvo sudaryta iš įvairių tautinių bendruomenių: čia pat gyveno italai, airiai, ispanai, prancūzai, kitos tautos. Lietuviai pradėjo suvokti save kaip atskirą tautinę bendruomenę. Na, o pirmoji grynai lietuviška draugija įkurta Šenandoa (angl. Shenandoah, miestas JAV, Pensilvanijos valstijoje) 1877 m., pasivadinusi Šv. Jurgio pašalpos draugija.

Kuo skyrėsi carų valdžioje buvusios Lietuvos ir Amerikos lietuvių bendruomenės?

Imperijos sudėtyje esančioje Lietuvoje, formuojantis lietuvių visuomenei, vyravo pasaulėžiūrinės diskusijos. Asmens laisvė ar pilietiškumas – pamatinės demokratinės valstybės vertybės – svarstytos rečiau. JAV, priešingai, puoselėtos demokratijos tradicijos, saviraiškos laisvė. Tai formavo ne tik tautinę, bet ir pilietinę savimonę.

Ar galima sakyti, kad viena nuo kitos nutolusiose didelėse valstybėse – Rusijos imperijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose – formavosi dvi Lietuvos idėjos?

Kažkuria prasme, taip. Tačiau Lietuvos valstybės, ne tik tautos, idėja buvo svarbi visiems lietuviams. Nuo XIX a. pabaigos JAV lietuviai

aktyviai įsitraukia į kovą už Lietuvą. Įvairiomis formomis buvo pradėta viešinti ir remta Lietuvos valstybės idėja, ne tik idėja, bet ir, pavyzdžiui, Europoje susikūrusių lietuvių informacinių biurų veikla. Praturtėję lietuviai emigrantai finansiškai rėmė ir imperijoje likusius tautiečius, jų veiklą. Pavyzdžiui, Pirmojo pasaulinio karo metais itin didelės sumos buvo surinktos nukentėjusiems nuo karo lietuviams šelpti. JAV vyko gana aštri kova tarp katalikiškos pakraipos lietuvių ir laisvamanių, dominavo trijų pakraipų sambūriai: gausiausios ir aktyviausios buvo katalikiškos organizacijos (pirmoji jų, pavadinimu „Susivienijimas visų draugysčių katalikiškų Amerikoje“, įkurta 1885 m.), bet buvo ir liberaliai tautiškos minties, ir socialistų organizacijų. Kai buvo renkamos aukos nukentėjusiems nuo karo šelpti, kiekviena šių organizacijų turėjo savo atskirus fondus. Socialistai daugiau rėmė Lietuvos socialistų organizacijas, katalikai – katalikiškas ir pan. Dėl pasaulėžiūrinių skirtumų sunku buvo veikti kartu, tačiau nuolat siekta sutarimo. Svarbu, kad dar 1886 m. buvo įkurta viena didžiausių lietuvių organizacijų JAV – Susivienijimas lietuvių Amerikoje (Lithuanian Alliance of America), siekusi sujungti įvairių pažiūrų emigrantus. Tai seniausia vis dar veikianti Amerikos lietuvių draugija.

Jau 1918 m. kovą skirtingų pakraipų organizacijoms pavyko susitarti ir sušaukti Visuotinį Amerikos lietuvių seimą Niujorke, kuriame dalyvavo net 1200 delegatų, atstovaujančių tūkstančiui organizacijų. Šiame Seime buvo paskelbta Lietuvos nepriklausomybės deklaracija bei sutarimas teikti

paramą Lietuvai. Įdomu, kad įvairių deklaracijų dėl Lietuvos nepriklausomybės būta ir anksčiau. Antai 1917 m. tokią deklaraciją paskelbė į savo Seimą susirinkusios visos katalikiškos organizacijos. Tačiau 1918 m. kovo 13-osios deklaracija – ypatinga, paskelbta visų JAV lietuvių vardu. Skirtingų pažiūrų veikėjai sugebėjo susirinkti ir pasakyti: „Taip, mes už nepriklausomą Lietuvos valstybę!“

Kalbant apie to meto Lietuvoje ir emigracijoje gyvenusių lietuvių santalką vardan Lietuvos, būtina prisiminti dar 1900 m. pasaulinę Paryžiaus parodą, kurioje buvo ir lietuvių stendas. XIX a. pabaigoje JAV įkurta Lauryno Ivinskio draugija iškėlė idėją pristatyti Lietuvą pasauliui, šiam tikslui pradėtas burti komitetas. Lietuva, kaip valstybė, pasaulinėse parodose pasirodyti dar negalėjo, todėl buvo sutarta pristatyti lietuvius kaip etninį tipą. Organizatoriams teko laviruoti, nes Rusijai tokie ketinimai nepatiko. Idėją, kilusią JAV, parėmė Šveicarijos, Prancūzijos, Prūsijos lietuviai. Prisidėjo ir Lietuvos inteligentai – Jonas Vileišis, Povilas Višinskis, Motiejus Lozoraitis ir kt., rinkę iš kaimų gyventojų etnografinę medžiagą. Siekta parodyti ir draudžiamą lietuvišką spaudą: į parodą pavyko atsivežti lietuviškų knygų, pristatytos diagramos, rodančios, kiek knygų išleista Prūsijoje ir JAV. Pristatant lietuvių rašto kultūrą pasauliui norėta pasakyti, kad lietuviai – ne tik etninė

grupė, bet ir tauta. Reikšminga ir tai, kad lietuviškas stendas Paryžiaus parodoje buvo bendras visų lietuvių projektas, o parodai išleistas „Lietuviškas albumas“ apdovanotas aukso medaliu. 1900 m. Paryžiaus paroda – tai tarsi bendro lietuvių telkimosi pradžia, pirmas bandymas tarptautinėje arenoje pasakyti, kad mes esame.

Ši paroda – svarbus diplomatinis žingsnis. Kaip ta diplomatija vystėsi toliau? Valstybės nebuvo, bet lietuviška politika jau egzistavo ir ją didele dalimi formavo užsienio lietuviai. Ar visuomet jiems pavykdavo suderinti veiksmus su Lietuvos šviesuomene?

XX a. pradžioje išryškėja keli svarbiausi lietuvių diplomatijos, politikos centrai. Tai, be abejo, to meto Rusijos imperija ir Lietuva, taip pat Šveicarija, Švedija, JAV. Kaip jau minėta, Europoje ir JAV steigėsi informaciniai lietuvių biurai, tapę savotiška diplomatinio struktūrų užuomazga. Pagrindinis šių informacinių biurų tikslas buvo skleisti informaciją apie Lietuvą, paveikti Europos šalių politiką tautų apsisprendimo klausimu. Bendrai lietuvių politinei kryptčiai ir veiklai koordinuoti rengtos šių politinių centrų atstovų konferencijos.

O kaip buvo renkama ir Lietuvai perduodama piniginė parama? Gal buvo nustatytas ir aukų dydis?

Lietuvių ekspozicija pasaulinėje Paryžiaus parodoje. 1900 m. Nuotraukos saugomos Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

Įvairiai. Žinomas ir „penkių centų“ įnašas, kai kiekvieno draugijos nario mokesčio penki centai būdavo skiriami Lietuvai. Tačiau didžiąją dalį lėšų surinkdavo tikslinėmis aukomis – lietuviškų knygų leidybai, lietuviškomis mokykloms Lietuvoje paremti, nukentėjusių nuo karo šalpai, Tautos namų ar vietinių bažnyčių statybai ir pan. Pinigus parsiveždavo patys lietuviai arba juos siųsdavo laiškais, pervesdavo per bankus – abiejuose žemynuose buvo prakutusieji bankininkų. Dar vienas kanalas – Raudonojo Kryžiaus draugija. Įdomi istorija, susijusi su 1916 m. lapkričio 1 d. JAV paskelbtos Lietuvių dienos metu surinktomis lėšomis. Surinktos aukos (apie 200 tūkst. dolerių) buvo perduotos Amerikos Raudonajam Kryžiui. Tačiau tik 1919 m. Raudonasis Kryžius, dar pridėjęs 100 tūkst. dolerių, už tuos pinigus nupirko ir išsiuntė į Lietuvą drabužių, vaistų, medikamentų ir kitų būtinausių reikmenų. Ir iš Lietuvos važiuota į JAV rinkti aukų. Žemaitė, Andrius Bulota, Stasys Šimkus, Jonas Basanavičius, Martynas Yčas, kunigai Juozas Tumas-Vaižgantas, Konstantinas Olšauskas, Motiejus Gustaitis ir kt. lankėsi lietuviškose bendruomenėse, skaitė paskaitas apie Lietuvą ir rinko lėšas.

Turbūt J. Basanavičiaus vizitas Amerikos lietuviams buvo didelis įvykis?

Taip, jis buvo autoritetas. Juk J. Basanavičiaus darbai buvo spausdinami ir JAV. Žmonės jį skaitė abipus Atlanto. 1907 m. Vilniuje įsteigta Lietuvių mokslo draugija iškėlė Tautos namų statybos idėją ir ją rūpinosi, buvo nupirkta sklypas ant Tauro kalno, statyboms rinktos lėšos ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje. Kelionė į JAV J. Basanavičiui pasisekė, pavyko surinkti apie 25 tūkst. dolerių. Tačiau Pirmojo pasaulinio karo metu bankuose „pradingus“ didžiąjai daliai pinigų, likusi suma buvo išleista vadovėlių leidybai. Tad nuo 1915 m. Lietuvoje dideliais tiražais pradėti leisti įvairios tematikos vadovėliai.

Kaip Lietuva būtų išsivertusi be emigrantų paramos?

Be abejo, būtų buvę sunkiau. XX a. pradžioje Rusijos imperijos kraštu paverstoje Lietuvoje vietiniai žmonės gyveno vargingiau nei emigracijoje. Atkūrus valstybę svarbi buvo tiek finansinė parama, tiek ir tarptautinis pripažinimas. Už JAV lietuvių pinigus buvo steigiamos akcinės pramonės ir prekybos bendrovės, kredito įmonės, platinami paskolų lakštai, vežama žemės ūkio technika. Svari parama buvo ir Lietuvos vardo viešinimas, diplomatija, politinis lobizmas. 1919 m.

Paryžiaus taikos konferencijoje aktyviai veikė ir užsienio lietuviai, bandyta paveikti užsienio šalis, kad būtų priimti Lietuvai palankūs sprendimai. Dar 1917 m. Vašingtone įsteigtas Lietuvių informacinis biuras, kuris organizavo ir vykdė politines akcijas: informavo JAV valdžios sluoksnius apie lietuvių siekius, spaudai teikė žinių apie Lietuvą, leido informacinius leidinius, rūpinosi Lietuvos valstybės pripažinimu. 1919 m. toks biuras buvo įsteigtas Niujorke, Lietuvių katalikų tarybai ir Lietuvos tautinei tarybai sutarus, Lietuvos viešinimo pasaulyje kampanijai buvo skirta 60 tūkst. dolerių, pasamdyti žinomi to meto viešųjų ryšių specialistai – JAV viešosios informacijos biuro direktoriaus pavaduotojas Karlas Baijorais ir žurnalistas Edvardas L. Berneizas. Jų organizuota viešosios nuomonės formavimo kampanija buvo įspūdinga, atkakli ir plačiausia iš tuo metu vykdytų kampanijų – kasdien spaudoje pasirodydavo žinutės apie Lietuvą, aktyviai veikta Senate, leisti atvirukai, žemėlapiai, informaciniai leidiniai apie Lietuvą.

Įdomi ir Lietuvos laisvės varpo istorija. 1919 m. Jono Bagdžiūno iniciatyva, pagal garsojo Filadelfijos varpo, kuriuo buvo skambinta 1776 m. skelbiant JAV nepriklausomybę, pavyzdį, buvo nulietas Lietuvos laisvės varpas. Jis buvo vežiojamas po lietuvių bendruomenes ir renkamos aukos valstybės atkūrimui. 1922 m. šis varpas buvo padovanotas Lietuvai ir pakabintas Karo muziejaus bokšte Kaune.

Ir dar viena iniciatyva – 1921 m. gegužės 31 d. JAV prezidentui Vorenui Dž. Hardingui buvo įteikta milijonas parašų, įrištų į 138 knygas, prašant pripažinti Lietuvos valstybę. Tai išties įspūdingas faktas! Neabejotina, kad taip Amerikos lietuviai prisidėjo prie 1922 m. JAV paskelbto Lietuvos pripažinimo.

THE FIRST MEETINGS OF AND WORK FOR LITHUANIA BY EXPATS

In the second half of the 19th c., the first wave of Lithuanian emigration began, lasting until WWI. According to historian calculations, at that time nearly half a million people left Lithuania, most travelling to the United States. Having just gained personal independence, illiterate people, upon arriving in the US, would gain an education, become more active and form fellowships. From the end of the 19th c., Lithuanian expats actively joined the fight for Lithuania. In various forms, the idea of Lithuania was disseminated, supported by the activities Lithuanian information bureaus established in Europe, as well as the fellow countrymen left behind in the Russian Empire, particularly those who had suffered in WWI. After restoration of independence, the expats put great effort into the United States accepting Lithuania *de jure*.

RYŠYS SU TĖVYNE JONO BALIO UŽRAŠYTOSE JAV LIETUVIŲ EMIGRANTŲ DAINOSE

Austė NAKIENĖ
Rūta ŽARSKIENĖ

1944–aisiais žymus tautosakininkas, Lietuvių tautosakos archyvo vadovas Jonas Balys buvo priverstas su šeima emigruoti į Vakarų. 1948 m. jis apsigyveno JAV ir jau 1949–1951 m. lankė XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje atvykusius lietuvių išeivius, iš kurių užrašė apie 1200 tautosakos kūrinių, biografinių pasakojimų. Su pirmąja emigracijos banga atkeliavę tautiečiai daugiausia kūrėsi Pensilvanijos valstijos anglių kasyklų miesteliuose, Čikagoje, Niujorke. Čia lietuviai steigė savo parapijas, draugijas, lietuviškas mokyklas, kūrė lietuviškas šeimas.

Straipsnyje pirmą kartą apžvelgiamos emigrantų dainos. Šiam žanrui skiriamos dainos yra artimos literatūrinėms ir vėlyvosioms karinėms–istorinėms dainoms, jose daug nostalgijos gimtinei, toli pasilikusiems artimiesiems, Lietuvos gamtai. Kai kurios dainos primena to laikotarpio autobiografinius pasakojimus arba folklorinius laiškus. Yra ir humoristinių dainų, atspindinčių gyvenimo Amerikoje aktualijas bei bandymą prie jų prisitaikyti. Jos skirtinos to meto populiariajai kultūrai.

Reikšminiai žodžiai: Jonas Balys, JAV lietuviai emigrantai, lietuvių tautosaka, emigrantų dainos, laišakai, biografiniai pasakojimai.

2019-uosius LR Seimas paskelbė Pasaulio lietuvių metais, šiemet minimos ir didelę gyvenimo dalį išeivijoje praleidusio dr. Jono Balio 110-osios gimimo metinės. Šios progos paskatino pasidomėti žymaus tautosakininko ir etnologo palikimu, jo užrašyta Jungtinėse Amerikos Valstijose gyvenusių lietuvių tautosaka. Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai, tarp

jų ir J. Balys, iš Lietuvos emigravo ne ieškodami geresnio gyvenimo, o norėdami išvengti okupacinės valdžios represijų. Atvykęs į JAV, jis rūpinosi ne vien savo karjera, bet įsitraukė ir į lietuvių bendruomenės veiklą, skubėjo aplankyti ankstesniais metais į šią šalį atvykusius tautiečius, užrašyti jų atmintyje išsaugotas dainas ir kitą tautosaką.

Laive su grupe lietuvių ir latvių, artinantis prie Niujorko. Balių šeima kairėje. 1948 m. spalio 3 d. Iš J. Balio asmeninio albumo

Jonas Balys Indianos universiteto bibliotekoje, Blumingtonas, Indiana. 1948 m. Iš J. Balio asmeninio albumo.

IŠ JONO BALIO GYVENIMO IR VEIKLOS

Jonas Balys (1909–2011) tautosaką pradėjo rinkti dar mokydamasis Panevėžio mokytojų seminarijoje. 1928–1933 m. studijavo Kauno, Graco ir Vienos universitetuose (pastarajame įgijo filosofijos daktaro laipsnį), vėliau stažavo Helsinkyje. 1933 m. grįžo į Kauną, tapo Vytauto Didžiojo universiteto dėstytoju, o 1935 m. – naujai įsteigto Lietuvių tautosakos archyvo vadovu. Jauno, energingo mokslininko vadovaujamame archyve buvo sparčiai kaupiami tautosakos rankraščiai ir garso įrašai, leidžiamas periodinis mokslo leidinys „Tautosakos darbai“. 1939 m. archyvas virto Lituanistikos instituto, kuris iš Kauno buvo perkeltas į Vilnių, padaliniu. Antrojo pasaulinio karo metais J. Balys gyveno ir dirbo mokslinį darbą Vilniuje. 1944 m., prie Lietuvos artėjant Sovietų Sąjungos kariuomenei, jis su šeima pasitraukė į Vokietiją. Vėliau prisiminė, kaip, būdamas karo pabėgėliu, saugojo lagaminėlį su paties perrašyta archyvine medžiaga – ją ketino panaudoti vėlesniems tyrimams:

Iš lėktuvų krentant bomboms, į slėptuvę tempdavau savo mieguistus vaikus ir tą lagaminėlį su tautosakos rankraščiais. Per baisųjį 1944 metų lapkričio 27 dienos bombardavimą

britų lėktuvai sunaikino seno ir gražaus Freiburgo visą centrą. Padegamoji fosforo bomba pramušė stogą ir įkrito į mūsų salkutę, kurią išnuomojo mums vokiečiai, kai jai daviau gerą gabalą iš Lietuvos atsivežtų rūkytų lašinių. <...> Taigi turėjome laimę, išlikome gyvi mažo namelio rūsyje, ir sunkiai tampyti rankraščiai išliko nesunaikinti bombų ir ugnies. Tai laikau didžiausiu savo gyvenimo pasisekimu. Visokie teoretiniai samprotavimai straipsniuose ir knygose, parašytose vėliau, yra jau antraeilės reikšmės. Ir jų nebūtų buvę, jeigu nebūčiau atsivežęs atrinktinės medžiagos.¹

1944–1945 m. J. Balys dirbo asistentu Vokiečių liaudies dainų archyve Freiburge, 1946–1947 m. dėstė Pabaltijo universitete Hamburge. 1948 m. kartu su kitais lietuvių pabėgėliais atvyko į Jungtines Amerikos Valstijas², profesoriaus

1 Iš J. Balio kalbos, įrašytos Nacionalinės Jono Basanavičiaus premijos teikimo proga 1995 m. vasario 15 d. (LTRF k 2212).

2 Antroji emigracijos banga iš Lietuvos į JAV, kurią galima įvardinti kaip priverstinę emigraciją, vyko 1948–1949. Tais metais lietuviams ir kitų karo metu okupuotų šalių pabėgėliams buvo leista išvykti iš Vokietijoje įkurtų „išvietintų“ asmenų stovyklų. „Išvietintų“ lietuvių buvo apie 60 tūkstančių. Atvykę į Ameriką jie imti vadinti *dipukais* (nuo angl. *displaced persons*).

Stito Tompsono pakviestas pradėjo dirbti Indianos universitete Blumingtone.

1949–1951 m. lankė Amerikoje gyvenančius lietuvius emigrantus ir užrašinėjo jų atmintyje išlikusią tautosaką. Šių ekspedicijų būta gana sėkmingų³: J. Baliui pavyko prakalbinti 118 tautiečių, dauguma jų buvo gimę XIX šimtmetyje, emigravę XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje; į magnetofono juostas įrašyta apie 1200 kūrinų – daugiausia dainų, taip pat pasakų, sakmių, instrumentinės muzikos, kitų tautosakos žanrų. Apie savo ekspedicijas J. Balys vėliau pasakojo:

Daugiausia man padėjo Stith Thompson. Jis paragino mane parinkti tautosakos iš Amerikoje gyvenančių lietuvių. Jo rūpesčiu gavau ir pašalpas keliauti po kraštą: vienais metais – 400 dol., kitais – 500 dol. Universitetas paskolino kaspininį rekorderį, kuris tada dar buvo gramozdiškas ir sunkus (apie 20 kg), o kaspiniai ant metalinių špūlių, tada irgi gana sunkūs ir greit trukstą, nes buvo popieriniai, tik viena pusė pridengta plonu plieno sluoksniu. <...> Nelengva buvo keliauti traukiniais ir autobusais su nemaža našta, nes savo automobilio dar neturėjau (Balys 1997: 18–19).

Didelis mano atradimas buvo Amerikos lietuvių senoji karta. <...> Šiandien visi tie mano surasti seneliai, senelės iš senovės laikų jau yra išmirę. Tai buvo paskutiniai lietuviški mohikainai, atsidūrę užjūry ir nepamiršę iš savosios tėvynės atsinešto dvasinio turto (LTRF k 2212).

J. Balys lankė ne tik sąmoningai tautosaką puoselėjusius, lietuviškų draugijų veikloje dalyvavusius asmenis, bet ir paprastus žmones, vis dar sakytinės, o ne rašytinės kultūros atstovus. Ekspedicijų sąsiuvinuose ne kartą pasižymėjo, kad tas ar kitas žmogus buvęs „menkai gramatingas“, įgijęs tik pradinį išsilavinimą ar savamokslis, skaitęs ar rašęs tik tiek, kiek reikėjo kasdieniame gyvenime. Jis ieškojo tokių dainininkų ar dainininkių, kurie prisimindavo liaudies dainas namuose, vis dar uždainuodavo susėdę prie vaišių stalo ar užsukę į lietuvių klubą ir ten susitikę su tautiečiais (Balys 1955: 2). Kaip atskleidė J. Balio įrašai, pirmosios kartos emigrantai, nors ir gyvenę svetimos kultūros apsuptyje, širdyje, buityje ir bendruomeninėje aplinkoje liko lietuviai, išsaugojo savo tradicinę kultūrą ir jos regioninius bruožus.

3 „Užrašymų originalai yra Indianos universiteto Archives of Traditional Music žinioje, jų kopijos turi Library of Congress American Folklife Center (Washington, D.C.) ir lietuviškoji Alka (Putnam, Ct., ten yra ir kelionės dienoraščių originalai)“ (Balys 1997: 19).

1956 m. tautosakininkas pradėjo dirbti Kongreso bibliotekoje, tuo pat metu rūpindamasis ir lietuviškų dainų rinkinio leidyba. „Iš surinktos medžiagos J. Balys parengė išpūdingą dvitomį „Lietuvių dainos Amerikoje“ <...>. Pirmas tomas, paantrašte „Pasakojamosios dainos ir baladės“, pasirodęs 1958 m., atvėrė langą į šiame krašte dar gyvą dainavimo tradiciją. Tome paskelbti 472 dainų tekstai, kurių daugumą jis iššifravo 1952–1954 m., knygos gale pridėtos kompozitoriaus Vlodo Jakubėno šifruotos 222 dainų melodijos. <...> Antra „Lietuvių dainos Amerikoje“ knyga – „Lyrinės meilės, papročių, darbo, švenčių ir pramogų dainos“ – išėjo 1977 m. Joje – 702 tekstai, daugumą jų užrašė pats J. Balys, iš J. Būgos rinkinių įdėta 257 dainos. <...> Abu tomai – didelis mokslininko nuopelnas.“ (Sauka 2016: 234). Šis dainynas, taip pat ir kiti jo leisti rinkiniai, padėjo išseivijos lietuviams neužmiršti savo tautosakos. Tuo tarpu okupuotoje Lietuvoje J. Balio vardas nebuvo minimas, jo publikacijos necituotos. Taip nutiko dėl to, kad patriotiškai nusiteikęs mokslininkas dalyvavo Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) veikloje, siekė, kad JAV valdžia nepripažintų „savanoriško“ Lietuvos įstojimo į sovietinių respublikų sąjungą. Jo nuopelnai prisiminti tik po 1990-ųjų metų, Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. 1994 m. už Lietuvoje ir išseivijoje paskelbtus reikšmingus darbus, susijusius su etninės tradicijos puoselėjimu ir tyrimu, J. Baliui buvo įteikta Nacionalinė Jono Basanavičiaus premija, kurią jis skyrė savo „Raštų“ leidybai⁴.

2009 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute paminėtos 100-osios J. Balio gimimo metinės. 2010 m., institutui bendradarbiaujant su Kongreso bibliotekos Amerikos folkloro centru (The American Folklife Center at the Library of Congress), buvo gautos J. Balio 1949–1951 m. darytų garso įrašų skaitmeninės kopijos, o 2013 m., Amerikos lietuviams Mirgai ir Ramūnui Girniam padedant, į institutą atriedėjo J. Balio asmeninių daiktų prikrautas sunkvežimis. Iš Putname įkurto Amerikos lietuvių kultūros archyvo (ALKA) buvo gautas visas tautosakininko, etnologo, išseivijos kultūros ir politikos veikėjo archyvas. Taigi, nors J. Balys taip ir neparvyko į nepriklausomybę atgavusią Lietuvą, tačiau grįžo jo darbai, kurie turėjo, turi ir turės didelę reikšmę

4 1998–2004 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas išleido penkis Ritos Repšienės parengtus J. Balio „Raštų“ tomus.

lietuvių folkloristikos ir etnologijos raidai (Žarskienė 2013: 320).

Susidomėjimas J. Balio surinkta archyvine medžiaga, jo laiškais ir spausdintais darbais vis augo. Etnomuzikologus ypač sudomino 1949–1951 m. įrašų kolekcija ir joje įrašytos lietuviškos dainos. Šioje kolekciijoje yra įvairių žanrų dainų – jaunimo, meilės, šeimos, vestuvinių, darbo, kalendorinių, baladžių ir kt., – kuriose apdainuojamas tradicinis valstiečio gyvenimo būdas; yra ir emigrantų dainų, kuriose pasakojama apie atsisveikinimą su artimaisiais, nelengvą kelionę, pirmuosius išpūdžius svetimame krašte. Pasak įrašus tvarkiusios archyvarės Rimos Visackienės, klausydamasis „negali atsistebėti, kaip po tiek toli nuo tėvynės pragyventų metų, būdamas „amerikoniškoje apsuptyje“, žmogus gebėjo išsaugoti savo atmintyje beveik nepakitusius ir neaptrupėjusius šitokius turtus. Juk įrašai daryti praėjus vos ne pusei amžiaus, kai šie lietuviai emigravo į tolimąjį kraštą. Greičiausiai daugeliui jų tai ir buvo didžiulė paspartis, atgaiva ar nuolat atnaujinamas ryšys su Lietuvoje paliktais broliais, seserimis, giminėmis, kvepiančios tėviškės lopinėliu“ (Visackienė 2011: 231).

PIRMOJI EMIGRACIJOS BANGA, LIETUVIŲ KOLONIJOS JAV

Pavieniui lietuviai keliavo į Ameriką dar nuo XVII a.⁵ Masinė emigracija iš Lietuvos prasidėjo XIX a. septintajame dešimtmetyje, ir didžioji jos banga truko iki Pirmojo pasaulinio karo. Pagrindinės emigracijos priežastys – baudžiavinio ūkio panaikinimas, 1863–1864 m. sukilimo numalšinimas, 1867–1868 m. badas (dėl šlapmečio ir sausmečio), taip pat noras išvengti rekrutų likimo – priverstinės tarnybos carinės Rusijos kariuomenėje. Amerikai tuomet labai reikėjo darbo jėgos anglių kasyklose, skerdyklose, prie tiesiamų geležinkelių, fabrikuose, siuvyklose. Manoma, kad XIX šimtmetyje į Naująjį Pasaulį atvyko nuo 50 iki 100 tūkst. lietuvių (ten pat: 22–25, 32). Skaičiai netikslūs todėl, kad tik pačioje XIX a. pabaigoje pradėta registruoti lietuvių tautybę, iki tol jie buvo užrašomi rusais, jeigu buvo atvykę iš Rusijos imperijos, vokiečiais, jei

5 Pirmasis žinomas ir bene žymiausias lietuvis Amerikos istorijoje buvo Aleksandras Karolis Kuršius (Alexander Carolus Curtius). Didikas iš Lietuvos turėjo medicinos, teisės ir teologijos mokslų laipsnius ir buvo pakviestas vadovauti ir dėstyti Naujajame Amsterdame (dabartiniame Niujorke) įkurtoje lotyniškoje mokykloje (Kučas 1971: 13).

kilę iš Rytų Prūsijos, ar lenkais, jei pasisakė esą katalikai. Taigi nuo 1899 m. iki 1914 m. į Ameriką atvyko dar per 252 tūkst. Lietuvos gyventojų, iš kurių dauguma – lietuviai (Kondratas 2009: 22). Į Ameriką nebuvo lengva ne tik atvykti, bet ir joje pritapti. Jau nuo XVIII a. buvo bandoma reguliuoti atvykstančiųjų srautus, gyvavo nerąšytas „čiagimystės įstatymas“, skatinęs neapykantą atvykėliams. Norint išsaugoti protestantišką JAV identitetą, ypač nenorėta įsileisti airių ir kitų katalikų, priešintasi vokiečių, prancūzų atvykimui, o XIX a. antroje pusėje pagrindiniais čia gimusiųjų „priešais“ tapo italai ir rytų europiečiai. Nuo 1891 m. pradėti taikyti sveikatos apribojimai, bandyta priimti raštingumo įstatymą, tačiau korporacijos, suinteresuotos darbo jėgos didinimu, neleido to padaryti. Ypač dideli suvaržymai naujai atvykstantiems taikyti 3–4 dešimtmetyje, įvestos atvykstančiųjų kvotos. Lietuvos piliečių per metus galėjo įvažiuoti tik 386, tačiau net ir tuomet Amerikos krantus pasiekė kur kas daugiau nepriklausomos Lietuvos gyventojų, nei norėta įsileisti (ten pat: 80–89).

Dauguma pirmųjų emigrantų – valstiečiai, kai kurie visiškai bemoksliai, ieškodami „geresnio gyvenimo“ važiuo dirbti į Pensilvanijos kasyklas arba į Čikagos skerdyklas. Iš pradžių jie šliejosi prie lenkų imigrantų, steigė bendras katalikiškas draugijas ir parapijas. Stiprėjant lietuvių tautiniam sąmoningumui, jiems norint, kad maldos ir kitos religinės apeigos būtų atliekamos lietuviškai, aštrėjo lietuvių ir lenkų nesutarimai. Antai 1874 m. vien lietuvių aukomis Šenandoa pastatyta pirmoji Šv. Kazimiero bažnyčia, per neapsižiūrėjimą buvo įregistruota kaip lenkų katalikų bažnyčia. Lietuviai, maištavę prieš vyskupo paskirtą lenkų tautybės kunigą, už tai buvo nubausti ir neteko savo bažnyčios. Tuomet jie ėmėsi steigti atskirą lietuvišką Šv. Jurgio parapiją (Būtėnas 1977: 14–16). Kai atvyko daugiau lietuvių kunigų, persiėmusių „Aušros“ ir „Varpo“ idėjomis, lietuviškos parapijos imtos steigti ir kitose lietuvių emigrantų apgyventose vietose. Kaip teigia Elena Bradūnaitė-Aglinskienė, tikėjimas buvo labai svarbi tautybės dalis, tad kunigai daug prisidėjo prie bendruomenės švietimo ir tautiškumo ugdymo⁶.

Viena pirmųjų ir bene didžiausia lietuvių kolonija buvo Šenandoa (Shenandoah) mieste Pensilvanijoje. Pirmieji angliakasiai iš Lietuvos

6 Iš E. Bradūnaitės-Aglinskienės pranešimo „Etnografinis žvilgsnis į pirmąją lietuvių emigrantų bangą JAV“, skaityto konferencijoje „Šimtmečio etnografija“, vykusioje Lietuvos nacionaliniame muziejuje 2018 m. lapkričio 20 d.

čia atvyko 1869 m. Pasak Antano Kučo, Šenandoa ne veltui buvo vadinamas Amerikos lietuvių sostine. Tai buvo vienintelis Amerikos miestas, kuriam randantis ir augant dalyvavo lietuviai, ilgainiui sudarę ketvirtadalį visų jo gyventojų ir ėmęsi jam vadovauti (Kučas 1971: 38–40). Čia lietuviai pasistatė dvi minėtas bažnyčias, lietuvių kalba leido laikraščius, knygas, įsteigė lietuvišką mokyklą, turėjo pučiamųjų instrumentų orkestrą, chorą, klubą, net ketverias kapines. Lietuviškai išmoko kalbėti net ir kitų tautybių gyventojai. 1972–1973 m. grupelė Amerikos lietuvių (Vladas Būtėnas, Algimantas Kezys, Elena Bradūnaitė, jos brolis Jurgis Bradūnas ir kt.), lankydami dar gyvus pirmosios kartos emigrantus ir jų palikuonis, Šenandoa sutiko lietuviškai kalbantį airių senuką, kuris teigė, kad jį lietuviškai kalbėti išmokę vietos lietuviai (ten pat). Nemažai lietuvių apsigyveno ir kituose Pensilvanijos angliakasių („mainerių“) miesteliuose. Nemokėdami anglų kalbos, jie bendraudavo ir tuokdavosi daugiausia tarpusavyje, prie namų įsirengdavo gėlių darželius, bandydavo susikurti širdžiai malonią aplinką⁷. Miestelių pavadinimus sulietuvindavo, ir šie imdavo skambėti daug mieliau. Šitaip *Shenandoah* tapo Šenedoriumi, *Shamokin* – Šimukais, *Mahano City* – Makanojumi (Bradūnaitė–Aglinskienė 1997: 61)⁸. Darbas kasyklose buvo labai sunkus ir pavojingas. Daug jaunų vyrų ar net paauglių (vaikų darbas kasyklose buvo iš anglių išrinkti skalūnus) žūdavo darbo metu arba mirdavo nuo sužeidimų ir ligų. Tai liudija ir antkapiniai akmenys, ant kurių greta užrašo „žuvo kasyklose“ („mainose“) tradiciškai prašoma pasimelsti už mirusįjį sukalbant „Sveika, Marija“ arba „Amžiną atilsį“. Neretai buvo iškalamas ir Lietuvos kaimo, parapijos, net gubernijos pavadinimas, iš kur mirusysis buvo atvykęs (ten pat: 58, 87). Viena senolė minėtos ekspedicijos dalyviams paaiškino, kad tai buvo daroma tam, kad vėlė žinotų, kur ji turinti sugrįžti⁹.

7 Keliaudami į Ameriką, lietuviai pasiimdavo muzikos instrumentų – smuiką, armoniką, kankles ar kokį pučiamąjį, grodami linksmindavosi po sunkių darbų (Petrauskaitė 2015: 47, 90, 100–104), grieždavo vestuvėse. Lietuvių vestuves ir muzikantų vaidmenį jose vaizdingai aprašė žinomas amerikiečių rašytojas Aptonas Sinkleris (žr.: Sinclair, Upton. *Džiunglės*. Vilnius: Aukso žuvys, 2012, p. 61–81).

8 Šaltiniuose minimi ir kiti variantai – Šenadorius ir Šamukai (žr.: Kučas 1971: 37, 38).

9 Iš E. Bradūnaitės–Aglinskienės pranešimo „Etnografinis žvilgsnis į pirmąją lietuvių emigrantų bangą JAV“.

EMIGRANTŲ DAINOS: TOLIMOS KELIONĖS ĮSPŪDŽIAI, LAIMINGESNIO GYVENIMO VILTYS

XX a. 6–7 dešimtmečiais sudarytame Lietuvių liaudies dainų kataloge yra išskirta beveik 200 emigrantų dainų tipų. Šios dainos sudaro tris temines grupes: pirmosios grupės dainose pasakojama apie išvykstančiųjų atsisveikinimą su tėvais ir giminėmis, kelionę į svetimą šalį; antrosios – apie gyvenimą emigravus, darbus, vargus, artimųjų ir tėvynės ilgesį, norą sugrįžti ar bent nusiųsti laišką pasiilgtiems artimiesiems; o trečiosios grupės dainose girdimas raginimas neužmiršti savo šeimos ir tėvynės, neišsižadėti gimtosios kalbos, nenutautėti.

Jonas Balys užrašė nedaug emigrantų dainų¹⁰, jį domino ir kitų žanrų dainos, visas aplankytų žmonių atmintyje išlikęs repertuaras. Aštuonias emigrantų dainas jis paskelbė savo sudaryto rinkinio „Lietuvių dainos Amerikoje“ pirmajame tome¹¹, dvi šio žanro dainas – knygoje „Suvalkiečių liaudies kūryba Amerikoje“ (SLKA, Nr. 29, 30). Kadangi buvo senųjų dainų mėgėjas, manė, kad šios, autorinės poezijos paveiktos dainos, neprilygsta tradicinėms: „Jos daugiausia jau knygas skaitančių ir rašyti mokančių žmonių sukurtos. Todėl jos nėra įdomios savo poetine forma, tik duoda kiek informacijos, kaip gyveno ir jautėsi emigrantai prieš kokį šimtmetį“ (SLKA, p. 139). Tačiau žvelgiant šiandienos tyrėjų akimis, emigrantų dainos žavi savo paprastumu ir nuoširdumu, suteikia vertingų žinių apie to laiko kaimo žmogaus jauseną svetimame krašte¹².

2019 m. pasirodė šio straipsnio autorių sudarytas leidinys „Lietuvių dainos Amerikoje, įrašytos Jono Balio (1949–1951)“, kuriame sudėti būdingiausių jo įrašytų dainų pavyzdžiai (taip pat ir aštuonių emigrantų dainų tekstai, melodijos bei

10 J. Balys įrašė apie 20 emigrantų dainų, žr.: Jono Balio 1949–1951 m. įrašyta JAV lietuvių tautosaka (skaitmeninės kopijos), saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyno fonotekoje: LTRF cd 355 (67, 70, 85), LTRF cd 356 (57), LTRF cd 358 (30, 47), LTRF cd 359 (8), LTRF cd 361 (18, 22, 37, 38, 48, 71), LTRF cd 362 (73, 77), LTRF cd 363 (33, 59), LTRF cd 365 (16), LTRF cd 369 (40).

11 Šioje knygoje emigrantų dainos pirmą kartą išskirtos į atskirą skyrelį (LDA I, Nr. 342–349).

12 Pensilvanijoje iš senųjų emigrantų dainas taip pat rinko Juozas Būga (1950 m.) ir Elena Bradūnaitė–Aglinskienė. 1972 m. ekspedicijos metu iš angliakasių miesteliuose tebegyvenančių lietuvių ji užrašė 247 dainas. Iš šios kolekcijos 40 dainų (9 apdainuojančios emigrantų dailią) paskelbta „Tautosakos darbai“ III tome (Bradūnaitė, Aleksynas, Ramoškaitė 1994: 105–154).

Iš Suvalkijos kilusi dainininkė Uršulė Žemaitienė. Čikaga, 1949 m. J. Balio nuotrauka. Visos nuotraukos saugomos J. Balio fonde, JBL.

garso įrašai). J. Balio surinkta medžiaga ypatinga tuo, kad užrašyta iš pirmų lūpų, tai yra iš pirmosios bangos emigrantų su jais kalbantis, bendraujant, į ekspedicijų sąsiuvinį užsirašant biografijas. Tad ji leidžia susieti dainas su jas padainavusių žmonių gyvenimais, palyginti dainų posmuose ir emigrantų gyvenimo pasakojimuose paminėtus įspūdžius, patirtis.

Išvykimas į tolimą kraštą, pasiryžimas perplaukti Atlantą, buvo ribos peržengimas, panaši ribinė situacija buvo tik išvykimas į karą. Nors simboliškai kelione „į svetimą šalį“, „už jūrų marių“ laikytas ir dukters ištekėjimas, išvažiavimas į vyro namus, tačiau dėl to ryšiai su ankstesne šeima visiškai nenutrūkdavo. O emigruojant buvo aišku, kad ryšiai nutrūks ilgam, nei pagalbos, nei patarimo iš artimųjų nebebus galima tikėtis, o gal ir niekada daugiau nebeteks pasimatyti. Čia galima pacituoti ištrauką iš dainininkės Uršulės Žemaitienės gyvenimo pasakojimo, kurį ji užrašė J. Balio prašymu:

Taip 1914 m. gegužės 2 d. atsisveikinau su tėveliais, sesutėmis ir broliuku, kaimynais ir draugais, ir su brangia Lietuvos šalele. Važiuodama keliu atsisveikinau visus takelius ir medelius, laukus, kalnelius ir pievas, kur aš be jokio rūpesčio praleidau gražiausias savo vaikystės dienas: bėgiojau, žaidžiau, dainavau, pievų gėles skyniau, vainikus pyniau. Prisiminiau visą savo praeitį. <...> Dar kartą pro traukinio langą pasižiūrėjau į Virbalio bažnyčios bokštą, žibantį saulėje, ir traukinys sujudėjo. Sesuo Ona palydėjo mane, bet kalbėti abi negalėjom, taip buvo graudu (SLKA, p. 16).

Labai panašiai išvykimas vaizduojamas ir emigrantų dainose, atsisveikinantieji jaudinasi, ašaroja, prašo tėvų palaiminimo, meldžia Dievo pagalbos. Žinoma, dainos perteikia tik dalį patirtų jausmų, pvz.:

*Užaugau kaimely,
Pas savo tėvelį,
Išėjau vandravot,
Sau laimės parjieškot.*

*Kelionei rengdamas,
Sunkiai dūšaudamas,
Parpuoliau an kelių,
Bučiavau kryželį.*

*Iš namų eidamas,
Gailingai verkdamas,
Visus sveikydamas,
Sudie sakydamas.*
LDA I, Nr. 349

Pasak J. Balio, daina „Užaugau kaimely“ buvo sukurta poeto Jono Mykolo Burkaus¹³. Ji labai išpopuliarėjo tiek Amerikoje, tiek ir Lietuvoje, šios dainos žodžius ir melodiją savo kūryboje panaudojo kompozitorius Antanas Vanagaitis

¹³ „Daina pagal formą ir stilių priklauso „naujoviškų“ tipui. Ji priskiriama kaimo poetui Jonui M. Burkui (1839–1919), kuris nebuvo išvykęs iš Lietuvos, gyveno Norių kaime, Vaškų parapijoje. Tai pats žinomiausias, daina virtęs jo eilėraštis, kurio variantų užrašyta ir iš valstiečių Lietuvoje, ir iš emigrantų Naujajame Pasaulyje“ (JBL r 14).

(Petrauskaitė 2015: 55). Iš jos sužinome, kad kelionė laivu per Atlantą trukdavo apie dvylika dienų, plaukiančius per neaprėpiamą vandenyną apimdavo didelė baimė. Panašiai kaip ir vykstant į karą, keliauninkai jaudindavosi, kad gali pražūti, o jų mirties ir palaidojimo vieta liks nežinoma, už juos niekas nepamels ir t. t.¹⁴

Kai laivas laimingai pasiekdavo uostą, baimę pakeisdavo didelis džiaugsmas:

*Po dienų dvylikos
Krašte Amerikos
Te Deum laudamus¹⁵
Užgiedam džiaugdamos.
LDA I, Nr. 349*

Iš agrarinės Lietuvos į industrines Jungtines Amerikos Valstijas atvykusiems keliauninkams aukšti miestų pastatai, judrios gatvės tikriausiai palikdavo didžiulį įspūdį, kuriam nusakyti trūko žodžių. Senovinių dainų poetinės priemonės tiko pavaizduoti lietuviškas sodybas, jose pasakyta, „kur buvo vartai, darželis, sena obelis, pro kurį langą tekėdavo saulė“, savais lietuviškais žodžiais pavadinti „visi mūsų įrankiai, darbai, pastatai, medžiai, žolynai...“ (Martinaitis 2014: 139). Tačiau prireikus aprašyti didmiesčių architektūrą, transportą, parduotuvių ir reklamų gausą, tradicinės poetinės raiškos nepakako. Emigrantų dainose perteikiamas tik apibendrintas naujojo pasaulio įspūdis, pavyzdžiui:

14 Šioje dainoje minimi kelionės vargai, baimė plaukiant garlaiviu. Emigracijos pradžioje garlaivių bilietai buvo brangūs, tad jauni vyrai keliaudavo burlaiviais. Kelionė trukdavo nuo trijų iki šešių mėnesių, stigdavo maisto, žmonės sirgdavo, net mirdavo, nepasiekę išsvajotosios Amerikos. Jonas Bablauskas prisiminimuose rašė: „Išvažiavome mes iš Hamburgo 11 d. gruodžio 1868 m. Laivas, kuriuo plaukėme, vadinosi James Foster. Lietuvių ant laivo viso 7; iš tų keturi katalikai ir trys lietuviai protestantai – du iš Marijampolės, o vienas nuo Vistytės. Žydų iš Marijampolės, Vilkaviškio ir kitų Lietuvos miestelių važio su mumis į 20. Keliaavome per jūros lygius tris mėnesius. Maistą ant laivo dalino mums tik vieną kartą ant dienos. Kiekvienas gavo: septynis cukorius (sausainius), apvalius nuo 6 iki 7 colių pločio, šmotelį (gabalą) blogos mėsos, dvi žalias bulves, žiupsnelį ryžių, kaip po puskvortę avižinių miltų ir po pusantros kvartos vandens. Virtis valgį turėjome patys. Taip buvo pradžioje, paskui negavome nė to. Parėjo taip, kad trečiam mėnesiui bėeinant, žmonės ant laivo pradėjo mirti; buvo dienos, kad po kelis ant sykių numarinome. Iš lietuvių, nors sunkiai sirgo, vienok nenumirė nė vienas“ (Kučas 1971: 26–27).

15 *Te Deum laudamus* (lot. „Tave, Dieve, garbiname“) – iškilmingas Katalikų bažnyčios padėkos himnas, giedamas baigiant iškilmes ir pan.

*Niujorko miesto baisus didumas,
Fabrikų dūmų didis kartumas.
LTR 231(8)*

Tyrėjams norėtusi dainų tekstuose rasti daugiau informacijos: pirmųjų įspūdžių, neįprastos naujosios tėvynės gamtos ir kultūros aprašymų, buities detalių. Tačiau tenka pripažinti, kad šie tekstai, kitaip nei šiuolaikiniai kelionių aprašymai, nėra labai vaizdingi. Ir emigrantų gyvenimo pasakojimuose didmiesčio vaizdas gali būti praleistas. Minėtoji U. Žemaitienė autobiografijoje apie savo atvykimą ir gyvenimą emigracijoje pasakoja taip:

Gegužės 21 jau buvau New Yorke, o dar po poros dienų pasiekiau Minden, West Virginia, kur mano vyras gyveno. Tai anglių kasyklos rajonas. Gyvenimas buvo labai liūdnas ir vargingas. Sunkiai dirbau ir visaip verčiausi, kad tik pragyvenimą pasidaryti, nes mano vyras pritingėjo ir man pačiai reikėjo didesnę dalį gyvenimo užsidirbti. Susilaukėme keturis sūnus ir dvi dukteris, visus bemaž pačiai teko auginti. Ačiū Dievui, visi užaugo sveiki ir stiprūs darbininkai ir visi gražiai kalba lietuviškai. Mokslo tai negalėjom duoti, nebuvo iš ko. Daug kartų buvo trumpa su duona ir drabužiais (SLKA, p. 17).

Į svečią šalį buvo vykstama „laimės ieškoti“ – emigrantų dainose aptinkama tradicinė liaudies pasakų formuluotė. Išivaizduota, kad kiekvienam žmogui pasaulyje yra skirta vieta, kur jis gali sėkmingai gyventi, užsidirbti kasdienės duonos, o gal ir turtus susikrauti. Šiais laikais emigrantai dažniausiai ieško darbo ir aukštesnio pragyvenimo lygio, o seniau žmonės ieškojo laimingo gyvenimo, tačiau kokios laimės galėjo tikėtis, nei išvykstantis, nei jo artimieji nežinojo:

*Tėvai, kaimynai
Teip nusiminė,
Greitai subėgo
Visa giminė.*

*Vieni ramino,
Kiti gąsdino,
O nė viens mano
Laimės nežino.
LDA I, Nr. 345*

Išvykimas svetur, galimybė pradėti kitą gyvenimą įkvėpdavo. Jauni žmonės pajusdavo, kad tolesnis gyvenimas tepriklausys nuo jų valios, jėgų ir gabumų, o tėvų valia, broliai ar

seserys nebeturės lemiamos įtakos. Amerikietiška kultūra buvo liberalesnė, tad buvusių valstiečių, tapusių darbininkais, pažiūros neretai iš dešiniųjų keitėsi į kairiąsias, greta tradicinį liaudišką pamaldumą puoselėjusių katalikiškų draugijų radosi ir socialistinės pakraipos organizacijų, naujos visuomeninės veiklos.

Turbūt laisvais, nepriklausomais individais ir savo laimės kalviais dažniau pasijusdavo vyrai. O štai emigravusios merginos dainose skųdavosi, kad išvyko iš Lietuvos „be jokios dalios“, „neturinčios kraitelio, tik skaistų veidelį“ (žr. LTR 543(498), LTR 521(33)). Tai ir kaip nutrūkusių ryšių su savo šeima užuomina, juk, pasak M. Martinaičio, seniau kaimo žmonės saugodavo paveldėtus daiktus kaip dalį neužrašytos šeimos istorijos:

<...> Kiekvienas mūsų šeimos daiktas, baldas, drabužis, turėjo savo istoriją, savo vietą ir paskirtį, žinojom, kas jį padarė, kam priklausė net iki antros ar trečios kartos. Jie turėjo žmonių vardus ir pavardes, priminė šeimos ar giminystės ryšius, kas ir ką su jais veikė. Seniau mirusieji, kai nebuvo nei fotografijų, nei rašytinių biografijų, nepalikdavo savo veidų, bet palikdavo daiktus, pasodintus medžius, pastatus, pomėgius, įrankius (Martinaitis 2014: 144).

Dalis emigrantų ir toliau puoselėjo tradicinę gyvenseną: laisvalaikį leisdavo su artimaisiais, vakarais dainuodavo, muzikuodavo ar garsiai skaitydavo kokią knygą. Tačiau jaunimą labiau traukė kitoks laisvalaikio leidimo būdas, naujos pramogos, tarkim, vakarojimas „saliūne“. Kai kurie, ypač šeimų dar nesukūrę vyrai, pabendrauti, išlenkti taurelės į „saliūną“ užsukdavo kas vakarą. Vieno beveik 90-mečio lietuvio Izidoriaus Kisieliaus, turėjusio savo „saliūną“, atsiminimus užrašė po Pensilvaniją keliavęs J. Balys. Šis vyras pasakojo, kad emigravo ne iš didelio vargo, o pinigų kelionei į Ameriką prasimanė, pavogęs ir pardavęs tėvo arklį (anuomet arkliavagystė buvo didelis nusikaltimas). Kol buvo jaunas, visai sėkmingai vertėsi, bet senatvėje gyveno vienišas ir visų užmirštas:

[Scranton] priemiestyje radau mažą trobelę, o jos šeimnininkas ir vienintelis gyventojas Izidorius dar gana tvirtas atrodė. <...> Papasakojo, kad jo tėvas turėjęs didelį ūkį Pavidaujo kaime, Eržvilko par. Tačiau labai nemėgęs (tiesiai sakė – „tingėjęs“) dirbti ūkio darbus, vis prašęs tėvą, kad jį išleistų į Ameriką. Tėvas

nesutikęs išleisti svetimiems bernauti, juk jis gaspadoriaus sūnus.

– Tai aš pasivogiau savo tėvo geriausią arklį ir išėjau į Prūsus. Ten arklį pardaviau ir už tuos pinigus atkeliavau Amerikon.

Tai buvo 1882 m. Jam tada turbūt buvo dvidešimt vieneri metai amžiaus. Kaip ir daugelis kitų lietuvių imigrantų, jis pasidarė „maineriu“, kasė anglis po Pensilvanijos kalnais. Sunkiu darbu nesiskundė. Jis kasyklose išdirbęs dvidešimt devynerius metus. Susitaupęs kiek pinigų ir įsitaisęs „saliūną“ (karcemą), tai daugelio senųjų lietuvių imigrantų verslas.

– Ar moki skaityti ir rašyti?

– Moku. Skaityti mane išmokė motina ant savo maldaknygės, o rašyti išmokė „saliūnas“.

Man buvo neaišku, turėjo paaiškinti. Mat jo klientai daugiausia buvo tie patys angliakasiai. Kai gauna algą, tai ją greit išleidžia, o paskum neturi ir dėl „pitkės“ (taurelės). Negi leisi žmogui trokšti, juk reikia gerklę praplauti nuo kasyklos juodų dulkių. Tad reikia duoti „bargan“ (skolon). Saliūne už bufeto prie sienos buvo didelė juoda lenta, kurioje kreida užrašydavo skolininkų pavardes ir dėdavo lazdeles, kiek kas išgėrė. Kiekvienas matė savo skolą. Kai gaudavo algą, tai susimokėdavo. Todėl jam ir reikėjo išmokti rašyti.

– O ką veikdavai per šventes, kai kasykloje nedirbai?

– Nueidavau bažnyčion susitikti pažįstamus. Dar priklausiau „mainerių bendui“ (orkestrui). Grojau klarinetu.

– Ar moki skaityti natas?

– Nemoku. Pravadyrius man pravedavo melodiją, ir aš grodavau su kitais „iš ausies“. <...>

– Kodėl neapsivedei? Turėtum vaikų ir anūkų, būtų smagiau gyventi.

– Kad man Amerikos mergos nepatiko. Lietuvoj mergos buvo pilnos ir minkštos, raudonais veidais, tai sveikos. Malonu buvo pažiūrėti ir pasigraibyti. O čia vis tokios perkarusios, liesos, išbalusiais veidais ir atsiduoda aptieka. Turbūt jos visos nesveikos. <...>

– Ar nepriklausei lietuviškom draugystėm?

– Buvau prisidėjęs, rodos, prie švento Juozapo draugystės. Bet kai kunigas mane apibarė už girtuoklystę, tai nebenueidavau“ (Balys 1997: 21–22).

Šis daug patyręs pašnekovas nebuvo tautosakos žinovas, J. Baliui iš jo pavyko įrašyti tik keltą humoristinių dainelių.

DAINOS, PRIMENANČIOS EILIUOTUS LAIŠKUS: ŽINIŲ SIUNTIMAS ARTIMIESIEMS

Išleidę sūnus ar dukteris už vandenyno, tėvai rūpindavosi, kaip jiems sekasi toli nuo tėvynės, o emigrantai galvodavo apie namiškius: ar sveiki gyvi, ar laimingi? Seniau kaimo žmonės nelaimės nujausdavo, kažką svarbaus sužinodavo per sapną, taip pat stebėdavo orus, augalus, paukščius – ar negieda atsitūpęs už lango, tarsi praneštų kokią žinią. Na, o XIX a. pab.–XX a. pradžioje tėvai ir kiti namiškiai jau tikėdavosi gauti laišką¹⁶. Mažai raštingi emigrantai ieškodavo mokytesnio lietuvių, galinčio rišliai išdėstyti norimas pranešti naujienas. Tuo naudojosi verslesni tautiečiai: Amerikos lietuvių spaustuvėse buvo spausdinami laiškai-atvirukai (vieni pirmųjų lietuviškų spaudinių JAV), pagražinti piešiniais, su Šv. Rašto, giesmių ar dainų tekstais. Juos kartu su laikraščiais ir knygomis platino išeivijos knygnešiai – apskrūs agentai, vadinamieji *pedlioriai* (nuo angl. *peddler* – pirklys). Prisikrovę lagaminą įvairių spaudinių, jie važiuodavo į miestus, kuriuose gyvena lietuviai. Lietuvių kolonijose pardavėdavo tūkstančius puošnių laiškų, su spausdintomis dainelėmis ir *kvietkelėmis*. Pasak vieno iš jų, geriausiai sekdavosi šeštadienių vakarais, kai darbininkai gaudavo algas, ir sekmadienių rytais: „Einu gatve ir klausausi, kur girdisi dainuojant arba armonika birbina. Tokioj vietoj beveik visada randi lietuvių šeimą; o suradus vieną, sužinai ir kitas“ (Michelsonas 1961: 205).

Galima tik numanyti, kokią įspūdį kaime darė „poniškas“ laiškas iš Amerikos, kuriame į namiškius buvo kreipiamasi poetų surašytais žodžiais, ir kaip jis masino vykti į Ameriką – rojaus žemę:

Sveikinu tūkstančius kartų, vičevoju su laimingais pasivedimais darbuose, kiekviename žingsnyje, kad visada butumėt linksmūs kaip pavasaris, bagoti kaip rudenėlis, sveiki ir stiprūs kaip aržuolėlis (Škiudaitė 2006: 758–759).

Tarsi eiliuotas laiškas skamba ir viena populiariausių emigrantų dainų „Aš, Lietuvos bernužėlis, laiškėlį rašysiu“ (kai kuriuose variantuose

„Aš, Lietuvos mergužėlė“). Pasak J. Balio, buvo platinamas ir šios dainos atspaudas, tad mažai raštingi žmonės galėjo ją pasirašyti ir nusiųsti kaip atvirlaiškį giminaičiams¹⁷:

*Aš, Lietuvos bernužėlis,
Laiškėlį rašysiu,
Amerikos gyvenimą
Visiem apsakysiu.*

*Amerika – gera šalis
Yra daug pinigų,
Čion nereikia bijot Dievo,
Nei klausyt kunigų.*

*Vieni dirba fabrikuose,
Gelažis nešioja,
Kiti mainos anglis kasa
Ir šleitus pikiuoja¹⁸.*

*Katrie dirba, prociavoja,
Tie gyven kaip ponai,
Tur auksinį dziegorėlį
Ir juodą žiponą.
LDABl, Nr. 8*

Tokių dainų – eiliuotų laiškų pasiilgtiems giminaičiams – buvo ir daugiau. Viena jų pradeda įprastais sveikinimo žodžiais:

*Sveiki gyvi, mano gentys,
Kas pas jus girdėti?
Kaip padeda jumi Dievas
Tėvynėj krutėti?
LTR 4003(26)*

Pasak Vitos Ivanauskaitės, „apeliacinės formulės XIX a. pabaigos–XX a. pradžios epistolinėje komunikacijoje gyvavo kaip būtina dialogo užmezgimo (kai pokalbis padedamas ne nuo savų reikalų, o nuo pašnekovo atidaus pasveikinimo ir visokios gerovės palinkėjimo) priemonė, ypač aktuali, rašant laiškus iš tolimų kraštų“ (Ivanauskaitė 2007: 136). Toliau tokiuose laiškuose paprastai teiraujamasi svarbiausių dalykų: kas gimė, kas mirė, jei ką buvo užpuolusi liga, ar jau pasveiko, o jei buvo patirta kokių ūkinių nuostolių, ar vėl visko turima pakankamai.

Emigrantų dainose „Oi tu pilkas karvelėli“, „Lėk, balandi, į tą šalį“ žinių artimiesiems nuneša

16 Pasak anglų mokslininko Martyno Laijonso, tyrinėjusio Pirmojo pasaulinio karo kareivių laiškus ir palyginusio juos su emigrantų į Ameriką laiškais, „rašymas į namus reiškė rašančiojo ankstesniojo gyvenimo, kurį jis pažinojo, tęstinumą, ryšį su ankstesnėmis, pastoviomis šeimos, krašto (šalies) ir kaimo bendruomenės vertybėmis. Rašymas buvo tarsi bandymas apsaugoti kažkokią dalį savo individualios tapatybės“ (Lyons 2013: 28).

17 Iš J. Balio paskaitos apie emigrantų dainas įrašo (JBL k 56(1)).

18 „Maina“ (angl. *mine*) – anglų kasykla, „šleitus pikiuoti“ (angl. *picking slate*) – iš anglų išrinkti skalūnus.

paukštis. Kitose dainose kartais pasitelkiamas tradicinis virtimo paukščiu motyvas¹⁹. Pagal Antano Vienažindžio eilėraščių sukurtoje emigrantų dainoje „Oi tu sakal sakalėli“²⁰ ši vaidmenį atlieka sakalas:

*Oi tu sakal sakalėli,
Tu (j)aukštai lakioji.
Išlėkdamas, parlėkdamas
Navynas nešioji.*
LDA I, Nr. 343

Laiškas keliauja pas artimuosius tarsi paukštis, o paukštis atskrenda ir atneša laukiamą žinią tarsi laišką. Dainoms būdingas senesnio ir naujesnio įvaizdžių derinimas primena atvirukuose ar pašto ženkluose vaizduojamą snape laiškėlį nešantį pašto balandį.

Kadangi emigracija buvo masinis reiškinys, apie ją eiliavo, dainas kūrė tiek emigravusieji lietuviai, tiek ir gimtinėje pasilikę jų giminaičiai. O šio žanro dainos buvo ištis sparnuotos – plito abiejose Atlanto pusėse (daug jų buvo užrašyta ir Lietuvoje).

EMOCINIS RYŠYS SU TĖVYNE IR TAUTINĖS KULTŪROS PUOSELĖJIMAS

Pirmosios kartos emigrantų dainas galima pavaldinti nostalgiskomis tėvynės meilės dainomis. Paliktos tėvynės ilgesys – giliausiai išgyvenamas jausmas, tad jose netrūksta liūdesio, gaudulio, atodūsių ir ašarų. Pasitelkus meilės dainų poetiką apie tėvynę kalbama tarsi apie prarastą mylimąjį ar mylimąją, Lietuva dainose idealizuojama:

*Ten žali miškai
Taip meilingai gaudžia,
Čion mūrai akmenų,
Rodos, širdį spaudžia.*
LTR 224(1626)

*Lietuvos žemelė
Už visas meilesnė,
Jos juoda duonelė
Už medų saldesnė.*
LTR 947(1437)

19 Apie panašius vaizdinius naujųjų laikų karinėse-istorinėse dainose yra rašiusi Vita Ivanauskaitė-Šeibutienė (Ivanauskaitė 2007: 146).

20 J. Balys užrašė du jos variantus (LTRF cd 358(47), LTRF cd 362(73)).

Sunkiai prisitaikydami prie miestiškos aplinkos, emigrantai ilgėdavosi gimtinės gamtos ir žalumos:

*Sėdi lietuvis
Po langu rymodams,
Žiūri į pušyną
Įvairiai dūmodams.*

*Šitas pušynėlis
Klesčia rūbo jausmą,
Širdis liuvio
Turi gana džiaugsmo.*
LDA I, Nr. 347

J. Balio pastebėjimu, kartais dainose „jie peikia naują kraštą ir daug kuo skundžiasi. <...> Prisipažįsta, kad dėl pinigų ir geresnio gyvenimo vilties jie paliko gimtąjį kraštą“ (SLKA, p. 139):

*Vai tu (j)aukse, tu sidabre,
Susukai galvelę,
(j)Aš už tave privažiavau
Svetimą šalelę.*
SLKA, Nr. 29

Nors dalis emigrantų apsisprendavo visam laikui grįžti į tėvynę („Važiuosiu, liūliuosiu į tėviškėlę“, LDABl, Nr. 12), dauguma į Lietuvą sugrįždavo tik mintimis. U. Žemaitienė savo gyvenimo pasakojimą užbaigia tokiais žodžiais:

Jei man Dievas duotų dar parvažiuoti į Lietuvą, aš pažinčiau kiekvieną takelį, kiekvieną medelį, ar koks medelis, ar koks akmenėlis ten augo ar gulėjo. <...> Aš ir šandien viską matau savo vaizduotėje ir neužmiršau nieko, <...> aš niekados neišleidau iš savo minties brangiosios Lietuvos vaizdų. Lietuva stovi, kaip koks veidrodys, kaip altorius prieš mano akis (SLKA, p. 19).

Dainose svarstoma ir apie gyvenimą aplinkoje, kurioje „yra tautiečių, bet nėra tėvynės“ (LTR 508(39)), jose galima išgirsti didaktinių pamokymų, kaip nepamiršti gimtosios kalbos, puoselėti lietuviybę:

*Kas bus, lietuvi, pagalvok
Ir savo vardą pagodok.
Mokykis iš kitų tautų,
Būt kultūringu ir gerbtu.*
LDABl, Nr. 11

Vis dėlto dažniau buvo dainuojama apie kasdienį žmonių gyvenimą. Norint daugiau sužinoti

Gretimose Ohajo valstijoje įsikūręs Klivlando lietuvių teatrališkas choras „Draugystė“. Klivlandas, 1911 m.

apie emigrantų tapatybės kaitą, pamažu prarandamą lietuviškąją tapatybę ir pamažu įgyjamą amerikietiškąją tapatybę, reikėtų sklaidyti kitus šaltinius – Amerikos lietuvių laikraščius, lietuviškų draugijų leidinius.

Labai įdomų pusiau tradicinės, pusiau profesionalios muzikos derinį galima išgirsti klausantis už Atlanto įrašytų plokštelių. Kai kurios iš jų buvo parduodamos tūkstantiniais tiražais ir dažnai sukdavosi išeivių namuose. Turbūt žinomiausi atlikėjai – Antano Vanagaičio vodevilio trupė „Dzimdzi drimdzi“, tarpukariu sėkmingai gastroliavusi Amerikos lietuvių kolonijose, daina ir humoru žadinusi lietuvių. Jų plokštelėse buvo įrašytos ne tik dainos, bet ir komiški dialogai. J. Balys yra įrašęs tautosakinį A. Vanagaičio aranžuotos dainos „Fordukas“ variantą (jį padainavo Juzė Dereškevičienė):

*Dirbau kasykloj
Per nedėlėlę,
Kai sulaukiau subatėlės
Savo naują Fordužėlį
Pamėginėtie.*

*Inpyliau geso
Penkis galionus,
Mano naujas Fordužėlis,
Pasiportęs kaip pašėlęs,
Tik virsavoja.
LTRF cd 361(22)*

Nesunku atpažinti, kad tai moderni piršlybų dainos „Šėriau žirgelį per savaitėlę“ versija²¹, kurioje kalbama ne apie šaunų raitelį, o apie vairuotoją. Kaip nostalgiskose dainose žinią nešantis paukštis gretinamas su paštu siunčiamu laišku, taip šioje humoristinėje dainoje keliautojo pagalbininkas žirgas gretinamas su daug greitesniu ir daugiau arklio jėgų turinčiu automobiliu²². Kaip

21 „Tai humoristinė daina, imituojanti tradicinę dainą „Šėriau žirgelį per savaitėlę“ ir kitas. Taip, tarsi kalbėtusi su žirgeliu, kaip buvo įprasta tradicinėse dainose, vyras kalbasi su savo automobiliu. Liaudies dainoms būdingas merginos grožio idealas – raudoni veideliai, geltonos kaselės, mėlynos akelės – irgi pakitęs. Šiuolaikiška gražuolė ryškiai pasidažiusi, tik mėlynos akelės tebėra tos pačios. Spausdintas variantas ilgesnis ir išbaigtesnis“ (JBI r 14).

22 Naujovišką dainos „Šėriau žirgelį“ versiją galima aptikti ir rinkinyje „Naujausios ir visokios dainos“. Boston, Mass: Keleivio spauda, 1907, p. 101. Joje taip pat kalbama apie

Klivlando lietuvių orkestras su mokytoju Narovecu. Klivlandas, 1913 m.
Nuotraukos saugomos Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

žinome, amerikiečių tradicinėje kultūroje „plieno žirgu“ vadinamas traukinys, taip pat ir automobilis, motociklas.

Keičiantis kartoms, keitėsi ir lietuvių emigrantų kultūra: pirmosios kartos atvykėliai buvo tradicinės kultūros atstovai, o štai antroji ir trečioji karta jau mokėsi muzikos mokyklose, dalyvavo mėgėjiškoje muzikinėje veikloje, kai kurie tapo profesionaliais muzikantais. Toks buvo J. Balio sutiktas antrosios kartos emigrantas Petras Vytautas Sarpalius (1886–1953), vadovavęs lietuvių chorams, mišriems ir pučiamųjų ansambliams bei orkestrams:

Sarpalius buvo didelis liaudies dainų mėgėjas, turėjo didelę lietuviškos muzikos biblioteką, dainų rinkinius ir kt. Jis buvo gimęs Pennsylvanijoje, bet jo tėvas kilęs nuo Vilkaviškio ir atvažiavo į Ameriką turėdamas 19 metų. Tėvas griežė smuiku, motina irgi labai mėg-

davo dainuoti. Sūnus mažas būdamas sekiodavo paskui „beną“ (orkestrą), o turėdamas 10 metų jau grodavęs smuiku vestuvėse „iš ausies“. Gavęs stipendiją, du metus mokėsi muzikos New Yorke. Tėvas liepdavęs prie stalo lietuviškai kalbėti arba paimsiąs bizūną. Buvę aštuoni vaikai, broliai irgi mėgė muziką. J. Šliūpo patariamasis atvažiavęs į Čikagą būdamas 21 metų. Darbavosi su Miku Petrausku, vadovavo chorams, yra sukomponavęs dainų pagal K. Binkio žodžius („Dukružėlė“, „Vakaras“ ir kt.), turėjo savo kompozicijų rankraščiuose. Buvo labai įdomu su juo pasikalbėti. Mokėjo keletą liaudies dainų čia Amerikoje iš kitų išmokyti. Pagrojo smuiku pora savo tėvo polkų. Lietuviškai kalbėjo be akcento, buvo sąmoningas lietuvis. Turėjo keturias dukteris ir vieną sūnų ir džiaugėsi, kad sūnus vedė lietuvę. Duktė Birutė pasidarė pianistė (LDA II, p. XVI).

transporto pokyčius: „Oi, žirge žirge, mano žirgeli, / Ar nuneši mane jauną / Į pusantros valandėlės / Šimtą varselių? / Nunešt nuneščiau, trivot trivočiau, / Bet keliai yra geležiniai, / Vežimai elektriKiniai – / Greičiau važiuoja.“

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje ypač populiarius buvo „benai“ – pučiamųjų orkestrai, gyvavę prie lietuviškų draugijų beveik visuose angliakasių miesteliuose ir didžiuosiuose miestuose

(pirmasis įkurtas 1885 m. Šenandoa). Jie buvo tikras lietuvių pasididžiavimas, nes grodavo kito-kią nei kiti Amerikos orkestrai muziką, dalyvau-davo kone visuose tautiečių renginiuose. Orkes-trai burti „ne vien dėl to, kad keltų muzikoje lie-tuvių tautą, kad budintų kiekvieno lietuvių išei-vio tautiškus jausmus ir žadintų prie kilnių idėjų, bet ir dėl to, kad parodytų ir svetimtaučiams, jog lietuvių tauta yra muzikališka, kad jos sūnai myli muziką, pajėgia stovėti ant to laiptelio, ant kurio stovi muzikoje kitos civilizuotos tautos“ (Žilevi-čius 1956: 353).

Amerikoje lietuviai išties parodė savo mu-zikinius gebėjimus – dvidešimtas šimtmetis iš-ugdė daug profesionalių dainininkų, smuikinin-kų, pianistų, kompozitorių, dirigentų. Iš kaimo šviesuolių šeimų JAV išaugo stipri inteligentų lietuvių karta, kuri saugojo lietuviškąją identitetą, rėmė savo tautiečius Pirmojo pasaulinio karo ir kovų už Lietuvos nepriklausomybę metais. Pir-mosios kartos atvykėliai kartu su antrosios ban-gos emigrantais buvo labai patriotiški ir po Ant-rojo pasaulinio karo. Ilgus dešimtmečius, kol Lie-tuva buvo okupuota, jie puoselėjo tautinę kultūrą ir tikėjo Lietuvos išsilaivimu.

IŠVADOS

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje iš carinės Rusijos ir kaizerinės Vokietijos sudėtyje buvu-sios Lietuvos į JAV išvyko nuo 300 iki 350 tūks-tančių lietuvių. Dauguma šios pirmosios bangos emigrantų buvo kaimo gyventojai, žemdirbiai, jie stengėsi apsigyventi vieni šalia kitų, būrė lie-tuviškas kolonijas, kūrė lietuvišką kultūrinę ap-linką.

Kaip atskleidė Jono Balio užrašytų emig-rantų dainų ir jų biografinių pasakojimų tyrimas, pirmosios kartos emigrantai į tolimą užjūrio šalį atsinešė savo tradicinę kultūrą, kuri siejo juos su gimtosiomis vietomis. Nors ir gyveno svetimų kultūrų apsuptyje, emigrantai išlaikė savo tau-tinę tapatybę, stengėsi, kad ir Amerikoje gimę jų vaikai kalbėtų lietuviškai. Emigrantai integravo-si į naujosios šalies visuomenę tik tiek, kiek to reikėjo dirbant (ne visi išmoko angliškai), tad jų asmeninis ir kultūrinis gyvenimas iš esmės buvo lietuviškas.

Industrinės visuomenės kūrime dalyvavu-siems, kasyklose ir fabrikuose dirbusiems emig-rantams liaudies dainos ir muzika padėdavo pa-laikyti emocinį ryšį su paliktąja tėvyne, tačiau negalėjo jos atstoti. Valstiečių vaikams sunkiai

sekėsi prisitaikyti prie miestietiškos aplinkos, jie pasigesdavo gamtos, žalumos, jausdavo gimtinės ilgesį.

Tiek Amerikoje, tiek ir Lietuvoje sukurtos emigrantų dainos artimos vėlyvosioms karinėms-istorinėms ir meilės dainoms, su šių žanrų daino-mis jas sieja panašios eilėmis išreikštos emocinės būsenos. Dauguma emigrantų dainų yra lyriškos, melancholiškos (primenančios eiliuotus kelionės pasakojimus ar giminaičiams rašytus laiškus), tik mažesnioji jų dalis humoristinė. Šios atspindi laisvalaikio leidimo kaitą, tradicinio lietuviško vakarojimo ir amerikietiškos pramogų kultūros sąveiką.

Kai kuriose dainose reiškiamos tautinio atgimimo ir lietuviškos tapatybės išsaugojimo idėjos. Jose kalbama apie sąmoningą lietuviybės puoselėjimą, norą būti kultūringais ir tuo netgi išsiskirti iš kitų tautų.

ŠALTINIAI

- JBI – iš Amerikos lietuvių kultūros archyvo perimtas Jono Ba-lio fondas, nuo 2013 m. saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto (LLTI) Lietuvių tautosakos rank-raštyne.
- JBI k – J. Balio kasetė.
- JBI r – J. Balio rankraštis.
- LDA I – *Lietuvių dainos Amerikoje: pasakojamosios dainos ir baladės / Lithuanian Folksongs in America: Narrative Songs and Ballads*, surinko ir suredagavo / recorded and edited by J. Balys, Boston: Lietuvių enciklope-dijos leidykla / Lithuanian Encyclopedia Publishers, 1958.
- LDA II – *Lietuvių dainos Amerikoje: lyrinės meilės, papročių, darbo, švenčių ir pramogų dainos / Lithuanian Folksongs in America: Lyric Songs of Love, Customs, Work, Feasts and Entertainments*, surinko ir suredagavo / collected and edited by J. Balys, Silver Spring, Md.: Lietuvių tautosakos leidykla / Lithuanian Folklore Publishers, 1977.
- LDABI – *Lietuvių dainos Amerikoje, įrašytos Jono Balio (1949–1951) / Lithuanian Folksongs in America Recorded by Jo-nas Balys (1949–1951)*. Sudarė ir parengė / edited by A. Nakienė ir/and R. Žarskienė. Vilnius: LLTI, 2019, 152 p., 40 kūrinių įrašai.
- LTR – LLTI Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTRF cd – LLTI Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka, kompaktinė plokštelė.
- LTRF k – LLTI Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka, kasetė.
- SLKA – *Suvalkiečių liaudies kūryba Amerikoje: antologija / Ant-hology of Sudovian Folklore in America*, surinko ir su-redagavo / collected and edited by J. Balys, (*Lietuvių tautosakos lobynas, XI / A Treasury of Lithuanian Folk-lore, XI*), Silver Spring, Md.: Lithuanian Folklore Pub-lishers, 1989.

LITERATŪRA

- Balys 1955 = Jonas Balys. *Lithuanian Folk Songs in the United States*. Monograph series *Ethnic Folkways Library*. Recorded by Jonas Balys, [garso įrašų plokštelė]. N.Y.C., bukletas, p. 2.
- Balys 1997 = Jonas Balys. Mūsų tautosaka už vandenyno. Iš: *Aš išdainavau visas daineles. Pasakojimai apie liaudies dainininkus*, t. III. Sudarė ir parengė Danutė Krištopaitė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 18–23.
- Bradūnaitė, Aleksynas, Ramoškaitė 1994 = Pensilvanijos lietuvių dainos. Užrašė Elena Bradūnaitė, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė. Iš: *Tautosakos darbai*, t. III, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 105–154.
- Bradūnaitė-Aglinskienė 1997 = Elena Bradūnaitė-Aglinskienė. Lietuvių liaudies dainos likimas Pensilvanijos kalnuose. Iš: *Aš išdainavau visas daineles. Pasakojimai apie liaudies dainininkus*, t. III. Sudarė ir parengė Danutė Krištopaitė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 60–66.
- Būtėnas 1977 = Vladas Būtėnas. *Pennsylvanijos angliakasių Lietuva* [nuotraukų albumas], nuotraukos Algimanto Kezio, portfolio: Elena Bradūnaitė, Jurgis Bradūnas, Chicago: Lithuanian Library Press.
- Ivanauskaitė 2004 = Vita Ivanauskaitė. Tarpukario Lietuvos dainos: kolektyvinės ir individualiosios kūrybos sintezė. Iš: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XVIII, *Karinės istorinės dainos*, t. 4, parengė V. Ivanauskaitė, melodijas parengė A. Žičkienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 7–50.
- Ivanauskaitė 2007 = Vita Ivanauskaitė. Folklorinė laiško paradigma. Iš: *Tautosakos darbai*, t. XXXIII, p. 133–150.
- Kondratas 2009 = Ramūnas Kondratas. Lietuviai Amerikoje: istorinė apžvalga. Iš: *Lietuvių kultūrinis paveldas Amerikoje / Lithuanian Cultural Legacy in America*, atsakingasis redaktorius Algis Lukas. Silver Spring, Maryland: Lithuanian American Community, Inc., Cultural Affairs Council.
- Kučas 1971 = Antanas Kučas. *Amerikos lietuvių istorija*, redagavo Antanas Kučas. Chicago: Lietuvių enciklopedijos leidykla.
- Lyons 2013 = Martyn Lyons. A New History from Below? The Writing Culture of European Peasants, c. 1850–1920. Iš: *White Field, Black Seeds: Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*. Edited by Anna Kuismin and M.J. Driscoll. Helsinki: Finnish Literature Society, p. 14–29.
- Martinaitis 2014 = Marcelijus Martinaitis. *Mes gyvenome: biografiniai užrašai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Michelsonas 1961 = Stasius Michelson. *Lietuvių išeivija Amerikoje* (1868–1961), medžiagą surinko ir spaudai paruošė S. Michelsonas. South Boston: „Keleivis“.
- Petrauskaitė 2015 = Danutė Petrauskaitė. *Lietuvių muzikinė kultūra Jungtinėse Amerikos Valstijose 1870–1990: tautinės tapatybės kontūrai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Sauka 2016 = Leonardas Sauka. *Lietuvių tautosakos mokslas XX amžiuje: tyrėjai ir jų darbai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Škiudaitė 2006 = Audronė Viktorija Škiudaitė. *Lietuvių pėdsakai Amerikoje*. Vilnius: JAV Lietuvių Bendruomenės Kultūros taryba.
- Visackienė 2011 = Rima Visackienė. Jono Balio Amerikoje įrašytos lietuvių dainos ir instrumentinė muzika. *Tautosakos darbai*, t. XLII, p. 230–238.
- Žarskienė 2013 = Rūta Žarskienė. Jono Balio archyvas jau Lietuvoje. Iš: *Tautosakos darbai*, t. XLVI, p. 315–320.
- Žilevičius 1956 = Juozas Žilevičius. Amerikos lietuvių įnašas į lietuvių muziką. Iš: *Aidai*, Nr. 8, p. 352–362.

RELATIONSHIP WITH THE HOMELAND IN THE FOLKSONGS OF LITHUANIAN IMMIGRANTS IN THE USA. RECORDED BY JONAS BALYS

Austė NAKIENĖ, Rūta ŽARSKIENĖ

Lithuanians have travelled to the United States since the 17th c., but massive emigration started in the 1860s. Most of the Lithuanian immigrants were peasants who left in search of a better life in Pennsylvania's coalmines or Chicago's stockyards. The largest colony was the town of Shenandoah in Pennsylvania. Here Lithuanians built two churches, published newspapers, established schools, brass bands, and choirs. They socialised and married mostly among their own and tried to create an environment that was dear to their hearts.

This article presents the folklore of Lithuanian immigrants recorded by Lithuanian folklorist Jonas Balys (his magnetic tapes are stored in the Library of Congress in Washington, D.C.). In 1944, as the Soviet army was approaching Lithuania, J. Balys and his family left for Germany, and in 1948 he came to the USA. Lacking the original collections left behind in his native country, he decided to visit Lithuanian immigrants and record their folklore. From the expedition (1949–1951) materials, J. Balys prepared a two-volume publication of songs, *Lietuvių dainos Amerikoje / Lithuanian Folksongs in America* (1 vol.: *Narrative Songs and Ballads* (1958), 2 vol.: *Lyric Songs of Love, Customs, Work, Feasts and Entertainments* (1977)). The books contained 1174 folk songs representing the traditional rural way of life, there were also some immigrant songs relating to reminiscences of their homeland.

Immigrant songs described the pain of parting from loved ones, and the impressions of the strange new land. The first immigrants, the children of farmers who grew up in the countryside, had difficulty adapting to the urban environment, they missed nature, greenery. Of those who missed their country, many would decide to return, but the majority remained, returning to Lithuania only in their thoughts.

Immigrant songs most often are melancholic and sentimental; however, there were also humorous songs, which reflect the process of industrialization, and the noticeable changes in the lifestyle of miners and other workers.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, 10308 Vilnius
E. paštas: auste.nakiene@gmail.com,
ruta.simonyte@gmail.com

Gauta: 2019-10-15, įteikta spaudai 2019-12-09.

NEGATYVAI SUGRĮŽTA POZITYVAIS. VYTAUTO RAČKAUSKO PALIKIMAS

Justina JUOŽENAITĖ

■ Aukštoji Freda, Kaunas. K. Grybausko gatvėje, eglių paunksmėje, stovi 3-uoju numeriu pažymėtas didelis, kiek apsilaupęs medinis namas su erdvia veranda ir sodu kieme. Ant namo fasado išblukusi atminimo lenta su užrašu: „Šiuose namuose 1935–1940 m. gyveno Petras Cvirka. Čia buvo baigta rašyti „Žemė maitintoja“, ir ...“ Sakinys nutrūksta, su laiku užrašas tapo nebeįskaitomas.

Toje pačioje gatvėje kadaise gyveno gydytojas, profesorius Pranas Mažylis (vėliau namas buvo nacionalizuotas ir sunyko), Vasario 16-osios akto signataras Steponas Kairys, tolėliau Steponas Kolupaila ir kiti įžymūs Kauno mokslininkai ir inteligentai.

Namas priklausė Petro Cvirkos uošviui, profesorius Merkeleui Račkauskui. Jo atsiminimai, išleisti knygoje „Užrašai. Dvidešimt metų (1885–1905) Žemaitijos užkampy“¹, parašyti tame pačiame Fredos name, yra vieni vertingiausių *fin de siècle* laikotarpio lietuviškų memuarų.

Merkelis Račkauskas turėjo sūnų Vytautą (1909–1996), apie kurį esame girdėję kur kas mažiau nei apie dvi jaunesnes seseris Račkauskaites – Elžbietą Teresę (Elizą) ir Mariją. Taip nutiko dėl to, kad Vytautas Račkauskas pasitraukė iš Lietuvos kartu su savo žmonos Birutės Janulaitytės šeima 1944 m. ir iki mirties gyveno JAV. Eliza 1934 m. ištėkėjo už rašytojo Antano Venclovos, o Marija 1935 m. Kauno Aleksoto bažnyčioje susituokė su artimu Venclovos bičiuliu, rašytoju Petru Cvirka. Taigi, abi seserys tapo žinomų sovietinių rašytojų žmonomis. Marija Cvirkienė pagarsėjo kaip gera, impresionizmo paveikta tapytoja.

Vytauto Račkausko atminimas pasiliko siaurame šeimos rate, o vertingas Vytauto palikimas – fotografijų negatyvai, kuriuose užfiksuotas Lietuvos tarpukaris, vokiečių okupacijos laikotarpis, 1944 m. egzodas iš Lietuvos bei perkeltųjų asmenų (DP) stovykla Augsburgėje, iškeliavo į JAV kartu su jų autoriumi.

Nuo 2016 metų Venclovų namų-muziejaus pastangomis buvo rūpinamasi Vytauto Račkausko archyvą susigrąžinti į Lietuvą. Lietuvos kultūros tarybai suteikus paramą muziejaus parengtam

Vytautas Račkauskas Augsburgėje, DP stovykloje.

projektui 2019 m. archyvas pagaliau grįžo į Lietuvą, į Venclovų namus-muziejų. Negatyvus iš JAV parvežė ir padovanojo Mindaugas Viktoras Janulaitis, Vytauto Račkausko žmonos Birutės Janulaitytės brolio Vytauto sūnus. Beje, dalis fotografijų buvo likusios Lietuvoje ir saugomos Petro Cvirkos sūnaus Andriaus, dalis jų taip pat buvo perduota muziejui. Taip Vytauto Račkausko fotografijų palikimas pagaliau susijungė į vientisą pasakojimą. Fotografijos iškalbingos, liudijančios to laiko dvasią ir ištisos kartos, pasitraukusios su frontu 1944-aisiais, likimą. Negatyvų albumą Vytautas Račkauskas sudarė pats apie 1979 m.

Vytautas Račkauskas gimė 1909 m. lapkričio 21 d. Odesoje. Merkele Račkauskas tuo metu buvo bebaigiąs studijas, Odesoje jis sutiko ir vedė

1 Merkele Račkauskas. *Užrašai. Dvidešimt metų (1885–1905) Žemaitijos užkampy*. Sudarė Tomas Venclova. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

Ukrainos lenkų bajoraitę Heleną Latinską, kuri dirbo guvernante ir žinomo lenkų rašytojo, Nobelio premijos laureato Henryko Senkiewicziaus našlės *dame de compagnie*. M. Račkauskas Odesoje kurį laiką tvarkė graikų kilmės turtuolio, ilgamečio XIX a. pabaigos Odesos valdytojo Grigorios Maraslio asmeninę biblioteką. Vėliau persikėlė į nedidelį Juodosios jūros regiono miestelį Bolgradą, dabar esantį Ukrainos teritorijoje, šalia Moldovos sienos. Ten mokytojo gimnazijoje. Ji iki šiol tebeveikia, dalis pamokų vyksta bulgarų kalba: šiame istoriniame Budžako regione nuo seno gyvena gausi bulgarų bendruomenė, suvaidinusi svarbų vaidmenį bulgarų tautiniame atgimime.

Vytautas Račkauskas laiške sūnėnui Tomui Venclovai, rašytame apie 1990 metus, dėsto savo šeimos egzodo ir sugrįžimo istoriją:

Tėvas buvo paskirtas caro dekretu į Bolgrado miestuką Moldavijoje. Čia gimė Tavo Mama ir Marka [Marija Cvirkenė]... Aš pats esu „odesitas“... 1914 metais prasidėjo karas. Nežiūrint Jono Jablonskio, kuris buvo Šiaulių gimnazijos mokytojas, pastangų, Tėvas negalėjo grįžti Lietuvon. Karo frontui artėjant migracija buvo iš Lietuvos į Rusiją...

Tėvas gauna naują paskyrimą į netolimą Chersoną. Čia gyvenom visą karo laiką (1918) ir sulaukėm bolševikų revoliucijos. Kadangi I karo metu Lietuva buvo karo laukas, labai daug lietuvių buvo evakuoti į rytus ir gyveno Rusijoje. Karui pasibaigus prasidėjo grįžimas namo... Pirmas didelis ešelonas buvo suformuotas 1918 metais. Deja, Tėvas staiga susirgo dėmėtąja šiltine, kuri siautė skersai ir išilgai... Antras ir paskutinis didelis ešelonas buvo suformuotas 1921 metais, į kurį ir mes patekom.

Kelionė iš Chersono vyko per Ukrainos miestus: Chersonas, Nikolajevs, Charkovas, Kurskas, Oriolas, Smolenskas, Vitebskas, Sebežas ir, pagaliau, Panevėžys. Važiuom prekiniais vagonais, po 30 žmonių su daiktais. Kūrenom garvežius pakeliui laužytom tvorom, stepėse siautė pilietinis karas su garsiuoju Batka Machno Ukrainoj – bet atvažiuom... *Gol na vidumki krasna*². Viskas vyko tris savaites, rugsėjo ir spalio mėnesiais...

Panevėžys – visai kitas pasaulis. Krautuvės pilnos visokių gėrybių. Sustojom pas Tėvo draugą Blyną, kuris buvo Panevėžio banko direktorium. Netrukus Tėvas gavo mokytojo ir inspektoriaus vietą, ir persikėlė į didelį butą mokytojų seminarijos rūmuose. Pradėjau mokslus Panevėžio berniukų gimnazijos 2 klasėje. Lietuviškai mokėjau tik kelias daineles ir

reikėjo padirbėti. Turėjau mokytoją – seminaristę, kuri jokių būdu nemokėjo man išversti, kas reiškia „bepigu“ etc. Gamtos mokytojas Elisonas, vėliau Kauno universiteto zoologijos profesorius, davė man 6 mėnesius pramokti kalbos. Laikui išėjus, išmokau puslapį mintinai ir tokiu būdu pasidariau Elisono favoritas...

Po poros metų Panevėžy tėvas gavo paskyrimą Mažeikių progimnazijos direktorium, kur pradėjau ketvirtą klasę...

Iš Mažeikių vykom Kaunan. Tėvas buvo paskirtas aukštesnio mokslo (visų Lietuvos gimnazijų) inspektorium – pabaisa. Aš pradėjau 8 ir paskutinę gimnazijos klasę ir abiturientų išleistuvių metu sutikau savo dabartinę žmoną... Tai ir viskas...³

Nuo 1927 m. Račkauskai apsigyveno Kaune. Vytautas mokėsi Kauno muzikos mokykloje, lankė Juozo Gruodžio kompozicijos pamokas. Taip pat Kauno universitete studijavo teisę (kriminalistiką).

1936 m. Vytautas Račkauskas vedė Birutę Janulaitytę ir pradėjo dirbti Valstybės saugumo departamente, Identifikacijos skyriuje, fotografu. Birutės tėvas Petras Janulaitis (1887–1966) buvo turtingas ūkininkas, bendrovės „Sodyba“ (organizavusios vaisių ir daržovių supirkimą, perdirbimą ir eksportą) įkūrėjas. Nuo 1923 m. Janulaičiai gyveno Klaipėdoje. Tuo laikotarpiu Petras Janulaitis buvo vienas iš „Lietūkio“ kūrėjų ir ligi 1930 m. ėjo šios bendrovės prekybos skyriaus direktoriaus pareigas.

1939 m. Hitleriui okupavus Klaipėdos kraštą Petras Janulaitis išmainė savo žemes Dauguliuose (buvusi dvaro žemė dabar yra Klaipėdos miesto ribose, dab. Taurailaukio mikrorajone yra ir Daugulių gatvė) į 108 ha Paveliuonio dvarą su ūkiu, priklausiusį Lietuvos vokiečiui H. J. Fritzui. Todėl Paveliuonio dvaras, buvęs kairiajame Nemuno krante tiesiai priešais Veliuonos miestelį, dar buvo vadinamas „Fricyne“. Dabar dvaro nebėlikę nė pėdsako. Šakių rajono paveldo žinovai sakė, kad sunku būtų nustatyti net vietą, kur stovėjo dvaro sodyba.

Petras Janulaitis turėjo tris vaikus – Birutę (g. 1914), Vytautą Petrą (g. 1916) ir Tautvydą (g. 1929). Abu sūnūs vokiečių okupacijos metais dalyvavo rezistencijoje. Vytautas Janulaitis buvo kalinamas, bet dėl šeimos ryšių – išlaisvintas.

Karo metais Vytauto Račkausko fotografijos buvo publikuojamos žurnale „Naujoji sodyba“, savaitraščiuose „Sekmadienis“, „Savaitė“,

2 Plg. *голь на выдумку хитра* (ru) – patarlė apie vargę gelbstintį išradingumą, plg. lie. „Vargas visko išmoko“.

3 V. Račkausko laiškas saugomas Jeilio universiteto (JAV) Beinecke retų knygų ir rankraščių bibliotekoje (Beinecke Rare Book & Manuscript Library).

Birutė Janulaitytė
Daugaliuose (ar
Dauguliuose), Klaipėdos
krašte.

„Policija“. V. Račkauskas bendradarbiavo su žyminiu Lietuvos fotografu Vytautu Augustinu, 1944 m. taip pat pasitraukusiu iš Lietuvos į Vokietiją, vėliau – Ameriką.

JAV Vytautas Račkauskas gyveno daugiausia Ohajo valstijoje, Toledo mieste prie Erio ežero. Ten jis 1977 m. susitiko su emigravusiu Tomu Venclova.

Antanas Venclova ir Petras Cvirka su žmona Marija 1944 m. jau buvo pasitraukę į Rusiją. Marijos sesuo Eliza Venclovienė dėl to 1941 m. pusantr mėnesio buvo kalinama Lukiškėse. Andrius Cvirka, tėvams traukiantis į Sovietų Sąjungos gilumą, pasiliko kartu su seneliais ir teta Eliza Fredoje. Pusbrolius Andrių Cvirką ir Tomą Venclovą karo metais močiutės Helenos iniciatyva pakrikštijo Fredos bažnyčioje. Andriaus Cvirkos krikšto tėvas buvo „Sakalo“ leidyklos leidėjas Antanas Kniūkšta.

Tomas Venclova prisimena, kaip karo metais jie keldavosi iš Klangių į Ilguvos dvarą, esantį kitoje Nemuno pusėje.

Paveliuonyje Janulaičiai gyveno ir ūkininkavo neilgai – nuo 1939–ųjų iki 1944 m. vasaros. Vėl artėjant Raudonajai armijai, Račkauskams ir Janulaičiams teko priimti lemtingą sprendimą palikti Tėvynę. „1944 metų liepos 31 d. 9 val. vakare apleidome ir mes savo mielą Paveliuonį su 3 poromis kinkytų arklių, šį tą pasikrovę ir pora karvučių gale vežimų prisirišę. Taip pasiilsėdami, ilgesnėmis pauzėmis, už keturių dienų atsiradome Rytprūsiose, netoli Ragainės“, – skaitome iki šiol nepublikuotuose Petro Janulaičio atsiminimuose, saugomuose Venclovų namuose-muziejuje.

Stebime unikalias fotografijas iš „Fricynės“, įamžinusias paskutines valandas prieš pasitraukimą. Žmonės, išsidėlioję namų apyvokos reikmenis, renkasi, ką įsidėti į kelionę. Dulkančiu vieškeliu bėgliai traukia į Vakarus. Vežimų bei didžiosios dalies rūpestingai sukrauto turto šeima neteko Rytprūsiose, kai už vietas traukinyje buvo pareikalauta atiduoti arklius. Šie kadrai – vieni iš nedaugelio Lietuvos fotografijos istorijoje, kuriuose įamžintas dalies tautos egzodas 1944 m. vasarą.

NEGATIVES COME BACK AS POSITIVES ●

The legacy of Vytautas RAČKAUSKAS

The article presents the forgotten photographer from inter-war Lithuania, Vytautas Račkauskas (1909–1996), who in 1944 moved from Lithuania to Germany, and later – to the US, taking with him a valuable collection of photographic negatives. The photographs in this publication were made in Panemunė, not far from the town of Veliuona, on the eve of WWII and during the war, with the approaching frontline drawing nearer. A photograph with two boys running along a field captures a moment experienced by the photographer's nephew, famed Lithuanian poet and dissident, Tomas Venclova, and his cousin, Andrius Cvirka, son of writer Petras Cvirka. Particularly of note are photographs made prior to moving west: people packing their bags, moving to the unknown. In 1944, Vytautas Račkauskas left with his wife and daughter, leaving his parents and two sisters behind in Lithuania. They never saw each other again.

The collection of photonegatives in 2019 was returned to Lithuania and is now kept at the Venclova House Museum. The photographs are eloquent, witnesses of the time period and the fate of entire generations that retreated in 1944 together with the front line.

Parugė iš bažnyčios. Apie 1940 m.

Panemunės trobesiai.

Karvės grįžta iš ganyklų. Paveliuonis, apie 1944 m.

*Boluoja upė nubudusi.
Rugpjūtis. Rūkas. Diena.
Ir duona – maišyta su liūdesiu,
Karti,
skalsi,
amžina.
Ir blėsta
žaroj pasirodžiusi
Šalis ties lėčiausia srove,
Sutirpusi senstančiuos sodžiuos,
Panaši tik į pačią save.*

Tomas Venclova, 1957 m.

Kitapus Nemuno – Veliuona. Apie 1943 m.

Šis vyras karo metais perkeldavo Paveliuonio gyventojus į kitą Nemuno pusę.

Tos ankstyvos nemigos: dūžiai

*Iš anapus sienos, mokę suprasti, jog viskas praeina,
bet praeina greit; jog laikas paklūsta šnabždėjimui;
jog blogiausia, kas gali įvykti, yra truputį mažiau,
nei pajėgiam išverti. Fotografijų dausos už durų.
Vienoje atpažįstu šešėlį su vyšnių sunkos stikline
ir šunį. Tos nuotraukos dar kažin kur gyvuoja,
nors šiandien mažoka žmonių, kurie sugebėtų jas išskaityti.*

Tomas Venclova, „Reginys iš Alėjos“, 1995 m.

Paskutinės valandos prieš pasitraukiant. 1944 m.

Vytautas ir Salomėja Janulaičiai kraunasi
daiktus, Paveliuonis, 1944 m. liepos mėn.

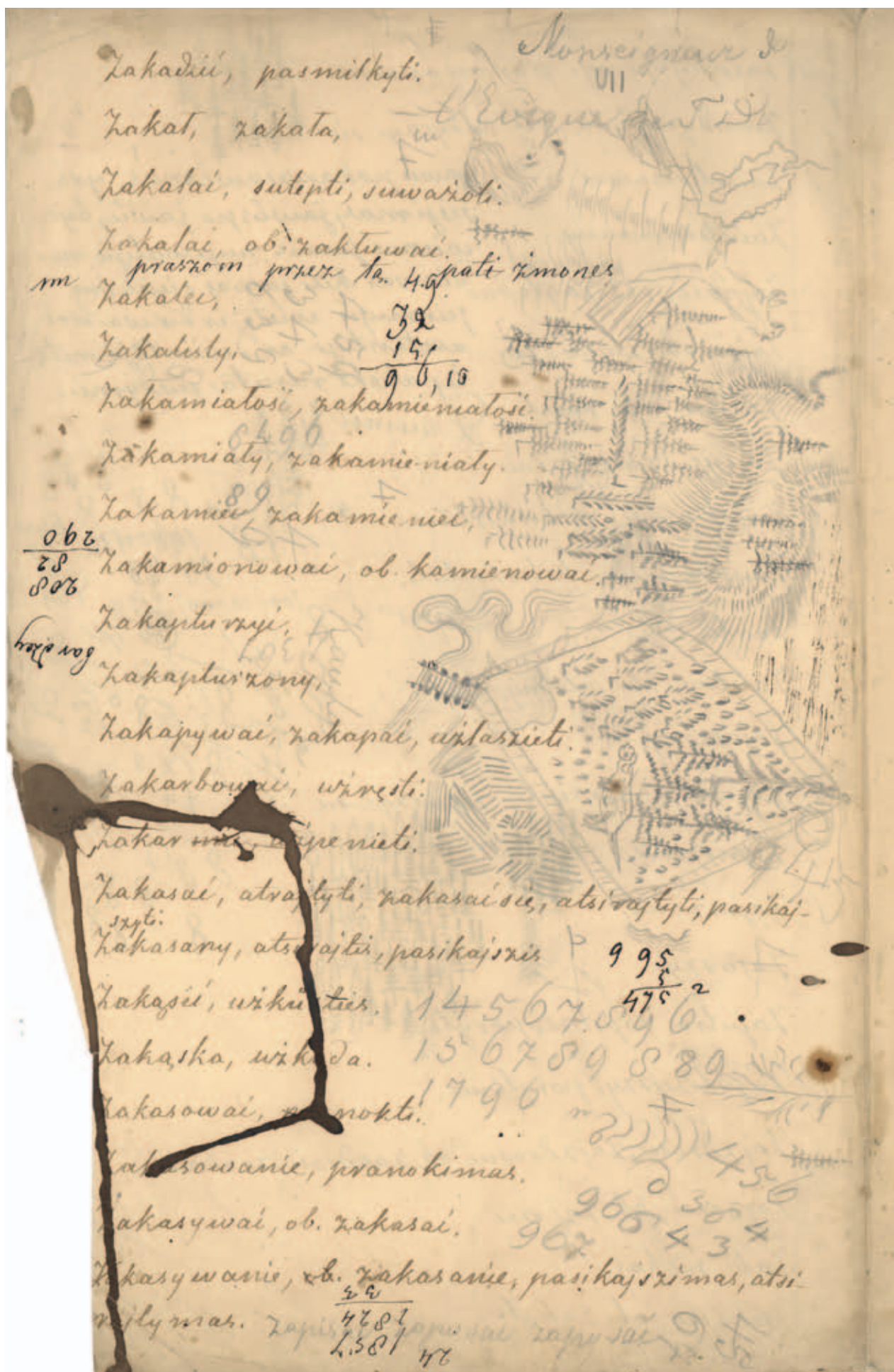
Kelionėje, 1944 m.

Pirmame vežime – Tautvydas Janulaitis, antrame – vokiečių karys. Vežimą dengiantį kilimą išsaugojo Janulaičių giminaitė Vida Krug, gyvenanti Čikagoje.

Nuotraukų negatyvai saugomi Venclovų namuose-muziejuje Vilniuje.

Iš Simono Daukanto juodraščio Lietuvių kalbos žodynui. Saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštyne.

SIMONAS DAUKANTAS ŠVIEŽIAI: SUGRĮŽTUVĖS IR SUGRĄŽINTUVĖS

Šiomet Valdovų rūmuose vykusią parodą „Simonas Daukantas: „Aš dėl lietuvių pamatus dedu“¹ lydėjo trys akademinės diskusijos². Kultūrologų ir literatūros tyrinėtojų diskusijoje, pavadintoje „Simonas Daukantas šviežiai: sugrįžtuvės ir sugrąžintuvės“, dalyvavo prof. Giedrius Subačius, prof. Roma Bončkutė, prof. Brigita Speičytė, prof. Saulius Pivoras, dr. Vida Girininkienė, ją vedė prof. Aušra Martišiūtė-Linartienė. Buvo aptarta S. Daukanto tekstų įvairovė, jų kalba ir rašyba, kūrybos poveikis kitoms lietuvių kūrėjų kartoms ir sąsajos su Vakarų intelektualine mintimi. Svarstyta, kokius lietuvių pamatus S. Daukantas klojo, kokie darbai dar laukia tyrėjų.

AUŠRA MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ: Simono Daukanto rankraščių ir raštų palikimas liudija apie vieno žmogaus galią kurti ir telkti lietuvių visuomenę. „Mes – Daukanto šaknies, kaip ir visa mūsų lietuviškoji kultūra. Be jo nebūtų mūsų“, – sovietinės imperijos saulėlydyje apie Daukanto reikšmę kalbėjo disidentas Algirdas Patackas. Iš Daukanto tekstų yra išaugę daug lietuvių literatūros kūrinių. Pats Daukantas yra tapęs simboliu figūra Romualdo Granausko, Justino Marcinkevičiaus ir daugelio kitų rašytojų kūrinuose. Daukanto darbai primena stiprų medį, kuris išsišakojo į daugybę šakų. Šiandien kalbėsime, kuo ypatinga, savita jo kalba, literatūriniai vaizdiniai, kokie kultūros šaltiniai maitino Daukanto intelektą ir vaizduotę. Taip pat apie naujas išvalgas ir atradimus, kurie yra išaugę iš Daukanto tekstų ir jo gyvenimo, gyvenamojo laiko tyrimų.

Norėčiau pradėti nuo Daukanto biografijos. Istorikų suėjime buvo kalbama, kad Vytauto Merkio istoriografinė apybraiža turėtų būti atnaujinta pasitelkus paskutinių metų atradimus. Noriu paklausti Giedriaus Subačiaus, kaip pasipildė Daukanto gyvenimo pasakojimas, atlikus vadinamojo Rygos laikotarpio³ tyrimą.

GIEDRIUS SUBAČIUS: Aš tyriau, kaip jis rinko raides žemaitiškiems kalbos garsams užrašyti. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad tai šalutinis jo gyvenimo istorijos aspektas, tačiau ir tokie specifiniai tyrimai gali labai daug pasakyti apie žmogų. Man visą laiką rūpėjo suprasti, kodėl Daukanto rašyba

tokia nevienoda. Per beveik keturiasdešimt kūrybos metų ji nuolat kito. Radę Daukanto rankraštį, pagal kai kuriuos rašybos bruožus galime apytiksliai datuoti, kada jis buvo rašytas; panašiai, kaip dendrologai pagal rieves nustato medžio metus. Taigi, rašyba gali būti vertinama kaip laiko matas.

Mums Daukantas paliko daug rankraščių. Bet dalis jų yra nedatuoti arba datuoti netiksliai. Mes nežinojome, kada ir kaip rašyta jo „Istorija žemaitiška“. Paaiškėjo, kad seniausias Daukanto rankraštis yra 1827 metų, bet juk Vilniaus universitetą jis baigė 1822-aisiais ir tada parašė „Darbus senųjų lietuvių ir žemaičių“. Deja, Vilniaus laikotarpio autografų neturime, tik nuorašus. Kyla klausimas, kaip jis elgėsi su savo rankraščiais? Ar važiuodamas gyventi į Rygą jų neišsivežė? Gal kažkam paliko, kas prapuldė? Kita vertus, Rygos laikotarpio rankraščius jis išsaugojo. Tai leidžia spėti, kad Daukanto požiūris į savuosius rankraščius keitėsi.

Minėta rašybos įvairovė atsirado ir dėl Daukanto kūrybiškumo. Jis pirmasis bandė jungti Didžiosios Lietuvos ir Prūsijos raštijos tradicijas, nors tuo metu Dionizas Poška šaipėsi iš jam nepriimtinos Prūsijos lietuvių rašybos, o Jurgis Pabrėža rašė tik žemaičiams. Matome, kad apie 1827–1828 m. Daukantas jau siekė tam tikro konsensuso. Jis daug raidžių ėmė iš Rytų Prūsijos, keisdamas jų reikšmę, modeliuodamas, perkurdamas. Savo rašybos projektą jis kūrė būtent Rygoje, prieš pradėdamas rašyti „Istoriją žemaitišką“ (!)

AUŠRA MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ: Jūs kalbate apie rašybos projektą, o ką galima pasakyti apie Daukanto kalbos projektą?

ROMA BONČKUTĖ: Jis mokėjo savo gimtąją tarmę, tačiau visą gyvenimą kaupė ir naujus kalbos pavyzdžius.

Daukantas mums yra kaip Aleksandras Puškinas Rusijai. Kurdamas romantizmo tradicijos lauke, jis pirmasis rėmėsi gyvąja kalba ir jos ypatumais, nevengė ir pats kalbą kurti. Svarbu, kad Daukantas rėmėsi bažnyčios, o ne religinių raštų

1 Paroda, surengta Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bei Nacionalinio muziejaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmų iniciatyva, buvo eksponuojama 2019 m. kovo 14–gegužės 12 d. Valdovų rūmuose.

2 Lietuvos istorijos bei kultūros tyrėjų diskusiją „Simono Daukanto istorija – Simonas Daukantas istorijai“ skelbėme trečiajame žurnalo numeryje (*Būdas*, 2019, Nr. 3, p. 1–7).

3 Giedrius Subačius. *Simono Daukanto Rygos ortografija (1827–1834)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018, 427 p.

kalba, kuri dažniausiai buvo kuriama svetimtaučių atvykėlių, mokiusių mus tikėjimo tiesų.

Pasak Daukanto, geriausia lietuvių kalba buvo užrašyta Prūsijoje. Bet ir Prūsijoje dalis rašančiųjų lietuvių kalbą buvo išmokę ne iš motinos, o iš knygų, gramatikų. Tad tai nebuvo tikroji lietuvių kalba, joje neatsispindėjo kalbos dvasia, bet tuos skirtumas matė tik tie, kuriems lietuvių kalba buvo gimtoji, kurie jos neužmiršo ir nuolat mokėsi iš aplinkinių. Toks buvo Kristijonas Donelaitis. Jis daug bendravo su žmonėmis, jautė kalbą, gebėjo ją perteikti ir kurti – kūrėjai ir turi praturtinti gimtosios kalbos raiškos aruodus. Perskaitęs Donelaitį, ir Daukantas savo tekstuose pradėjo vartoti liaudies kalbos elementus, rinko juos iš gyvosios kalbos ir tautosakos.

Motinos kalbos (vok. *Mutter Sprache*) idėją jis perėmė iš Johano Gotfrydo Herderio. Gimtąja kalba galime kurti, nes nujaučiame žodžių reikšmės išplėtimo ribas, darybos galimybes. Apie tai Daukantas rašė 1837 m. išleistoje knygelėje „Prasma lotynų kalbos“. Šio lotynų kalbos vadovėlio išnašoje jis pažymėjo lietuvių kalbai būdingas priesagas ir paaiškino, kokias naujas reikšmes jos suteikia žodžiui. Taigi, ištis subtiliai jautė kalbą, pirmasis parodė, kad prozos tekstas gali skambėti kaip poezija, kaip muzika.

Daukanto atidumą kalbai liudija ne tik turtinga jo tekstų kalba, bet ir prasitarimai laiškuose. Pavyzdžiui, kai 1848 m. laiške Teodoras Narbutas paprašė, kad jis lietuviškas patarles išverstų į lenkų kalbą, Daukantas nesiėmė šio darbo, nes neturėjo po ranka lenkų patarlių žodyno, kuriame galėtų paieškoti atitikmenų. Jis suprato, kad pažodinis vertimas neatspindės lietuviško pasaulėvaizdžio, tad jo vertimas į lenkų kalbą, kuri nebuvo gimtoji, nebus geras.

Iš Daukanto išaugo Antanas Baranauskas, Motiejus Valančius, aušrininkai, Maironis... Pastarojo 1891 m. išspausdintoje istorijoje „Apsakymai apie Lietuvos praeigą“ iš „Būdo“ perimti ištisi sakiniai, žodžių junginiai, atskiri žodžiai! Daukanto „Būde“ poetas rado frazę „milžinų kapai“, iš čia perėmė leksiką jūros vaizdiniui perteikti. Iškart matyti, kai Maironis remiasi ne Daukantu, o kitomis kalbomis rašytais šaltiniais, nes pasikeičia jo kalba.

Antai Šatrijos Ragana lietuvių kalbą išmoko ne iš motinos, todėl jos tekstuose pastebime gramatinių formų ir leksikos skurdumą. Tačiau ir šios rašytojos kalbos spragas užkaišė Daukanto istorija. Tad jei norite pasitikrinti savo kalbos jausmą – pabandykite paskaityti Daukantą.

Nuo Daukanto tekstų, jų raiškos atsispiria ne tik daugelis XIX a. autorių, bet ir vėlesnieji. Pavyzdžiui, Romualdas Granauskas Daukanto

tekstų ritminę struktūrą panaudojo savo apysakoje „Jaučio aukojimas“.

SAULIUS PIVORAS: Norėčiau atkreipti dėmesį į papročių tyrinėjimus. Tokios medžiagos daugiausiai yra „Būde“. Tačiau ten ne vien etnografija ar antropologija. Reikia kalbėti apie tam tikrą Daukanto laiko intelektualinį kontekstą. Turime nepamiršti, kad Daukantas buvo teisininkas. O paprotys juk yra senoji teisės norma. Dėl to Daukantas ypatingą dėmesį teikė papročiams – vestuvių, laidotuvių, religinių apeigų ir kt. Prisiminkime vieną jo aprašytą epizodą apie tai, kaip lietuviai įsikuria girioje, ten dirba žemę, yra tos žemės savininkai. Jie įsikuria atokiai, bet sykiu pakankamai arti, kad galėtų vienas kitam ateiti į pagalbą. Jie girdi, ką daro kaimynai, kaip loja jų šuva... Kaimyniški santykiai, kai gyvenama tokiu atstumu, kad galėtų vienas kitam padėti ir gyventi santaikoje, Daukanto pateikiami kaip garbingos senovės palikimas.

Tačiau aš įžvelgiu kitokius kontekstus. Antai „Rubinaičio Peliuzės gyvenime“ (Joachimo Heinricho Kampės (Campe) „Robinzono Jaunesniojo“ vertime) ir „Istorijoje Justinaus“ yra sakinyš apie tai, kad žmonės mažai galvoja, kaip buvo išrastas pirmasis arklas. „Istorijos Justinaus“ prarmėje sakoma, kad istorija yra trumpoka, todėl joje neskirta vietos pirmam žambui, jo išradimui. Tai nėra atsitiktiniai Daukanto pasakymai. Juose reikėtų ieškoti sąsajų su platesniu intelektualiniu kontekstu, su Apšvietos laikais plėtota vadinamosios modernios prigimtinės teisės teorija.

Savo bibliotekoje Daukantas turėjo kokius penkis prigimtinės teisės klasikus. Vieną Hugo Grocijaus „Karo ir taikos teisės“ knygą Daukantas buvo pasiskolinęs pusmečiui. Taip pat turėjo Samuelio fon Pufendorfo, Antuano Ivo Gogė 1758 m. veikalą „Apie įstatymų, mokslų ir menų kilmę, jų vystymąsi nuo pačių seniausių tautų“. Gogė savo aplinkoje laikytas teisės istoriku, bet tyrinėjo būtent papročius. Jis padarė didelę įtaką britų Apšvietos epochos istorikui Edvardui Gibonui, rašiusiam apie Romos civilizacijos nuosmukį ir Europos formavimąsi. Šie mąstytojai nagrinėjo civilizacijos kilmę. Iš pradžių žmonės buvo medžiotojai, po to jie tapo žemdirbiais. Vienas tokio virsmo įrodymų – arklas. Todėl šiam išradimui skiriamas ypatingas dėmesys. Daukantas buvo skaitęs Gogė darbą, iš čia kyla jo samprotavimai apie arklo svarbą.

Prigimtinės teisės teoretikai taip pat teigė, kad civilizacija atsirado dėl žemdirbystės. Archeologijoje yra tokia neolitinės revoliucijos sąvoka. Bet Apšvietos laikais buvo vartojamos kitokios sąvokos. Dar nebuvo žinoma, kaip iš prigimtinės

teisės pereita į civilizuotą, tad tiek Grocijus, tiek Pufendorfas rašė, kad žmonės iš prigimties yra socialūs, todėl atsirado gyvenimą reguliavusios paprotinės normos. Pagal Gogė, visuomenė gimė nebylaus susitarimo būdu, o ne kažkam surašius, pasakius ar liepus. Kitaip tariant, iš pradžių atsirado paprotys, ir tik vėliau įstatymai. Kai žmonės įsikuria giriose – tai liudija privačios nuosavybės atsiradimą. Tuo tarpu kaimyniniai santykiai ir papročiai liudija socialumą. Daukantas pritaiko jo laikų prigimtinės teisės teoriją Lietuvos istorijai.

ROMA BONČKUTĖ: Kodėl sunku atpažinti šitą intelektualinį lauką Daukanto darbuose? Todėl, kad jis laikėsi požiūrio, jog viską reikia įžodinti lietuviškai. Bet jam trūko terminijos. Ją reikėjo išrasti. Pavyzdžiui, skaitant Samuelio fon Pufendorfo ar Johano Gotfrydo Herderio tekstus, o šalia turint Daukanto, aiškiai matyti, kaip jis tarp-tautiniams terminams suranda lietuviškus atitikmenis (pavyzdžiui, „kultūra“ Daukanto tekstuose reiškia žodžiu „akylumas“). Jis puikiai mokėjo lotynų kalbą ir galėjo eiti paprastesniu keliu – tiesiog sulietuvinti lotyniško žodžio priesagą. Bet jis ieškojo žodžiams lietuviškų ištakų. Daukantas buvo įsitikinęs, kad lietuvių kalboje atsispindi istorija, todėl ir jis siekė ją atspindėti per kalbą.

AUŠRA MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ: Taigi, mes paliečiame kalbos politikos klausimus.

GIEDRIUS SUBAČIUS: Man Daukantas yra lietuviybės politikas. Lingvistai skiria du kalbos politikos aspektus – kalbos statuso ir kalbos korpuso. Statusas – kaip kalba gyvena, koks jos prestižas. Korpusas – kaip vartojamos konkrečios kalbos formos, lytys, ortografija. Daukantui visų pirma rūpėjo kalbos statusas. Jis ėmėsi visokių veiksmų, kurie mus verčia manyti, kad jis norėjo truputį pagražinti lietuvių kalbos būklę. Parodyti, kad kalba yra įspūdingesnė, gražesnė, turtingesnė. Daukanto „Istorija žemaitiška“ – tai 1106 ranka surašyti puslapiai. Paskaičiavau, kiek jam būtų kainavę išleisti šitą leidinį – tai maždaug trylikos metų jo alga. Taigi – neįmanoma užduotis. Panašu, kad veikalas rašytas būtent taip, kad jis gyvuotų rankraštinio, o ne spausdintinio pavidalu. Kas matė rankraštį, supranta, kad būtent tokia jo forma išties daro įspūdį.

Prisiminkime, kad Daukanto draugai nekalbėjo lietuviškai. Jis daugiausiai diskutuodavo ne su lietuviais inteligentais, o su prašalaičiais, kaip jis sako. Pamatę rankraštį, žinodami, kad tai lietuvių kalba parašyta Lietuvos valstybės istorija, šie draugai turėjo suprasti, jog tai pirmasis lietuviškos Lietuvos modelis. Jis sukurtas per istoriją

ir per kalbą, tačiau kokios kalbos formos ir kokia rašyba – nebuvo taip svarbu. Juk niekas negalėjo to įvertinti. Kitaip tariant, žinia buvo siunčiama per veikalo išvaizdą ir išraišką. Tuo tarpu rašyba Daukantui liko kaip čiuožykla, kaip šokių aikštelė pažaisti raidėmis. Jis išties mėgo tai daryti.

Pagalvokime apie Daukantą, kurio rašybos kalbos gerai nepaskaitė nei Valančius, nei Kaje-tonas Nezabitauskis, nei Baranauskas, nei Amerikos leidėjai. Visiems kliuvo jo kalba. Ji buvo liaudiška, gyva, bet sykiu ir sukonstruota, dirbtinė, pilna naujadarų, ilgų sakinių. Dabar mes gyvename lietuviškai kalbančioje Lietuvos valstybėje. To Daukantas ir siekė. O rašyba čia buvo penktos eilės dalykas. Gerai, jei dėl jos sutariama, bet ne tai buvo svarbiausia. Taigi, Daukanto pagrindinė politinė mintis įgyvendinta praėjus daugeliui dešimtmečių po jo mirties.

Idomus faktas, kad apie 1835 m. rašytos „Pasakos Pedro“ ir „Istorija Justinaus“ datuojamos (užrašyta jo ranka) 1824 m. ir 1798 m. Kodėl? Todėl, kad Daukantas norėjo pagražinti, norėjo parodyti, kad lietuvių kultūra turėjo gilesnę šaknį. Trys didžiuliai jo žodyno tomai leksikografiškai prasti. Jis prikūrė 3800 naujadarų, nepateikdamas jokios gramatinės informacijos. Ne, jam nerūpėjo parašyti praktiniam naudojimui skirtą žodyną. Bet jis galėjo pasakyti, kad lietuvių žodyne yra tiek žodžių, kiek ir lenkiškame. Kitaip tariant, Daukantui buvo svarbūs skaičiai. Nes tai kėlė politinį lietuvių kalbos statusą.

AUŠRA MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ: Motiejus Valančius, o ypač Antanas Baranauskas gan įtariai žiūrėjo į Daukanto kalbą. Aukštaitis Baranauskas yra parašęs itin kritišką atsiliepimą, kuriame liudija itin savarankišką, kūrybišką santykį su kalba: „Daukanto kalba man nelabai mėgia, dėl to, kad jisai ne taip rašė, kaip žmonės ištaro, nei vėl taip, kaip tikrieji kalbų mokslai rodžia, bet taip, kaip jam pačiam regėjosi.“ Koks Daukanto santykis su literatūra, jos klasika, ką iš Daukanto perima, pratęsia mūsų literatūros klasikais?

BRIGITA SPEIČYTĖ: Apie tai, kokie yra Daukanto ryšiai su literatūra, grožine kūryba ir kalbos menu, liudija jo biblioteka. O ši nerodo kokio nors ypatingo literatūrinio intereso. Daukantas turėjo gerą klasikinį išsilavinimą, tad jo literatūra yra to meto išsilavinusiems žmonėms būtina Antikos klasika. Viename laišku jis savo adresatą perspėja nešvaistyti veltui laiko romanams, t. y. pramoginiam skaitymui. Galime numanyti, kad Daukantui grožinės literatūros skaitymas nebuvo mėgstamas užsiėmimas. Jurgis Lebedys stebisi, kad Daukanto bibliotekoje neaptinkame žymių

XIX a. literatūros autorių. Iš tiesų Daukantas į literatūros naujienas reagavo, tačiau buvo susitelkęs į savo pagrindinį darbą – istorijos rašymą. Tuo metu visoje Europoje keitėsi literatūros sistema. Iš kilo nacionalinės literatūros idėja, kuri buvo glaudžiai susijusi ir su minėta kalbos kultūros politika, ir su modernios bendrinės kalbos formavimusi. Turėti nacionalinę literatūrą reiškė būti tauta, įgyti kultūrinį to buvimo patvirtinimą. R. Bončkutė, G. Subačius yra atskleidę, kad Daukantas buvo bene vienintelis XIX a. autorius, taip esmingai reagavęs į Donelaičio darbus. Nors jie buvo pastebėti ne vieno to meto šviesuolio, Daukantas pirmasis savo darbuose rėmėsi Doneelaičio raštais, perėmė jo leksiką, skolinosi ortografiją, plėtojo lietuvių žemdirbiškosios kultūros diskursą. Donelaitis jam buvo įrodymas ir padoršinimas, kad Lietuva turi kalbinį potencialą kurti naują modernią rašytinę kultūrą.

Paties Daukanto rašto kalba reikalavo ne bet kokio skaitytojo. Jis turėjo būti lietuviakalbis ir turėti gerą filologinį išsilavinimą. Neretai keliama tokie klausimai, kiek Daukantas buvo skaitomas ir kiek jis veikė XIX a. lietuvių skaitytojų bendruomenę; kiek jo tekstai pasitarnavo lietuvių kalbos ir kultūros prestižo kūrimui, o kiek jie buvo perskaityti ir permąstyti. Galime sakyti, kad Daukantas skaitytojų neturėjo daug, bet svarbu, kad turėjo kelis tikrai gerus skaitytojus. Vienas jų – Antanas Baranauskas. Pasirodžius „Aušrai“ Baranauskas laiške petersburgiškio „Kraį“ redakcijai aptarė pirmąjį lietuvių laikraštį ir sykiu išdėstė savo požiūrį į Daukantą. Baranauskas santūriai vertino jo raštų kalbą, kaip sunkiai prieinamą plačiajai visuomenei, tačiau iškėlė Daukanto užsidegimą, atsidavimą lietuviybės idėjai, nors ir pažymėjęs, kad šis ją suvokiąs savotiškai. Bet kai skaitome Baranausko jaunystės poetinę kūrybą, galime įsitikinti, kad čia jis pasirodo kaip Daukanto skaitytojas. Taigi, kaip paveikė Daukantas Baranauską? Įstojęs į seminariją Baranauskas greičiausiai perskaitė „Būdą“. Būtent tada jis ne tik pradėjo rašyti lietuvių kalba, bet jo poezijoje susiformavo visiškai nauja pasaulėvaizdžio plotmė – istorinė savivoka. Ligtolinėje jo lenkiškoje kūryboje neaptiksime Lietuvos istorijos temų. Taigi būtent Daukantas paskatino istorinio sąmoningumo raišką lietuvių poezijoje. Tai jau yra modernios asmenybės savimonės bruožas: suvokti save istorijoje, negrįžtamoje istorinio laiko tėkmėje. Štai 1857 m. Baranausko sukurta giesmė „Dainu dainelę“ iš dalies yra kai kurių „Būdo“ temų parafrazė. Literatūros istorikai jau senokai atskleidė kraštovaizdžio poetikos ryšius „Anykščių šilėlyje“ ir „Būde“, bet giesmė „Dainu dainelę“ yra įdomi tuo, kad paliudija Baranauską

iš Daukanto perėmus istorinio laiko sampratą. Istorinis laikas plėtojasi ne tik nuosekliai, jis gali būti ir lūžinis. „Būdo“ pratarmėje Daukantas rašo, kad pasaulyje kartas nuo karto įvyksta *ermyderiai* – staigūs, chaotiški, totalūs pasikeitimai, sambrūzdžiai, kurie pakreipia istoriją kita linkme. Tai gali būti gamtos *ermyderiai*, gali būti ir *ūkės*, arba valstybės, *ermyderiai*, pavyzdžiui, revoliucijos. Dar gali būti nuomonių *ermyderiai* – religijos, ideologijos kaita. Sukūręs poetinį Lietuvos istorijos pasakojimą giesmėje „Dainu Dainelę“ Baranauskas iš tikrųjų perteikia lūžinę Lietuvos istorijos viziją, mini tris jos virsmus. Pirmasis – krikštas, antrasis – Abiejų Tautų Respublikos žlugimas, o trečiasis – dabartyje laukiamas, žadėtas metas, kai „nebus ponų nei dvarų“. Galima matyti, kad tokia dramatiška istorinio laiko samprata numato ir aktyvią žmogaus laikyseną joje – Daukanto „Būde“ toji laikysena iškeliama, pabrėžiant lietuvių „tvirto charakterio“ savybes (*nesipėsnojimq, nesivangstymq*, ko nors imantis), Baranausko giesmėje ją įkūnija kelio vedėjo figūra.

Maironis taip pat buvo Daukanto skaitytojas. Jis perėmė iš Daukanto istorijos vaizdinius, netgi frazes, tik sudėjo juos į lengvesnę sakinio struktūrą, į lakią poetinę eilutę. Kai kurie apibūdinimai, žodžių junginiai yra tiesiog perkelti iš Daukanto. Mano supratimu, Maironis savo istorinių giesmių diptiche „Milžinų kapai“ ir „Oi neverk, matušėle“ sukūrė poetinę Daukanto istorijos santrauką. Pavyzdžiui, eilėraščio „Milžinų kapai“ poetinis vaizdas: „Tarp tyrų plačių / Ne staigimas žvėrių; / O ne! Tai našlaitės lietuvės“ – perimtas ir perkurtas iš Daukanto istorijos. Taigi, galima daryti išvadą, kad Daukantą atidžiai perskaitę poetai savo kūryboje perėmė jo istorijos sampratą, pasakojimo elementus, vaizdinius ir tokiu būdu daukantiškąją Lietuvos istorijos versiją skleidė naujoms kartoms.

ROMA BONČKUTĖ: Kad Daukantas buvo įdėmus literatūros skaitytojas, rodo Adomo Mickevičiaus vaizdinių atsiradimas jo tekstuose. Galvojau, ką reiškia jo vartota metafora „Lietuvos žmona“? Adomo Mickevičiaus „Gražinoje“ yra vartojamas žodis *newiasta*. Orientuojamasi į moterį heroję, kuri negali būti netekėjusi, nes motina turi ginti ne tik namus, bet, pirmiausia, vaikus. Daukantas sukuria lietuvės moters-motinos idealą. Moterys minimos, bet herojiškai elgiasi tik tai žmonos, kurios turi už ką kautis. Daukantas, iš šaltinių perėmęs, palieka informaciją, kad labai mylinti žmona, mirus vyrui, susidegindavo kartu su palaikais. Tokių vaizdinių, idėjų ar maksimų Daukanto veikaluose yra labai daug. Vėliau

jie, perimti aušrininkų, kitų kultūrininkų, buvo skleidžiami, ir ne vienas iš jų įsikūnijo Nepriklausomos Lietuvos visuomenės gyvenime.

BRIGITA SPEIČYTĖ: Norėčiau pridurti, kad iš Daukanto tekstų mes galime išskaityti vyrų ir moterų lygybės mintį. Kalbėdamas apie senovės visuomenę jis pabrėžė, kad tiek vyrai, tiek moterys turi labai svarbių įsipareigojimų, kurie nebuvo labai specializuoti.

AUŠRA MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ: Noriu pratęsti Brigitos mintį. Rankose laikau 8 klasės literatūros vadovėlį. Čia atkreiptas dėmesys į „Būdė“ pristatomą vyrų ir moterų stiprybę. Moterys norėdavusios dirbti vyriškus darbus, kariauti. Pateikiamas Naujapilės moterų pavyzdys:

Minavojant čia vyrų narsybę, nereikia užmiršti nė motriškųjų, kurios ne vien namuose, kaip regėjom, geidė vyrais vadintis, jog tenai jų darbus atlikdavo, bet ir karė vyrams lygintis norėjo. Čia gana bus tikrai priminti narsybę Naujapilės motriškųjų. Kad metuose 1276 meldžionų vokiečiai, gudai ir totoriai <...> norėjo į Naujapilę įsilaužti, bet tenai motriškosios, nenusiminusios ta rūsta diena savo ūkės, artinantis neprieteliams pilin, liepė savo vyrams iš pilies išeiti ir lauke su neprieteliais grumtis, kuriems išėjus, tuojau, pilies angas užrakinusios, lipo pačios ant pilies sienų ir nuo tenai vylyčias ir akmenis svaidė ant neprietelių, pasieniuose su vyrais kariaujančių, it krušą bėrė. Neprieteliai, nesivildami nuo dviejų pusių suremtais būti, ne vien išguro, bet mažne visi galą gavo, likusieji kūlvertiniais tenkino beišsprukę nuo giltinės palikini pilį, kurią narsybė ir stangybė motriškųjų išplėšė jiems iš nagų.

Skaitydami Daukantą atrandame daug ryšių su modernybe, o iš pateikto pavyzdžio – lyčių lygybės idėją.

Tęsiant atradimų temą, greta aptartų Daukanto tekstų yra svarbi jo darbo aplinka, archyvai, kur jis praleido didelę dalį savo gyvenimo. Ką naujo apie Daukantą ir jo laikotarpi sako archyvų tyrimai?

VIDA GIRININKIENĖ: Aš Daukantą laikyčiau istoriku. Jį galima vadinti kalbininku, minėti nuopelnus literatūrai ir tautosakai, bet pirmiausiai jis yra istorikas. Iš tikrųjų daugelis tuo laikotarpiu pradėjo nuo literatūros, tada pasinėrė į istoriją, teisę. Antai, Pranciškus Malevskis buvo gabus ir perspektyvus teisininkas. Tačiau rasti dokumentai liudija, kad jis, kaip Daukantas ir Adomas Mickevičius (kai jie kartu mokėsi), lankė ir literatūros paskaitas. Ne tik lankė, bet ir laikė egzaminus.

Kam jam šito reikėjo ir kokia jam buvo iš to nauda? Iš tiesų tuo laiku mes negalime griežtai atskirti, kas yra literatūra, o kas istorija. Tačiau aš noriu atkreipti dėmesį į kitą dalyką. Permaštydama kai kuriuos įvykius ir bandydama rasti atsakymus, manau, kad Daukanto noras dirbti prie Lietuvos Metrikos archyvo, kaip pagrindinio LDK istorijos šaltinio, susiformavo dar universitete. 1795 m. imperatorės Jekaterinos II įsaku iš Varšuvos į Valdantįjį senatą, aukščiausią Rusijos imperijos įstatymų leidybos ir valstybės valdymo instituciją, atvežtas LDK dokumentų archyvas istorikams nebuvo prieinamas. Tačiau jis buvo ekonomiškai ir politiškai svarbus Rusijos imperijai. Juk ten buvo ne tik diplomatiniai, teisės, bet ir žemės valdų dokumentai. Carinės valdžios įstatymai draudė viešinti archyvo dokumentus, pašalinių asmenų prie jų neprileido. Tačiau jais reikėjo naudotis, o tam reikėjo žinoti ne tik istoriją, bet ir gerai mokėti lotynų, rusėnų, lenkų, vokiečių kalbas, o tokius specialistus anuomet Rusijoje rengė tik Vilniaus universitetas. Pirmasis kelias pramuša Pranciškus Malevskis, kuris jau 1828 m. įsidarbina metrikato, tai yra archyvo vedėjo, padėjėju. Baltarusių istoriko Aleksandro Feduto rasti dokumentai Maskvoje liudija, kad jis ten neturėjo jokių pažįstamų, bet laikė egzaminus, kurių metu įvertinamas kaip labai gerai lotynų kalbą ir senuosius rankraščius žinantis žmogus. Prieš įsidarbindamas Senate Daukantas buvo dirbęs generalgubernatoriaus kanceliarijos archyve Rygoje, taigi – patyręs ir, atrodytų, savas žmogus. Tačiau vis vien buvo užvesta didžiausia byla, tikrinama, ar jis nedalyvavo kokiose nors slaptose organizacijose, 1831 m. sukilime, ar neturi kokių nors slaptų minčių. Tikrinami ne tik įvykiai, bet ir pažiūros. Malevskis, galimas dalykas, jau tada stūmė savo darbštų moksladraugį į Senatą. Rusijos valstybės istorijos archyve Sankt Peterburge mano rasti dokumentai pateikia konkretesnių duomenų apie Lietuvos Metrikos darbuotojus. Malevskis 1835 m. lapkritį jau metrikantas, paskirtas vadovauti caro nurodymu įsteigtai komisijai „peržiūrėti ir sutvarkyti Lenkų Metriką Valdančiojo senato 3-iajame departamente“, kuri darbą baigė 1837 m. vasarį. Taigi nėra atsitiktinumas, kad tų pačių metų balandį Daukantas perkeltas į šio departamento 1-ąjį skyrių, kuriame ir buvo Lietuvos Metrikos archyvas. Įdarbinamas ne bet kuo, o Malevskio padėjėju! Į tokias pareigas buvo galima patekti tik per pažintis ir rekomendacijas. Galime manyti, kad tada atsiveria keliai ir kitiems Vilniaus universiteto auklėtiniais įsidarbinti prie Lietuvos Metrikos. Vienu metu, po 1840 metų, pas Malevskį dirbo net šeši Vilniaus universiteto absolventai. Du iš jų buvo dalyvavę

filomatų ir filaretų draugijų veikloje. Faktiškai tai buvo tremtiniai. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute saugomi dokumentai liudija Malevskio ir Daukanto bendras pažiūras, susiklausymą ir sutarimą nelegaliai perrašinėjant Lietuvos Metrikos dokumentus, juos platinant ir tiriant. Iš tiesų, viskas buvo nepaprastai sudėtinga. Bet iš esmės šitie dalykai yra beveik netirti.

Kad Daukanto „Istorija“ yra labai sudėtinga, pirmasis pastebėjo profesorius Edvardas Gudavičius. Jis teigė, kad mes tik tada suprasime Daukantą, kai suprasime Vilniaus universiteto profesoriaus Ignoto Onacevičiaus pažiūras, kurios buvo labai artimos Daukantui. Onacevičius po tardymų ir tremties gyveno Rumiancevo muziejaus patalpose Sankt Peterburge, Daukanto globojamas ir slaugomas. Tačiau apie tai jau būtų kita kalba.

Mane, kaip istorikę, labai užgauna tai, kad Daukantas laikomas tiesiog pasakotoju. Pasakojimas – tai ne tyrimas. Neva jis įsidarbina tokioje prestižinėje Rusijos valdžios įstaigoje, tampa Rusijos valdžios tarnautoju. Pasak Kristinos Sabaliauskaitės, – kolaborantu⁴. Bet norėdamas dirbti su Lietuvos Metrika, jis kito pasirinkimo neturėjo. Prisiminkime, 1841 m. Chersono karo ligoninėje po tardymų nusižudo jo brolis – karo gydytojas Aleksandras Daukantas. Jo kūnas, kaip nusikaltėlio, įmetamas į rūsį. Aleksandras buvo įtariamas bendravimu ar netgi dalyvavimu Simono Konarskio organizacijos veikloje. Vėl keliami Daukantų bajorystės dokumentai. Be abejo, Simonui iškyla reali grėsmė. Nauji dokumentai liudija, kad Malevskis, jo viršininkas, ne kartą tuo metu ir vėliau siūlo Daukantą už gerą tarnybą apdovanoti, skirti premiją, o to apdovanojimo niekas neskiria. Vadinasi, situacija buvo labai sudėtinga. O štai 1843 m. jis Sankt Peterburge užsako paminklą savo mamai, kurį atveža ir pastato ant jos kapo Lenkimų bažnyčios šventoriuje, su užrašu, skelbiančiu, kad mama su vyru ir trimis dieveriais, tai yra vyro broliais, dalyvavo garsiajame mūšyje ties Liepoja, tai yra Tado Kosciuškos sukilime. Įsivaizduokit, kaip tai buvo drąsu! Jis pasako, kad šeima dalyvavo sukilime. Jis tuo didžiuojasi! Ir vėlgi, prieš kelias dienas grįžau iš darbo Sankt Peterburgo archyvuose. Aleksandro Daukanto tardymas buvo pasiekęs patį carą, yra apie tai byla. Be abejo, visa tai dar reikia detaliai ištirti, todėl išsamiau tos bylos dabar nekomentuosiu. Taigi Simono Daukanto paminklą mamai laikyčiau vienu pirmųjų, o gal ir pirmuoju viešu Laisvės paminklu Lietuvoje.

4 Turimas omenyje Kristinos Sabaliauskaitės straipsnis „Nepatogioji LDK: atminties ir užmaršties karai“ (*Naujasis Židinys-Aidai*, 2018, Nr. 5).

AUŠRA MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ: Norėčiau atkreipti dėmesį į tam tikrus mitus, kuriais apaugusi Daukanto asmenybė. Žinome apie jo žygį pėsčiomis į Vilnių, apie vargo pelę, iškopusią į mokslus. Juozas Vyšniauskas vieną mitą apie Daukanto valstietišką kilmę sudaužė į šipulius. Jūsų knyga „Vargo pelės ainiai“ yra pasirašyta dviejų autorių: J. V. ir Vsevolodo Cvetkovo. Kas tas antrasis autorius?

JUOZAS VYŠNIAUSKAS⁵: Esu žurnalistas iš Skuodo, istorikas mėgėjas. Likimas lėmė užaugti ir gyventi šalia tokio Kauneckų dvarelį. Augdamas iš tėvų ir senelių girdėjau, kad 1819 m. čia gyveno Simono Daukanto vyriausioji sesuo Anastazija, ištėkėjusi už valstiečio Kaunackio. Visą gyvenimą rinkdamas žurnalistinius užrašus, žmonių atsiminimus, 2009 m. parengiau ir išleidau knygą „Dvaras prie Aleksandrijos“. Netrukus po knygos išleidimo gavau laišką iš Maskvos, kur gyvena Anastazijos Daukantaitės palikuonių. Vienas jų – Vsevolodas Cvetkovas, botanikas, dar jaunystėje išmokęs lotynų ir kitas kalbas, tarp jų ir lietuvių. Per Lietuvos ambasadą jis gavo antrąjį Vytauto Merkio knygos apie Daukantą leidimą. Tad jis man pradėjo siųsti savo abejones dėl valstietiškos Daukanto kilmės. Jį stebino V. Merkio siekis įrodyti, kad Daukantas nebuvo bajoras. Ir mane jo paneigimai įtikino, nutarėme parašyti apie tai straipsnį ir paskelbti jį knygoje „Vargo pelės ainiai“. Buvau pamalonintas, kad ši knyga sudomino akademinius sluoksnius, o straipsnis sukėlė polemiką ir norą tęsti diskusiją dėl Daukanto bajorystės.

AUŠRA MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ: Ką reikia artimiausioje ateityje, iki Simono Daukanto jubiliejaus, dar nuveikti? Kokiems darbams reikia auginti jaunimą?

SAULIUS PIVORAS: Sunkus klausimas. Galiu pasakyti, kad istorijos tyrimų baruose nedaug padaryta. Juo labiau šiuolaikiniu požiūriu. Daugiausiai dirba kalbininkai, tekstologai, kaip G. Subačius ir R. Bončkutė. O kiti daugiau priešokiais tyrinėja. Turbūt reikalinga ir nauja papildyta biografija, ir archyviniai tyrimai, Rygos laikotarpio nagrinėjimas. Mane domintų Daukanto kultūrinio, socialinio ir politinio mąstymo tyrimai.

VIDA GIRININKIENĖ: Norėtusi grįžti į Sankt Peterburgą, Maskvą, kur turėtų būti tarnybinių dokumentų. Daugiau dėmesio skirti Peterburgo kasdienybės laikotarpiui: ką jis veikė, kaip jam

5 Artimiausioje žurnalo numeryje skelbsime išsamų pokalbį su J. Vyšniausku apie jo tyrimus ir atgaivintą Kivylų dvaro sodybą.

sekėsi. Svarbu kalbėti apie tą ratą žmonių, su kuriais jam teko bendrauti.

ROMA BONČKUTĖ: Būtų gerai jaunąją kartą įdarbinti skaitmeninant Daukanto palikimą. Tada būtų galima kiek sparčiau dirbti. Nes G. Subačiui renkant medžiagą paskutiniajai monografijai teko viską rinkti rankiniu būdu. Kad jis galėtų atsekti rašybos kaitos dinamiką, turėjo raidžių ieškoti virš dviejų tūkstančių puslapių apimties rankraščiuose. O jei galėtume darbui naudoti Daukanto visaverčius suskaitmenintus tekstus, kaip tai palengvintų darbą, išplėstų galimybes.

BRIGITA SPEIČYTĖ: Man labai įdomi sritis, kuri ryškėja pastarojo meto Daukanto tyrėjų darbuose, šių metų konferencijos, skirtos Daukantui, pranešimuose, – sąvokų istorija. Nuodugniai ištyrus Daukanto vartotų sąvokų sistemą, atsivertų įdomių dalykų apie to meto idėjų pasaulį, naujoje šviesoje iškiltų Daukanto Lietuvos istorija.

GIEDRIUS SUBAČIUS: Pasigendu Daukanto šaltinių tyrimų. Mes daug ką suprasim, kai atsiras tyrėjų, kurie nagrinės jo šaltinius. Reikia istoriko, kuris mokėtų vokiškai, prancūziškai, lotyniškai, lenkiškai, rusiškai ir, pageidautina, žemaitiškai, kad galėtų kvalifikuotai tą darbą dirbti. Pažindami šaltinį, mes geriau suprasime, kaip Daukantas jį taiko, perpasakoja, ką prideda nuo savęs, keičia, gražina. Kitaip tariant, galėsime apčiuopti jo mintį.

AUŠRA MARTIŠIŪTĖ-LINARTIENĖ: Šiuo metu Lietuvių mokslo draugijai perduotų S. Daukanto

rankraščių skaitmeninimo darbai įsibėgėja. Parengėme dokumentus UNESCO, kad Simono Daukanto rankraščiai būtų įtraukti į pasaulio atminties objektų sąrašą. Ir Valdovų rūmų dėka dėmesys Daukantui sustiprėjo. Moksleiviai, kurie dabar aštuntoje klasėje skaito Daukantą, šiek tiek gali pajusti jo kalbos skonį. Bėlika tikėtis, kad atsiras doktorantų, kurie imsisi tęsti Daukantiadą. Turime fenomenalią asmenybę, kurios mastą gal ne visi esame suvokę. Daukantas brėžė gaires į ateitį, ir mes galime jo įkvėpti judėti į ateitį.

Parengė Lina LEPARSKIENĖ

SIMONAS DAUKANTAS FROM A FRESH PERSPECTIVE: RETURN AND RECOVERY

In scientist discussions, culturologists and literary researchers in the 19th c. considered Simonas Daukantas, Lithuanian historian, writer and enlightener, the intellectual of their time, who introduced them to the context of Western intellectual thought and who circulated modern Enlightenment theories. He consistently cared for the status of his native Lithuanian language, exaltation of its value. The massive manuscript of Lithuanian history, prepared by S. Daukantas, was witness to not only the country's rich history, but also the possibilities of the Lithuanian language. The development of S. Daukantas' writing, the peculiarities of his vocabulary and syntax are discussed. S. Daukantas did not have many readers, yet his work influenced the greatest Lithuanian poets of the 19th c., Antanas Baranauškas and Maironis, who passed on the Daukantas-like vision of Lithuanian history to further generations.

2019 m. birželio 4 d. Lietuvos nacionalinio komiteto „Pasaulio atmintis“ posėdyje Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraštyne saugoma Simono Daukanto originalioji kūryba ir vertimų autografa buvo pripažinti nacionalinės reikšmės dokumentų kolekcija.

UNESCO programai „Pasaulio atmintis“ pateikti S. Daukanto rankraščiai rašyti nuo 1831 iki 1858 m. Rankraščių originalai apima svarbias jo veiklos sritis: istoriografiją, antikinių ir naujųjų autorių vertimus bei leksikografiją. Svarbiausi ir didžiausią vertę turi jo istoriografiniai darbai.

Daukantas iš visų keturių parengtų istorijos veikalų tik vieną („Budą Senowes Lėtuwiū Kalnienū ir Zámajtiū <...>“) išspausdino 1845 metais, o pats stambiausias ir svarbiausias jo istorijos darbas „Istoryje Zemaitiszka“ (1831–1834) bei jo pagrindu parašytas „Pasakojimas apei Wejkalus Letuviū tautos senowie“ (1850–1854) taip ir liko rankraštyje.

Daukanto vertimų rankraščių pluoštas gana įvairus: jį sudaro iš lotynų kalbos versta Trogaus Pompėjaus istorijos epitomė (juodraštis „Historya Justina“ ir pratarmės švarraštis „Jistoriję Justinaus“), taip pat du pasakėčių vertimo iš lotynų kalbos švarraščiai – „Pasakas Phedro“, „Pasakas Paedraus“. Ypač vertingas ir įdomus yra „Maldas Katalikū Pagał Bažniczes S. Rimo“ švarraštis – ne tik dėl jame esančių gausių Motiejaus Valančiaus taisykių, bet ir todėl, jog Daukantas sukūrė precedentą: būdamas pasaulietis parengė maldaknygę, nesilaikydamas religinės raštijos kalbos ir Šventojo Rašto tekstų vertimo tradicijos. Šiam rankraščiui pritarė Bažnyčios cenzūra, ir jį buvo leista spausdinti.

Kiti du rankraščiai (švarraščiai) – „Pamokslas kajp Gīrės kīrstī sietī ir dijkī“, „Siejamosės paszaro-zōlės apraszia ant naudos Ziamajtiū Ukīnykū“ – svarbūs pažinti Daukanto ūkiškų patarimų rengimo istorijai.

S. Daukantas rengė (tačiau taip ir neužbaigė) mokomąjį „Lietuvių–lotynų kalbų žodyną“ (A–G) bei lietuvių kalbos norminamąjį „Didįjį lenkų–lietuvių kalbų žodyną“. Pastarasis turėjo atlikti ir aiškinamojo žodyno funkciją.

NAUJAS BIRUTĖS VEIDAS

Vykintas VAITKEVIČIUS

Straipsnyje dėmesys telkiamas į Birutę ir jos vardu vadinamą kalną Palangoje. Glaustai apibendrinęs archeologinius ir istorinius duomenis autorius tęsia 2012 m. prof. Vytauto Ališausko pradėtus Birutės – menamos gyvulių vislumo deivės – tyrinėjimus ir, remdamasis tautosakiniais šaltiniais bei palyginamąja medžiaga, parodo, kad šios deivės globoje buvo ne tik gyvulių, bet ir moterų vaisingumo pradas, manytina, taip pat gimtis. Straipsnyje pirmą kartą skelbiamas Birutės kalnais vadinamų Lietuvos vietų žemėlapis leidžia spėti, kad tokio ar panašaus, iki šiol plačiau nežinomo senovės kulto būta daugelyje Žemaitijos ir Aukštaitijos vietovių. Sugrįžus prie 1983 m. Palangos Birutės kalne atrastos šventvietės astronominės interpretacijos, kurios autorius prof. Libertas Klimka, šiame straipsnyje siūloma kita prieiga prie duomenų ir, atradus naują pagrindinę šventvietės ašį, apsvarstomas galimas jos mitologinis pagrindas.

Reikšminiai žodžiai: baltų religija ir mitologija, šventvietės, Palanga, Birutė, vaisingumo kultas, gimtis.

■ Birutės kalnas – viena žymiausių visos Lietuvos ir viena brangiausių XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje iškilusių lietuvių tautos vietų. Pasakojimas apie ją yra neatskiriama mūsų tėvų ir senelių kartos tapatybės dalis. Visuomenėje iki šiol vyrauja Birutės, kaip doros ir dievams pasišventusios vaidilutės, tapusios Lietuvos kunigaikštienės, vaizdinys. Tačiau norint apčiuopti ištakas, aprašyti raidą, kitais žodžiais tariant, paaiškinti Birutę ir jai pašvęstą kalną Palangoje, nepakanka vien tik archeologo kastuvo ar istoriko plunksnos. Istorija yra sena, daugiasluoksnė, ir pirminis šios vietos dvasios siluetas dar skendi miglose. Būtent vietos dvasiai – *genius loci* – skirtas Baltijos jūros šalių tyrinėtojų simpoziumas, surengtas 2019 m. gegužės 29–30 d. Klaipėdos universitete, sugrąžino prie Palangos Birutės kalno.

Jau nuo 1940 m. baltų religijos ir mitologijos tyrėjai Lietuvoje ir Latvijoje žinojo apie deivę Birutę, kurią XVIII a. pirmajame ketvirtyje paminėjo Daugpilio jėzuitai¹, tačiau kultūros istorikas prof. Vytautas Ališauskas pirmasis tarė: „Tikėtinausia, jog paskutinės [Lietuvos – *aut.*] metraščio versijos autorius (arba jo informatorius) suplakė į viena deivės Birutės, garbinamos Palangoje, figūrą ir didžiojo kunigaikščio Kęstučio žmoną. Šią interferenciją natūraliausiai paaiškintų prielaida, jog Kęstučio išrinktoji buvo kažkaip susijusi su Birutės kultu.“²

Inga Baranauskienė į tai atsakė „tikėjimo puoselėjimui pasišventusią“ Birutę pavadindama dvasine palangiškių vedle ir karštai gindama Kęstučio ir Birutės santuoką iš meilės: „Kęstučio vedybos su Birute puikiai dera bendrame viduramžių kontekste, o [V. Ališausko – *aut.*] pastangos neigti

meilę, kaip pagrindinę jų priežastį, neturi jokio realaus pagrindo.“³ Tačiau tenka pastebėti, kad dviejų ilgų dalių straipsnyje minėtos autorės kritika buvo paremta spėlionėmis ir išvedžiojimais.

Atsispyrus nuo V. Ališausko pradėto tyrimo šiame straipsnyje ne tik nauju žvilgsniu peržvelgiami, bendrinami Palangos Birutės kalno archeologinių tyrimų ir susijusių istorinių šaltinių duomenys, bet taip pat pasitelkiamos tautosakinės žinios, iki šiol neskelbti etnologijos šaltiniai ir palyginamoji senųjų šventviečių medžiaga. Tokia prieiga padeda atrasti naują Birutės veidą: tai bus buvusi baltų religijos deivė, kurios žinioje ir globoje buvo visaapimantis vaisingumo pradas, manytina, taip pat ir gimtis.

ARCHEOLOGINĖS IR ISTORINĖS ŽINIOS

Birutės kalnas – litorininės terasos smėlio kopa, turinti ovalią aikštelę. Šios 21 m aukščio kopos vakarinę papėdę iki pat XIX a. pabaigos skalavo Baltijos jūros bangos. Tačiau Palangos tiltas pakeitė priekrantės sroves ir kelių kilometrų ruožą į pietus nuo jo pradėjo augti naujos kopos. Beje, 1869 m. ant Birutės kalno, kitados stovėjusios medinės koplyčios vietoje, buvo baigta statyti raudonų plytų mūro Šv. Jurgio koplyčia⁴ (1 pav.); matyt, tuo pačiu metu klebono pakviesti parapijiečiai sulygino pylimų liekanas, tokiu būdu padidindami aikštelę⁵.

3 Baranauskienė 2013: 69.

4 Jos projekto autorius – Karlas Mejeris. Pažymima, kad tai vienas pirmųjų „plytų stiliaus“ bruožų turintis statinys Lietuvoje (Levandauskas, Vaičekonytė-Kepežinskienė 2006: 155).

5 Išsamiau žr.: Žulkus 1997: 16; plg. Zientarski 1882: 77.

1 Išsamiau žr.: Latvijas 1940: 391.

2 Ališauskas 2012: 20.

1. Napoleonas Orda. Birutės kalnas, žvelgiant iš pietvakarių pusės. 1875 m. rugpjūčio 12 d. (Levandauskas, Vaičekonytė-Kepežinskienė 2006: 154).

1976 ir 1983 m. akad. Vlodo Žulkaus vadovaujami archeologai ištyrė didžiąją Birutės kalno aikštelės dalį (iš viso 263 m² plotą), tuo pačiu metu dar buvo gręžiami gręžiniai ir žvalgoma kalno aplinka. Nustatyta, kad jau pirmaisiais m. e. amžiais 16 x 17 m dydžio Birutės kalno aikštelę iš rytų juosė 6 m pločio, 1,5–2 m aukščio pasagos formos smėlio pylimas; į vakarų pusę ji buvo atvira. Įtvirtinimai ant Birutės kalno ir jo papėdėje iškilo apie X–XII a., tuo metu gyvenvietės augo ir klestėjo ir kitose senosios Palangos vietose. Naujausi archeologiniai tyrimai rodo, kad senovės gyvenvietės apie Birutės kalną būta net 7 ha plote⁶; maždaug XIII a. viduryje gynybiniai įtvirtinimai sudegė, gyvenimas šioje vietoje apmirė⁷.

XIV a., kovų su Vokiečių ordinu įkarštyje, gynybinės medžio ir molio konstrukcijos ant Birutės kalno buvo atstatytos (2 pav.) bet, neilgai trukus, dar kartą sudegė. XIV a. pabaigoje ar XV a. smėlio pylimas buvo išplatintas ir paaukštintas, o buvusių statinių vietą užėmė mediniai stulpai, įkasti į minėto pylimo vidinę pusę. Spėjama, kad tuo metu ant Birutės kalno būta šventvietės, kurioje stebėtas Saulės ir Mėnulio judėjimas dangaus skliautu, derintos dvi skirtingos kalendorinės sistemos, dvi skirtingos – jūrinė ir žemdirbių – pasauležiūros⁸.

Praėjus daugiau kaip šimtui metų ant Birutės kalno buvo pastatyta medinė koplyčia. Pagrįstai manoma, kad ji iškilo tuo pačiu metu, kai buvo statoma ir 1540 m. funduota pirmoji Palangos bažnyčia, o atslūgus reformacijai, apie 1590 m., dar kartą galėjo būti atnaujinta⁹. Archeologinių tyrimų duomenimis, XVII a. antroje pusėje–XVIII a. Birutės kalno aikštelėje, prie Šv. Jurgio koplyčios, kartkartėmis laidojama. Surasti iš viso keturi kapai, trys iš jų – mediniuose karsuose (XV a. antroje pusėje–XVI a. laidota į rytus nuo Birutės kalno, ant žemesnės reliktinės kopos, vadinamos Žemaičių kalneliu).

Pirmasis apeigas ant Birutės kalno paliudijo istorikas Motiejus Strijkovskis, kuris Palangoje apsilankė ir rašė 1579 ar 1580 m. Anot jo, žemaičiai ir kuršiai Birutės kalną vadina Šventos Birutės vardu „ir švenčia jos šv. iškilmes toje pat vietoje, kur užsuka ir Romos kunigas, iš žvakių ir aukų gaunantis nemažai naudos“ (*obchadzią jescze po dziś dzień jej Ś. Uroczyste, tam na tym miejscu, gdzie i kapłan Rzymski zajeżdża, a świec i z ofiar niemały pożytek biera*)¹⁰.

Rankraštinėje istorijoje „Apie šlovingosios lietuvių, žemaičių ir rusų tautos ištakas...“ ir žymiojoje kronikoje M. Strijkovskis kartojo ir plėtojo Lietuvos metraščio (Bychovco kronikos)

6 Išsamiau žr.: Kraniauskas 2011; Žulkus 2014: 129.

7 Žulkus 1997: 284–287.

8 Išsamiau žr.: Žulkus 1997: 45–54.

9 Miltakis 2007: 26; Ališauskas 2012: 19.

10 BRMŠ: 528, 561.

2. XIII–XIV a. Birutės kalno ir priešpilio gynybinių įtvirtinimų rekonstrukcinis piešinys.
Autoriai: V. Žulkus ir D. Trakumaitė (Žulkus, Klimka 1989: 45).

legendą apie tai, kaip išgirdęs apie Palangoje gyvenančią mergaitę Birutę, davusią seniesiems dievams skaistybės įžadus, žmonių garbinamą kaip deivę (*sama była chwalena od ludę za bohiniu*), pas ją užsuko Žemaitijos, vėliau visos Lietuvos valdovas Kęstutis. Pamilęs Birutę, Kęstutis paprašė jos rankos, o išgirdęs neigiamą atsakymą – „aš prisiekiau savo dievams skaistybę saugoti iki gyvenimo pabaigos“ (*ja poszłubiła bohom swojm czystost' chowat' do żywota swoiego*) – jėga Birutę iš Palangos paėmė ir su didele pagarba į Trakus, savo sostinę, atvežė ir vestuves iškėlė¹¹.

XVI a. Šventos Birutės kalnas Palangoje jau buvo susietas su kunigaikštine Birute. Neabejotina, kad šis pasakojimas paremtas ankstyvesne sakytine istorija – atsakydama tekėti, Birutė prabyla tiesiogine kalba! V. Ališausko žodžiais tariant, tai esąs pirmas ir priešpaskutinis kartas kūrinyje, kuomet metraštininkas leidžia moteriai prabilti pačiai¹².

XVII a. Prūsijos istorikas, liuteronų pastorius Matas Pretorijus nemini Birutės vardo ir juo labiau nekalba apie kalno netoli nuo Palangos ryšį su XIV a. Lietuvos kunigaikštine. Tačiau jis pabrėžia seną šios šventvietės kilmę – vieta nuo senų laikų laikoma šventa (*nahe bey Polangen ist ein Berg / so vor Zeiten auch Heilig gehalten*) bei kalba apie iki šiol žmonėse juntamą jos svarbą, išgyvenamą šventumą. Katalikai, tęsia M. Pretorijus, ten yra pastatę koplyčią, kurioje prūsai ir žemaičiai garbina šv. Jurgį. O „pagonybėje įstrigę“ čia traukiantys senieji skalviai garbina senuosius stabus (*alte und noch im Heydentumb steckende Zalavonier ihre alte*

*Abgötter verehren*¹³). Beje, žinoma, kad XVII a. koplyčioje buvo laikomas šv. Jurgio paveikslas su fundaciniu įrašu ir dedikacija globėjui ir gynėjui¹⁴; išliko du mažyčiai to paties laikotarpio Birutės kalno su koplyčia piešiniai (3, 4 pav.). Kaip ir galima tikėtis, Prūsijos kartografs Birutės nežino, kalną vienas iš jų vadina Palangos (*Polangscher Berg*), kitas – Šv. Jurgio vardu (*S. Georgi*).

1709 m. inventoriuje Birutės koplyčia (*Capella Birutta*) aprašyta kaip senas, jūros audrų apgadintas pastatas išdužusiais langais, tačiau rakinamomis durimis¹⁵. Po šimtmečio Adomas Liudvikas Jucevičius ant kalno rado tik raudono molio čerpių duženų ir seną medinį kryžių, aplink kurį keliais ėjo šv. Birutės kapą (*grób świętęj Biruty*) aplankyti pažadėjusi moteris¹⁶.

1884 m. „Aušroje“ – pirmajame lietuviškame laikraštyje – plačiai rašyta apie tai, kad ant Birutės kalno melstis vyksta katalikai ir liuteronai, neretai iš tolimų kraštų. Kasmet kovo 4 d. (šv. Kazimiero) ir balandžio 23 d. (šv. Jurgio dieną) lietuviai žemaičiai, kuršininkai (*latviai*) ir vokiečiai (*prūsai*) atvedantys daug arklių, kuriuos iškilmingai aplink kalną vedžioja, melddami Dievo, kad jis, šv. Jurgiui padedant, apsaugotų arklius nuo ligų ir vagių. Be to, tądien Dievui buvo aukojami iš vaško nupildyti arkliai, „artojai gi dėjo akėčias, žambius ir kitus ūkės įnagius, o ūkininkės – veršius, paršus ir kitus vaškinius padarus“¹⁷ (5 pav.). Šie papročiai išliko ir vėliau, tačiau buvo siejami su šv. Jurgiu ir

11 BRMŠ: 375; Istorikai spėja, kad šios vestuvės galėjo įvykti 1349 m. ar kiek anksčiau (Gudavičius 2004: 74).

12 Ališauskas 2012: 21, išn. 46.

13 Pretorijus 2006: 124–125.

14 Išsamiau žr.: Paknys 2011: 859.

15 Žulkus 1997: 20.

16 Išsamiau žr. (Jucewicz 1842: 122).

17 Išsamiau žr.: Šliūpas 1884: 264.

3. Palangos Birutės kalnas (*Polangischer Berg*). Ištrauka iš Klaipėdos valsčiaus rankraštinio žemėlapio, saugomo Berlyno valsčių bibliotekoje. Nežinomas autorius, apie 1650 m. (skaitmeninė kopija iš Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus rinkinių).

4. Palangos Birutės kalnas (*S. George*). Ištrauka iš Klaipėdos valsčiaus rankraštinio žemėlapio, saugomo Slaptajame valstybės archyve Berlyne. Jozefas Naronskis, 1670–1680 m. (skaitmeninė kopija iš Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus rinkinių).

šv. Roku (šis minimas rugpjūčio 16 d.). Menama, kad ant Birutės kalno aukoti pinigai, melsta žvejybos sėkmės, sveikatos sau ir gyvuliams, o sūriais, sviestu, pienu, kiaušiniiais, taip pat žuvimi buvo apdovanojami elgetos, plg.:

Je kam koki nelaimė arba koki, esu girdėjęs, ant kūno išmuš tokius kap skaudulius, tad liub žmonės nupirkti smilgų [= segtukų] koki tuziną ar pusę tuzino, ir ten liub nunešti į tą koplyčią. Pasimelsti ir ten padėti, nu į ten nueis visi negerumā <...>. Arba kam koks pri gyvulio kas norint, ant to Birutės kalno, į tų koplyčią [reikia eit – *aut.*], ir ten pasimelsti, i tai paliks. Ar ten piningų, ar ten kap, tokius kap pažadus, reiškia.¹⁸

Kai buvom paaugę, išėjom prie Palangos į kraštą [= krantą] su didele audra. Užėjom ant Birutės kalno, ten toj mažoj koplyčioj buvo tokia išpjova. Tai man draugas sako, kad reikia mesti pinigų, tai gerai seksis žvejyba.

Kartais ten būdavo šventės. Žvejų moterys nešė žuvis – apdžiovintas menkes kaip aukas, kaip pažadus. Kitos moterys nešė žekes [= kojines], pirštines nuo vočių. Sakė, kad jei avys nepasisekė, tai neša vilnų.

Sako, kad ant Birutės kalno šventas Jurgis smaką [= slibiną] nudūrė.¹⁹

XIX–XX a. sandūroje Birutės kalnas tapo grafų Tiškevičių rezidencijos dalimi. Architektas Eduardas Fransua André iš uolos akmenų kūrė grotą kaip parko elementą, tačiau ji pavirto kulto vieta su Lurdo Dievo Motinos statula²⁰. Paminėtinas Igno Končiaus liudijimas, kad „žemaičiai aiškiai piktinosi įrengus Lurdą – net šventovės įrengimu, pasirodo, žemaitiškai galvojant, galima senesniąją šventovę, senus papročius įžeisti“ ir priduria: „nemėgo ir nemėgsta Palangos Lurdo, nors tai itin gražiai, meniškai ir brangiai įrengta“²¹.

Užvis ilgiausiai Birutės kalną lankantys maldininkai laikėsi apžadų papročio – XX a. pirmoje pusėje paaugotais raišteliais, karoliais ant medžių dar piktinosi Palangos klebonas Juozapas Šniukšta²².

BIRUTĖ IR BIRUTKALNIAI

1725 m. Daugpilio jėzuitai Livonijoje aptiko senųjų apeigų liekanų ir rašė, kad kai kur dar garbinamos dievybės, globojančios gyvulius: arklių dievas Ūsinis, galvijų deivė Birutė, kaulių – Tėnis (*Auditus est illic praeses equorum Usins, dea pecudum Biruta, genius suum quidam Tenis, orcinianis*

18 P. Margieta Gedgaudienė, 83 m., gim. ir gyv. Šventosios k. (Kuršių take). U. V. Vaitkevičius, 1993 m.; plg.: (Užpelkis 1995: 27).

19 P. Niklavs Vindigis, 88 m., gim. ir gyv. Šventosios k. (Ošupio take). U. M. Užpelkis, 1992 11.

20 Išsamiau žr.: Omilanowska 2014: 75.

21 Končius 2001: 31.

22 P. Regina Andriekutė, 76 m., gim. ir gyv. Palangoje. U. Z. Baniulaitytė, 2009 03 14.

5. Birutės kalno koplyčia, nupiešta pagal A. Zientarskio eskizą, su įsivaizduojamais supančios aplinkos ir išvaizdos elementais. 1882 m. (Zientarski 1882: 77).

commentis celebrari)²³. Toliau šaltinyje cituojama moterims prie liepų aukojant sakoma malda, kuri patvirtina, kad Daugpilio jėzuitų dirbta ir Latgaloje, ir Aukštaitijoje, arba mišriai lietuvių ir latvių gyvenamose vietovėse. Kartu tai paaiškina, kaip deivė lietuvišku vardu galėjo įsiterpti tarp senosios latvių religijos dievų.

Asmenvardžiai *Birutė* (mot.) ir *Birutis* (vyr.) yra lyties *Bira* arba *Byra* deminutyvai. Šie susiję su žodžiais *bira* arba *byra* „derlius, naša“, *birėti* arba *byrėti* „birti, kristi, duoti derlių“ ir yra kilę iš sen. indoeuropiečių *b^her- „nešti“²⁴. Lietuvių kalbos veiksmažodis *subirti* taip pat reiškia ir gimdyti, ir atsivesti jauniklių (kalbant apie gyvulius) (plg. gotų *bairan* „nešioti, gimdyti“)²⁵. Tai leidžia XVIII a. jėzuitų žinią apie galvijų deivę Birutę jungti su XIX–XX a. pirmosios pusės duomenimis apie arkliams, veršiams, paršams skirtas maldas ir apeigas Palangos Birutės kalne. Tad, V. Ališausko žodžiais tariant, Birutė bus

buvusi gyvulių vislumo deivė, kurios ypatingoje kompetencijoje buvo kaimenės: avių, ožkų, taip pat galbūt veršelių ir kiaulių patelės, jų vaisingumas ir jauniklių vedimas²⁶.

Kelis šimtus kilometrų vieną nuo kito nutolusius Daugpilį ir Palangą sujungia kelios dešimtys visoje Lietuvoje paplitusių Birutės kalnelių, Birutkalnių, Birkalnių ir Birutinių kalnų (6 pav.)²⁷. Tikslių žinių apie daugumą jų trūksta, nes iki šiol sąsajų su baltų religija kryptingai nėra ieškoma. Dėmesį taip pat blaškė plačiai žinomas liaudiškas aiškinimas, esą minėti vardai kilo iš vietos panašumo į Palangos Birutės kalną. O kur dar XIX a. antroje pusėje Birutėmis pradėti vadinti lietuvių visuomeniniai sambūriai, iniciatyvos, kultūrinės organizacijos, šviesuomenės šeimose kilęs ir toliau visuomenėje plitęs Birutės vardas. Tačiau faktas, kad Suvalkijoje – labiausiai amžių sandūroje į tautos žadinimą įsitraukusiame krašte – Birutės vardo kalnai nepaplitę, verčia visus Birutkalnius kruopščiai tikrinti.

Žemaitijoje išsiskiria du Birutkalniais vadinami piliakalniai kairiajame Dubysos krante. Nė vienas iš jų nėra archeologų tyrinėtas, tačiau faktas tyrimui suteikia tam tikrą istorinį matmenį.

1935 m. Žemės vardyno anketoje Kubilių (Kelmės r.) Birutkalnis paminėtas, tačiau liko plačiau neaprašytas. Apie Švilpinės kalną, esantį į šiaurę nuo Birutkalnio, pasakyta, kad prieš 60 metų jis vadintas *Ne[a]pkantų* vardu, mat būdžiauninkai ten esą n e a p k e n t ė eiti lažo dienų²⁸. Po dvidešimties metų kraštotyrininkas Petras Jagminas iš 1933 m. Birutkalnio savininku tapusio Prano Bartkaus išgirdo padavimą apie narsų „Gedimino laikų“ valdovą Švilpą ir jo žmoną Birutę Švilpienę: pastaroji prieš žūtį dar suspėjo paslėpti brangenybes nepaprasto akmens viduje. Palaidojus Birutę ant piliakalnio, kalnas pradėtas vadinti jos vardu; Švilpa buvęs palaidotas ant Švilpos kalno²⁹.

Tęsiant šiuos tyrinėjimus atkreiptinas dėmesys, kad Kubiliai priklauso Lyduvėnų, Tytuvėnų, Kelmės kraštui, kuriame doc. Eugenijus Saviščevas pagrįstai ieško žemaičių didikų Kantautų – iš

23 Latvijas 1940: 391; Ališauskas 2016: 323–324; plg.: Nodaļa 2006: 191–192.

24 LPŽ 1985: 262.

25 Žr.: Ališauskas 2012: 18.

26 Žr.: Ališauskas 2012: 19; plg.: „Jei dabosi kiaulę, kol subirs, gausi paršiuką“ – LKŽe: birti.

27 Naudojami duomenys iš Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriaus Abėcėlinės vietovardžių iš gyvosios kalbos kartotekos. Apibendrintai jie jau paskelbti (LVŽ 2008: 489–490).

28 LŽV (Kubilių k., Tytuvėnų valsč., Raseinių apskr.). Anketą užpildė Kubilių pr. mokyklos mokytoja Marija Bališionytė, 1935 m.

29 Išsamiau žr.: Jagminas 1958.

6. Birutės kalnai Lietuvoje:
1 – vardas užrašytas iki 1940 m.;
2 – vardas užrašytas po Antrojo pasaulinio karo. Brėžinys pagal Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriaus Vietovardžių kartotekos duomenis su autoriaus papildymais, 2019 m.

šios giminės gali būti kilusi ir žymioji kunigaikštienė – tėvonijos³⁰.

Ariogala, kurios prieigose stūkso Gėluvos Birutkalnis (Raseinių r.), ankstyvojoje Žemaitijos istorijoje taip pat suvaidino svarbų vaidmenį³¹. Tačiau padavimai apie piliakalnį jau yra pasakojimo apie Kęstutį ir Birutę perdirbiniai, plg.:

Kodėl Birutkalnis? Dėl to, kad ten vaidilutės kūreno visą laiką ugnį, ir viena iš jų buvusi nepaprastai graži, pozynga, kaip sako, ir išimylėjęs ją vienas karžygis Domantas <...>. Nakties laiku (pritaikęs, kada ji budėjo prie ugnies, ta vaidilutė) jis ją pagrobė ir nešėsi nuo Birutės kalno, čia va, į tą akį [= šaltinį], kur sako „Birutės akis“. Ties tuo vietu Perkūns supykęs, žodžiu, trenkė, ir toj vietoj atsivėrė duobė, ir jie abu <...> prasmego. Nu, užtat Birutės akis³².

Beje, 1935 m. Birute buvo vadinama 2 ha paupio pieva piliakalnio vakarinėje papėdėje, pasakota, kad čia „važiavęs ponas su b e r a i s

arkliais ir joje [pievoje – *aut.*] esančioje klampynėje nuskendęs“³³. Reikšminga tai, kad Birutės vardą turinti šventvietė kitados buvo piliakalnio aplinkoje, vėliau, matyt, vyko vardo slinktis – nuo Birutės šaltinio prie Birutkalniu vadinamo piliakalnio.

Apie Pašešuvio (Raseinių r.) Birutkalnio ryšį su Graužų (Molavėnų) piliakalniu, apie Bilionų (Šilalės r.) Birutės kalno ryšį su to paties kaimo piliakalniu, vadinamu Šventkalniu, tikslesnių duomenų nėra. Vaizdingame Gaigariškių viensėdyje (Kelmės r.), šalimais daugelio senojo geležies amžiaus pilkapių, Birutės kalnelis paminėtas kartu su Kęstučio kalneliu³⁴, kas rodytų, kad šie pavadinimai yra iš lietuvių tautinio atgimimo metų, galbūt net sietini su Putvinskių kurstyto kultūriniu židiniu Šilo Pavėžupyje.

Pažvelgus į Klaipėdos krašto pusę, labai reikšmingas Peskojų (Klaipėdos r.) Birutės kalnas (7 pav.). *Byruta Kalns* – tai vaizdinga, nuolaidžiais

30 Išsamiau žr.: Saviščevas 2010: 32.

31 Išsamiau žr.: Almonaitis 1998: 79–85.

32 P. Povilas Tamulionis, 86 m., kilęs iš Mikėnų k., Pasvalio r., nuo 1949 m. gyv. Gėluvoje, Raseinių r. U. V. Vaitkevičius, 1996 m.; plg.: LV 2011: 289.

33 LŽV (Gėluvos k., Ariogalos valsč., Kėdainių apskr.). Anketą užpildė Žašinių pr. mokyklos mokytojas Vladas Bilis, 1935 m. (Vėliau pasakojimuose išnirs ir *Birutei* giminingas *Bironto* vardas).

34 LŽV (Gaigariškių vs., Kelmės valsč., Raseinių apskr.). Anketą užpildė Šaltinių pr. mokyklos mokytoja Juzė Grabytė, 1935 m.

7. XX a. pradžios Klaipėdos krašto topografinio žemėlapiu M 1:100 000 fragmentas su pažymėtu Peskojų Birutės kalnu (skaitmeninė kopija iš Jevgenijaus Žikulino kartografinio rinkinio).

šlaitais kalva, kuri XX a. pradžios topografiniame Klaipėdos krašto žemėlapyje (M 1:100 000) buvo pažymėta už istorinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos, į vakarus nuo Kretingalės. Šiaurinėje papėdėje, pakelėje, išliko akmuo su įduba, kiek toliau ta pačia kryptimi yra rasta atsitiktinių radinių iš suardytų geležies amžiaus kapų. Apie Smalininkų (Jurbarko r.) Birkalnį žinių kol kas trūksta. Duomenys apie Žemaičių Naumiesčio (Šilutės r.) Birutės kalnelį tikslintini, mat iš šalia buvusio kaimo yra kilęs būtent kuršių šventvietėms būdingas ritinio pavidalo akmuo su plokščiadugniu dubeniu³⁵.

Aukštaitijos Birutkalniai iki šiol labai mažai pažįstami. Tačiau dėmesį atkreipia Dovydiškių (Ukmergės r.) Birutės kalnas, kur dar XX a. pirmoje pusėje buvo rengiamos jaunimo gegužinės (8 pav.). Ši vietovė priklauso istorinės Deltuvos žemės branduoliui, iš čia kilo įtakingieji Valmantaičiai su pirmaisiais Žemaitijos seniūnais Rumbaudu ir Kęsgaila (spėjama, kad Valmantas į žmonas buvo paėmęs žemaičių bajoro Mazgino dukterį)³⁶.

Vidurio Dzūkijoje esančio Gilušio (Elektrėnų sav.) Birutės kalno vardas gali būti susijęs su šalimais gimusio ir gyvenusio žymaus šio krašto knygnešio Motiejaus Grybausko visuomenine ir kultūrine veikla³⁷, tačiau 1927 m. rugpjūčio 15 d. gegužinė čia buvo surengta pavasarininkų kuopos vadovės Marcelės Sinkevičiūtės pastangomis:

35 2018 m. rugpjūtį V. Vaitkevičiaus surinktos žinios.

36 Išsamiau žr.: Petrauskas 2003: 250, 286, 306. Beje, Mazginų tėvonijos ieškoma prie Apusino upės, Viešvėnų valsčiuje (Saviščevas 2010: 32), kaip tik tame krašte yra Uogučių (Plungės r.) ir Paparčių (Skuodo r.) Birutkalniai.

37 Išsamiau žr.: Kaluškevičius, Misius 2004: 154.

„Po visų pamaldų, dalyvaujant bemaž visai [Kietaviškių] parapijai, ant Birutės kalno Gilušio kaime, įvyko nematyta sporto gegužinė. Čia visus ateinančius pasitiko raitas Kęstutis su būriu savo palydovų, čia stovėjo gražiai papuošti vartai su užrašu „Valio Dievas ir Tėvynė“. Čia ant kalno degė aukuras ir tarnavo vaidilutės... Pavasarininkai parodo „misteriją“ – šventos ugnelės deginimą <...>“ (Švogžlys-Milžinas 1927).

Bežionių piliakalnį (Elektrėnų sav.) Birutės kalnu, atrodo, praminė XX a. 4-ajame dešimtmetyje čia dirbęs tvirtų tautinių pažiūrų kunigas, vėliau Lietuvos partizanas Steponas Rudžionis (slap. Vėjas)³⁸. Dar toliau į pietus nutolęs Želkūnų (Prienų r.) *Birutės kelalis* 1936 m. jau buvo ariamo lauko dalis³⁹, šiandien apie jį tikslesnių duomenų surinkti nepavyko. Tai būdinga situacija – dažnai net Birutėmis vadinamų savininkų palikuonys senojo vardo paliudyti nebegali. Peršasi išvada, kad XX a. 4-ajame dešimtmetyje jie jau galėjo būti nykstantys, o su žemės reforma, vėliau kolektyvizacija ir melioracija, galutinai pasimiršo. Ryški išimtis – dviejų Žemaitijos piliakalnių pavadinimai; mat žinia apie juos plito, įsitvirtino ir iki šiol kursto tiek vietos gyventojų, tiek kraštotyrininkų vaizduotę.

VAISINGUMO IR GIMTIES DEIVĖ

Užmarštin nugrimzdus Birutkalnių pavadinimams sunku tikėtis, kad žmonėse išliks šventumo liudijimų ar kokių konkrečių žinių. Išimtis – Palangos Birutės kalnas, kurio pažinimui svarbius šaltinius reikia dar kartą atidžiai perskaityti.

1822 m. Simonas Daukantas pirmasis paminėjo situacinį posakį „Į Birutę kūlių krauti“, kuris buvo sakomas klausiančiam „Kur eisi?“⁴⁰ Vėlesni užrašymai labai panašūs, pavyzdžiui: „Eik į Birutę kūlių krauti“ (2 var.)⁴¹. Posakis išliko iki šiol, tačiau pasikeitė jo reikšmė ir (arba) vartojimo situacija. Kalbininkė Birutė Jasiūnaitė dabar jį priskiria keiksmams su augalų ar negyvosios gamtos daiktų ir reiškinių pavadinimais – norint nusikratyti pašnekovo į klausimą: „Kur eisi?“ gali būti atsakyta: „Į šikučių daubą morkų (variantuose – grybų) rauti.“⁴²

38 Plg.: LTR 6167: 153–163.

39 LŽV (Želkūnų k., Stakliškių valsč., Alytaus apskr.). Anketą užpildė Gripiškių pr. mokyklos mokytojas Vytautas Dunderis, 1936 m.

40 Daukantas 1976: 96.

41 LPP: Birutė.

42 Žr.: Jasiūnaitė 2007: 269.

8. Dovydiškių Birutės kalnas žvelgiant iš šiaurės vakarų. 2019 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

Senovinis posakis „Į Birutę kūlių krauti“ tiksliai atitinka Žemaitijoje žinomą apžadų paprotį – moterys prijuostėse (sterblėse) į šventvietę nešdavusios akmenis (kūlius). Pakapės kaime (Telšių r.) šis paprotys išliko ypač ilgai ir iki šiol yra siejamas su Sterblės⁴³, arba Garbės, vardu vadinamu kalneliu:

Būta čia keisto papročio – aukai ar apžadui atnešti ant kalnelio akmenį. Nešdavo juos vyrai ir moterys, jaunos merginos ir palieję seniai – visi, kas tik tikėjo, kad atlikus tokį įžadą, išsipildo norai: ligoniai pasveiksta, merginos išteka, o bevaikės moterys susilaukia kūdikių <...>. Moterys, norėdavusios susilaukti vaikų, nešdavusios akmenis sterblėse ir kraudavusios juos ant kalnelio⁴⁴.

Kadangi tas toks pavadinimas „Sterblė“ ne labai gražus, tai Viešvėnų klebonas pasiūlė tokį pavadinimą kalneliui: „Garbės kalnas“. O dėl to „Garbės“, kad atseit ant to kalnelio švedmečiu vienai merginai buvo atimta nekaltybė. „Nuplėšta garbė“. Nu ir po to, kai jau krikščionybė

visa perėmė, čia kryžiai jau buvo pradėti statyti. Pastatė koplytėlę. Stebuklinga vieta... <...>. O šiaip tai yra tikrai tokia apžadų vieta. Pagrindinė auka yra akmenėlis, nešti akmenį, arba keletą tų akmenų. Aš tai nešu vieną, nešam mes su dukra, žinau, nešu nuo vaikystės. Nu jau aš nepasakosiu, kokių tikslų, ko aš ten prašau <...>.

[Kaip Jūs akmenį pasirenkate?] – Bet kokį, nuo vieškelio pasiimu, bet kokį akmenėlį, kuris krito man į akį. Man gal spalva patinka ir nešu saujoj, nunešu ir padedu ten kalvelės viršų. Aš tai dedu prie kryžiaus akmenėlį, kur man vieta.

Ir, tiesa, dar buvo prisiminimai, užrašyti [iš] Vaitkevičiaus, tas žmogus buvo 80 metų, tai dabar jau koks 100 metų, daugiau yra praeję. Tai tas žmogus buvo pats tvėręs tvorą aplink koplytėlę ir sakė, kad dar jo laikais, kai jis prisimena, ant kalvelės tos buvo prinešta krūsnis akmenų. Jis prisimena tokias dideles krūsnis tų prineštų, suaukotų akmenėlių. Va tokia buvo tradicija. Man papasakojo mano tėvas, kuris taip pat nešė tą akmenėlį.⁴⁵ (9 pav.)

43 Sterblė žemaičiai vadina į rankas suimtą prijuostės apatinę dalį, taip pat klubų sritį, žr.: (LKŽe: sterblė).

44 Andriusevičius 1994: 21–22; plg.: Vaitkevičius 1998: 318–320; Butrimas 2005: 444; Valatka 2006: 160–161.

45 P. Dalia Andriusevičiūtė-Karalienė, 52 m., gim. Tučių k., Akmenės r., gyvenusi Gaulėnuose, Telšių r., dabar gyvenanti Telšiuose. U. V. Vaitkevičius 2011 m. kovą.

9. Pakapės (Telšių r.) Streblės kalnelio kryžius su apžadėtais akmenėliais. 2008 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

Priežodis iš Skuodo krašto: „Pilve burga, tartum ant Birutės kalno kūlius ritinėja“⁴⁶ (beje, veiksmazodis *burgėti* „gurgėti“ taip pat turi reikšmę „veržtis iš gilumos, tekėti“) patvirtina, kad kalbama iš tikrųjų apie ypatingus akmenis (čia dera mitinis įsivaizdavimas, kad Birutės kalną prijuostėmis kitados sunešė moterys ir „čia kiekvienas žemės žiupsnelis prakaitu sulaistytas, maldų prikalbėtas“⁴⁷). Atnešti apžadėtieji akmenys ant Birutės kalno galėjo būti toliau naudojami apeigose, tam tikru būdu kilnojami iš vienos vietos į kitą, galbūt ritinėjami, tačiau apie tai jokių tikslesnių žinių neišliks.

Pateikti duomenys verčia manyti, kad deivės Birutės kompetencija kitados buvo ne tik gyvulių vislumas ir prieaugis, ką liudija rašytiniai šaltiniai iš Palangos ir Daugpilio jėzuitų misijų erdvės, bet bendras, visuotinis vaisingumo pradas, o atsižvelgiant į Birutės vardo reikšmę, manytina, ir gimtis. Tokio pobūdžio Birutės kultas, būdingas Palangai, gyvavo čia iki XX a. pradžios.

1898 m. Peterburge leidžiamame savaitraštyje „Kraj“ viena iš korespondenčių apie Birutės kalną dar rašė, kad „gerieji žemaičių žmonės <...> labai garbina tą vietą, o bevaikės moterys meldžiasi, kad susilauktų palikuonių“⁴⁸. Tiesa, tuoj pat sekė kun. Tado Ronkaičio atsakymas, iš kurio matyti, kad su Birutės kulto apraiškomis to meto dvasininkai nebesitaikstė:

Birutės kalnas čionykščių žmonių yra garbinamas todėl, kad pasak padavimo (ne pagoniško), ant jo buvo rastas Dievo Motinos paveikslas. Paveikslas buvo pakabintas bažnyčios didžiajame altoriuje. Jo radimui atminti buvo pastatyta koplyčia, ir joje meldžiamasi, bet meldžiasi ne bevaikės moterys, kad susilauktų palikuonių, ir ne kažkokiai prasi-manytai šventajai, o Dievui ir Švenčiausiajai Mergelei meldžiasi čionai visi žmonės, taipgi nemažai atvykėlių, traukiančių į jūrą maudy-tis.⁴⁹ (10 pav.)

46 Žr.: LKŽe: *burgėti*.

47 Končius 2001: 30.

48 Warnka 1898; cit. pagal: Omilanowska 2014: 74.

49 Ronkajtis 1898; cit. pagal: Omilanowska 2014: 74.

10. Elgetos, maldininkai ir Birutės kalno lankytojai prie Šv. Jurgio koplyčios durų. XX a. pr. Paulinos Mongirdaitės nuotrauka (Senoji 2009).

Beje, XIX a. antroje pusėje–XX a. pirmoje pusėje ant Birutės kalno buvo meldžiama vaikų, o prieigose, Tiškevičių dvaro parke, prie dviejų šaka suaugusių pušų, – šeimyninės laimės, plg.: „Tai buvo „Šeimos medis“. Vedantieji [= sutuoktiniai] eidavo prie tos pušies laimės paprašyti.“⁵⁰

PALANGOS ŠVENTVIETĖS (RE)KONSTRUKCIJA

Po 1983 m. V. Žulkus vadovaujamų archeologinių tyrinėjimų apie Birutės kalną buvo daug ir plačiai rašyta. Žinia, kad čia aptikta *alkvietė* ar *alkvietės statinys*⁵¹, kitaip dar vadinamas *alkviete-observatorija*⁵² ir *paleoastronomine observatorija*⁵³, sulaukė didelio susidomėjimo. Norint atsakyti į klausimą, ar astronominė Birutės kalno šventvietės interpretacija dera su nauju Birutės, kaip vaisingumo, gimties deivės, paveikslu, reikia sugrįžti prie pirminių tyrimo duomenų.

Maždaug XIV a. antroje pusėje Birutės kalno aikštelė buvo apie 13 x 16 m dydžio, iš rytų

juosiam 2,5 m aukščio pylimo. Ant buvusio žemės paviršiaus (jį rodė 3–15 cm storio juodos žemės sluoksnis su angliukais, perpuvusiais spygliais, smulkiomis šakelėmis ir sudegusių lentų dalimis) rasta daugelis 0,3 x 0,5–0,4 x 0,6 m dydžio laužaviečių; deja, be radinių (11: I pav.). Vidinėje pylimo pusėje buvo aptikta vienuolika 15–28 cm skersmens apdegusių stulpų; keturi iš jų (1, 2 ir 3, 5)⁵⁴ pavadinti statinio – stoginės be sienų – atramomis.

Prof. Libertas Klimka šešis stulpus (9, 8, 6, 7, 1 ir 10) brėžinyje sujungė į 16 m skersmens ratą, o per atokiau įkastą stulpą 4 ir vidurines stogines atramas 1 ir 2 išvedė aikštelės ašį, kuri buvo pavadinta alkvietės pagrindine ašimi (11: I pav.). Po svarstymų, kaip patogiau per stulpus žiūrėti jūros link, stebėjimo vietų nustatymo, tam tikrų išlygų ir modeliavimo „abejonių nelieka – Birutės kalno statinys skirtas astronominiams stebėjimams“⁵⁵.

Tačiau knygos recenzentui doc. Gintautui Zabielai astronominių stebėjimų ant Birutės kalno aprašas sukėlė abejonių: ilgiausios dienos saulėlydžio stebėjimui nuo stulpo 4 per stulpus 1 ir 2 bus kliudžiusi pati stoginė, o trumpiausios dienos saulėlydžio stebėjimas nuo stulpo 2 (stoginės atramos) per stulpą 10 – tik menamas, nes tiksli stulpo 10 įkasimo vieta tyrėjų liko nenustatyta (žr. 11: I pav.)⁵⁶.

Pripažindami, kad 9-ojo dešimtmečio viduryje lietuvių tyrinėtojų galimybės buvo labai ribotos⁵⁷, archaeoastronomija Oksforde žengė pirmuosius žingsnius, o visapusiškas proveržis religijos archeologijos tyrimuose įvyko tik per paskutinį XX a. dešimtmetį, apsarstykite naujos Birutės kalno šventvietės interpretacijos galimybės.

Šiandien užtenka duomenų kalbėti apie apskritimą arba ratą, kuris visoje žemyninėje priešistorinės Europos dalyje yra matomas kaip šventybės požymis⁵⁸. Tai veda prie minties, kad

50 P. Emilija Adiklienė, gyv. Palangoje. U. J. Dovydaitis, 1956 09 03 (LTR 3984/182; plg. Vaitkevičienė 2008: 150).

51 Žr.: Klimka 1986; Žulkus 1986.

52 Žr.: Žulkus, Klimka 1989: 75.

53 Žr.: Žulkus 1997: 51.

54 Straipsnyje laikomasi pirminės stulpų numeracijos, kurią tyrėjai vėliau pakeitė, žr.: Žulkus 1997: 50.

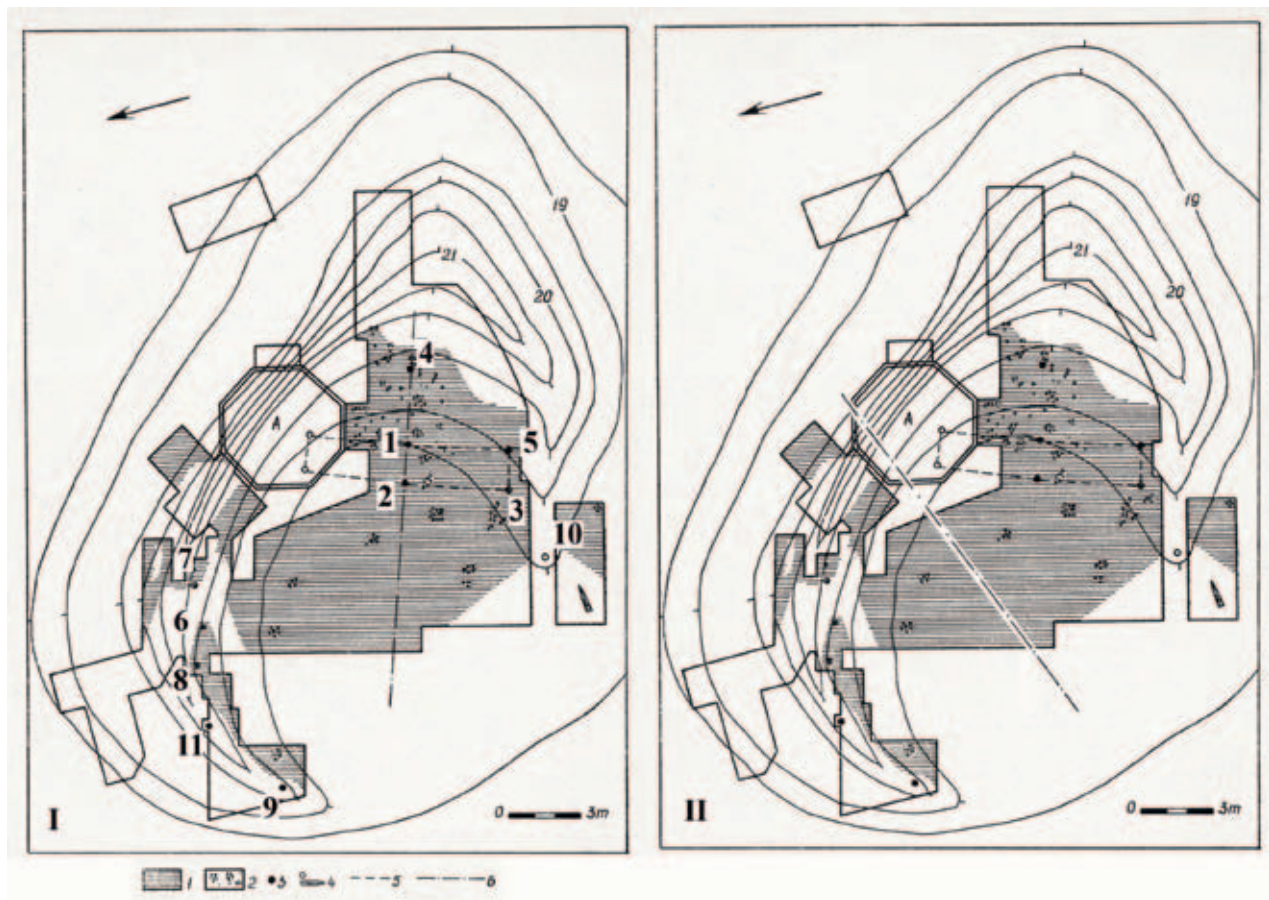
55 Išsamiau žr.: Žulkus, Klimka 1989: 73–79.

56 Išsamiau žr.: Zabiela 1990: 89–90.

Beje, apibendrintose alkvietės statinio schemose vaizduojamos stulpų 4, 1 ir 2 ašies tikrovėje galėjo ir nebūti – tokių abejonių kelia knygoje „Palangos viduramžių gyvenvietės“ paskelbtas šios tyrimų vietos planas. Jame stulpų 4 ir 1ašį laužia stulpas 2 (Žulkus 1997, p. 31, pav. 11).

57 1986 m. publikacijoje nurodytas vieno užsienio autoriaus – Johno Edvino Woodo knygos „Saulė, Mėnulis ir stovintys akmenys“ (pirmą kartą išleista 1978 m., papildyta – 1980 m.) vertimas į rusų kalbą (Klimka 1986: 36, išn. 2).

58 Išsamiau žr.: Bradley 2011.

11. Birutės kalno šventvietės tyrimų planas: 1 – žemė su angliukais, 2 – laužavietės, 3 – stulpai, 4 – spėjami ir išvirtę stulpai, 5 – stoginės kontūras, 6 – šventvietės pagrindinė ašis (pagal Žulkus 1986: 24, 2 pav. su stulpų numeriais pagal archeologinių tyrimų ataskaitą).

Dešinėje – tas pats brėžinys su straipsnio autoriaus nustatyta pagrindine šventvietės ašimi.

į Birutės kalno aikštelėje buvusį medinių stulpų pusratį – netrukus pamatysime, kad jį galima vadinti ir pravertu ratu – reikia žiūrėti ne iš išorės, atsitraukus, ką iki šiol siūlė daryti L. Klimka, o žengti į vidų ir čia ieškoti nebe dangaus kūnų stebyklos, o šventvietės struktūros. Astronominėje interpretacijoje išskirtinėmis aikštelės vietomis buvo laikoma stoginė (stulpai 1, 2, 3, 5) ir stulpas 4 už jos. Tyrimų brėžinys rodo, kad tose vietose aptikta daugiausia laužaviečių, o maždaug 3 m ruože nuo stulpo 4 iki stoginės atramos 1 žemės paviršius žemėja net per metrą. Visai kas kita būti stulpų rato viduryje, nes laužavietės lieka nutolusios po 2,5–3 metrus ir minėtą tašką gražiu pusračiu supa iš pietų, rytų bei šiaurės (žr. 11: I pav.).

Kokia prasmė būti stulpų rato, kuris, svarbu pabrėžti, tiksliai atkartoja ir Birutės kalno pylimo formą, viduryje? Čia prieš akis atsiveria reginys į vakarus, į Baltijos jūrą. Šio 15 m pločio ekrano kraštuose, smėlio pylimo galuose, buvo aptiktas iš žemės kyšančio aptašyto keturkampio stulpo 9 galas ir 1,4 m ilgio suanglėjusi aptašyto keturkampio stulpo 10 dalis, – pastaroji galėjo

būti išgriuvusi arba, kas lygiai taip pat tikėtina, buvo išrauta vėliau statant kryžių⁵⁹. Visi likę devyni Birutės kalno aikštelės stulpai buvo netašyti, apskrito pjūvio, ir tai yra pagrindas stulpams 9 ir 10 suteikti simbolinę įėjimo reikšmę, vadinti juos šventvietės vartais. Kur jie vedė? Atsakymas vienas, dėl jo abejonių neturėjo ir astronominės interpretacijos autoriai. Birutės kalno šventvietė buvo atverta jūrai, judėjimo galimybė iš sausumos į vandenį, iš vandens į sausumą yra šios šventvietės mitinis pamatas.

Pakeista prieiga, buvimas rato viduryje ir šventvietės vartų atradimas, verčia keisti šventvietės pagrindinę ašį. Nuo stulpų 4, 1, 2 ją turime perkelti į matematinį vidurį, tarp stulpų 9 ir 10, ir, su tam tikromis išlygomis, tarp stulpų 11 ir 3 (11: II pav.). Net ir pripažindami matavimų paklaidas, kurios buvo ir yra neišvengiamos archeologų

59 Žr. tyrimų planą (Žulkus 1997, 37, pav. 17); akivaizdu, kad „vėliau įkastas stulpas“ yra vienas iš XIX a. paveiksluose ir XX a. pirmos pusės fotografijose ant Birutės kalno matomų kryžių ir stogastulpių.

12. Birutės kalno šventvietės maketas, sukurtas remiantis astronominę šventvietės interpretacija. Stulpai – su įsivaizduojamomis profiliuotomis viršūnėmis, prie ugnies – rankas aukštyn iškėlęs žynys. Čia pagrindinė ašis vedama tarp 10 ir 11 stulpų. Iš Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus ekspozicijos. 2015 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

darbe, gauname nelauktai įdomų šventvietės vaizdą: pagrindinė jos ašis kerta Šv. Jurgio koplyčios altoriaus vietą!

Atsižvelgiant į tai, kad ištirtuose plotuose senųjų koplyčių vietos nerasta, o kapai su menkomis XVII a. antros pusės–XIX a. datuojamomis įkapėmis buvo aptikti prie 1869 m. pastato, galima pagrįstai teigti, kad pirmoji ir vėlesnės koplyčios ant Birutės kalno buvo statomos vienoje ir toje pačioje vietoje⁶⁰, kuri yra ant pagrindinės senosios šventvietės ašies. Koplyčia, o dar tiksliau – jos altorius, laikytinas deivės Birutės garbinimo vieta. Ir tai paaiškina, kodėl vieta koplyčiai kitados buvo parinkta ne kalno aikštelės viduryje, o pylimo papėdėje, iš dalies ant pylimo keteros, tačiau ne aukščiausioje (rytinėje) pylimo vietoje, ką esame įpratę matyti, žvelgdami į ant kalvų pastatytas bažnyčias, koplyčias ir kryžius.

Ne mažiau svarbu tai, kad Birutės kalno šventvietės stulpų rate yra tarpas nuo stulpo 7 į rytus, ir net jeigu ateityje stulpaviečių dar bus

atrasta po koplyčia⁶¹, tai šventvietės rekonstrukciniame piešinyje čia vis tiek liks 8–10 m tarpas be stulpų. Kaip tik per jį veda nauja pagrindinė ašis (11: II pav.). Nauji išsamūs šios vietos matavimai, stulpaviečių tyrimai ir jų paskirties aiškinimas yra svarbus ateities uždavinys. Tačiau atrodo, kad minėta ašis išsaugo tam tikrą Birutės kalno šventvietės astronominį matmenį, nes yra artima Saulės laidos azimutui gruodžio 22-ąją.

Šventviečių tyrinėjimai rodo, kokia svarbi jų vieta geografinėje aplinkoje, lydinis mitinis pasakojimas. Tačiau tam tikru būdu orientuota šventvietė nebūtinai buvo naudojama kaip observatorija. Birutės kalno šventvietės ašis galėjo vesti į saulėlydį žiemos saulėgrįžos vakarą arba, pažvelgus iš jūros pusės, Birutės kalnas buvo vieta, kurioje tą nepaprastą vakarą prieš atgimdama Saulė *sėdosi* – besileidžiančios Saulės spinduliai švietė į smėlio pylimą, turintį krėslo atkaltės ir nuolaidėjančių ranktūrių formą⁶² (12 pav.). Mitologiniu požiūriu

60 Nuo XVI a. pabaigos iki XVIII a. pabaigos koplyčia ant Birutės kalno turėjo būti perstatyta ne mažiau kaip du tris kartus (*aut.*).

61 Jos dažnai klaidingai vaizduojamos kaip faktiškai buvusios, plg.: Žulkus, Klimka 1989: 78, pav. 35, 79, pav. 36.

62 Išsamiau apie šį vaizdinį žr.: Vaitkevičius 2013: 89–96; plg.: Greimas 1990: 467–473.

gali būti taip pat reikšmingas faktas, kad ties Birutės kalnu jūroje žmonės žinojo *Rėvę* – akmenų krūvą ligi pat Naglio kalno⁶³. (Plg. jau aptartą apžadėtų akmenų nešimo ant Birutės kalno paprotį.)

Šv. Jurgio titulas, suteiktas koplyčiai, pastatytai ant Birutės kalno šventvietės, verčia manyti, kad, be jūros ir Saulės mitologijos⁶⁴, čia dar būta vaisingumo ir gimties deivės Birutės pasakojimo. Jo mitiniu pagrindu laikytinas kasmet balandį vykstantis Perkūno, kitaip šiuo konkrečiu atveju dar vadinto Pergrubiu, ir Žemynos susijungimas. Algirdo Juliaus Greimo žodžiais tariant, mūsų neturėtų stebinti faktas, kad šv. Jurgio kultas buvo pavestas moterims ir būtent vedyboms tinkančioms merginoms, nes „dieviškos vestuvės, šis pirmasis, žemę apvaisinąs susijungimas, yra nekantriai laukiamas merginų, kaip archetipas, įgalinąs ir įprasminąs jo pamėgdžiojimą“⁶⁵.

Belieka pridurti, kad toks šv. Jurgio, pakeitęs Perkūną (Pergrubį) vaidmuo lietuvių kultūroje apie XVI a. jau buvo nustelbtas visiškai kito šv. Jurgio – gyvulių globėjo ir vilkų valdovo – vaizdinio⁶⁶. Tą patvirtina straipsnio pradžioje pateiktos istorinės žinios apie maldininkus Palangos Birutės kalne. Reikšmingo ir gyvybingo Birutės kulto pobūdis nuo XVI a., o galbūt net ir anksčiau, keitėsi, pagrindinius deivės ar ją įkūnijusios (deivei pasišventusios?) moters bruožus perėmė Lietuvos kunigaikštienė – didžiojo kunigaikščio Kęstučio žmona. Tokiomis aplinkybėmis daugiasluksnis ir margaspalvis Birutės kultas Palangoje išliko iki XIX–XX a. sandūros, paskutines jo apraiškas liudija prisiminimai iš XX a. pirmos pusės.

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

Po ilgesnės pertraukos vėl perskaityta Birutės ir vienos žymiausių Lietuvos šventviečių – Palangos Birutės kalno byla paskatino tęsti V. Ališausko pradėtus deivės Birutės tyrinėjimus, imtis plačiai Žemaitijoje ir Aukštaitijoje paplitusių Birutkalnių žvalgymų bei kritiškai įvertinti astronominę Palangos Birutės kalne aptiktos šventvietės interpretaciją.

Tyrimas apsiribojo archeologinių ir istorinių šaltinių bendrinimu, tačiau atkreipė dėmesį

į neskelbtus etnologinius duomenis, kai kurias tautosakines žinias ir palyginamąją senųjų šventviečių tyrimų medžiagą. Išvydome naują Birutės veidą – tai baltų religijos deivė, kuri išreiškė ir globojo bendrą vaisingumo pradą, manytina, taip pat gimtį (tokia nuoroda slypi deivės varde).

Kelis šimtus kilometrų vieną nuo kito nutolusius Daugpilį – 1725 m. tarp jo apylinkėse gyvenančių lietuvių buvo užrašytas galvijų deivės Birutės vardas – ir Palangą jungia kelios dešimtys visoje Lietuvoje paplitusių Birutkalnių. Faktas, kad jų iš seno buvo Klaipėdos krašte, o Suvalkijoje toks vietovardis nežinomas, verčia visus Birutkalnius šiandien ir ateityje kruopščiai tikrinti.

Remiantis palyginamaisiais duomenimis iš Pakapės Sterblės kalnelio (Telšių r.) šventvietės, S. Daukanto paskelbtą posakį „Į Birutės kalną kūlių krauti“, nežiūrint į vėlesnių jo variantų aiškinimus, reikia suprasti tiesiogiai: kitados būta papročio moterims, meldžiant vaikų, į Palangą nešti atitinkamai apžadėtus akmenis, juos krauti, o galbūt ir toliau naudoti apeigose ant Birutės kalno. Pagrįsta manyti, kad dvasininkija su šiuo papročiu kovojo, prisidėjo prie jo kaitos ir (arba) išnaikinimo.

Noras suderinti naują Birutės, kaip vaisingumo, gimties deivės, veidą su archeologiniais duomenimis apie Palangos Birutės kalno šventvietę paskatino kritiškai pažvelgti į iki šiol vienintelę – astronominę prieigą prie šios šventvietės, dažniausiai vadinamos alkvieta-observatorija arba paleoastronomine observatorija. Atkreiptas dėmesys į tai, kad šventviečių ratai priešistorinėje Europoje buvo įrengiami ir naudojami iš vidaus, o ne iš išorės, kaip siūlo L. Klimkos interpretacija. Stovint Birutės kalno aikštelės pakraščiuose įkastų medinių stulpų rato viduje prieš akis atsiverdavo smėlio pylimo neužstotas reginys į Baltijos jūrą; šio ekrano kraštuose būta dviejų aptašytų keturkampių stulpų, kuriuos drįstame vadinti simboliniu įėjimu į šventvietę arba jos vartais, atvertais į jūrą, suteikiančiais galimybę judėti abiem kryptim.

Buvimas šventvietės rato viduje, jos vartų atradimas naujoje interpretacijoje verčia žengti patį svarbiausią žingsnį – pakeisti Birutės kalno šventvietės ašį. Tai atlikus matyti, kad Šv. Jurgio koplyčia, dar tiksliau – jos altorius, buvo pastatytas ant pagrindinės senosios šventvietės ašies, tarpe tarp ratu įkastų stulpų, labiausiai tikėtinoje deivės Birutės garbinimo vietoje. Remiantis A. J. Greimu, iki XVI a. šv. Jurgio kultas dar buvo grįstas ne gyvulių globėjo ir vilkų valdovo, o

63 (LKŽe: *rėvė*). Plg. ir ne visiškai aiškų, tačiau kitą įdomų pavyzdį: „Į Šakšinius nuo Birutės yra didelė kūlija [= akmenynas]“ (LKŽe: *kūlija*).

64 Išsamiau žr.: Greimas 1990: 453–464; Žulkus 1991.

65 Greimas 1990: 456.

66 Greimas 1990: 457.

senoviniu, kasmet balandį vykstančių dieviškų Perkūno ir Žemynos vestuvių vaizdiniu.

Reikšmingo ir gyvybingo Birutės kulto pobūdis nuo XVI a., o galbūt net ir anksčiau, Palangoje keitėsi, pagrindinius deivės bruožus perėmė kunigaikštienė – didžiojo Lietuvos kunigaikščio Kęstučio žmona. Tokiomis aplinkybėmis daugiasluoksnis ir margaspalvis Birutės kultas Palangoje išliko iki pat XIX–XX a. sandūros.

SANTRUMPOS

- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, t. 2.
- LKŽe – „Lietuvių kalbos žodyno“ (I–XX t., 1941–2002) elektroninio varianto atnaujinta versija (2017). Prieiga per internetą: www.lkz.lt. [Žiūrėta 2019 m. lapkričio 12 d.]
- LPP – Lietuvių patarlės ir priežodžiai: elektroninis sąvadas. Prieiga per internetą: <http://www.aruodai.lt/patarles/> [Žiūrėta 2019 m. lapkričio 19 d.]
- LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas. A–K*. Ats. red. Aleksandras Vanagas. Vilnius: Mokslo, 1985, t. 1.
- LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. (Nurodomas rinkinio ir kūrinio jame eilės numeris).
- LV 2011 = Vykintas Vaitkevičius, Daiva Vaitkevičienė. *Lietuva. 101 legendinė vieta*. Vilnius: Alma Littera, 2011.
- LVŽ – *Lietuvos vietovardžių žodynas. A–B*. Parengė Laimutis Bilkis, Marija Razmukaitė, Vitalija Maciejauskienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, t. 1.
- LŽV – Žemės vardyno anketos, saugomos Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriaus fonduose. Skliaustuose nurodomas gyvenamosios vietovės, kuriai skirta anketa, adresas.

LITERATŪRA

- Ališauskas 2012 = Vytautas Ališauskas. Kulto tradicija lokalioje bendrijoje: Birutės atvejis. Iš: *Religinės bendrijos Lietuvos istorijoje: gyvenimas ir tapatybė* (Bažnyčios istorijos studijos / 5). Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2012, t. 5, 9–24.
- Ališauskas 2016 = Vytautas Ališauskas. *Baltų religijos ir mitologijos relikvai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*. Šaltinių rinkinys. Sudarė ir parengė V. Ališauskas. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2016.
- Almonaitis 1998 = Vytenis Almonaitis. *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1998.
- Andriusevičius 1994 = Juozas Andriusevičius. Garbės kalnelis. Iš: *Žemaičių žemė*, 1994, Nr. 1, 21–24.
- Baranauskienė 2013 = Inga Baranauskienė. Lietuvos didžiojo kunigaikštienė Birutė: legendos ir faktai. Iš: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 4, 61–69.
- Bradley 2011 = Richard Bradley. *The Idea of Order. The Circular Archetype in Prehistoric Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Butrimas 2005 = Adomas Butrimas. *Telšių kraštas. Istorija, kultūra, meno paminklai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005.

- Daukantas 1976 = Simonas Daukantas. *Raštai*. Tekstą paruošė Birutė Vanagienė. Vilnius: Vaga, 1976, t. 1.
- Greimas 1990 = Algirdas Julius Greimas. *Tautos atminties beieškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius–Chicago: Mokslo, Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1990.
- Gudavičius 2004 = Edvardas Gudavičius. *Lietuvos valdovai (XIII–XVIII a.)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.
- Jagminas 1958 = Petras Jagminas. Pažinkime savo rajoną. Birutės piliakalnis. Iš: *Komunistiniu keliu* [Tytuvėnų r.], 1958 04 05 (Nr. 44), 4.
- Jasiūnaitė 2007 = Birutė Jasiūnaitė. Žemaitiškų keiksmų tekstai. Iš: *Tautosakos darbai*, 2007, t. 34, 263–276.
- Jucewicz 1842 = Ludwik Adam Jucewicz. *Wspomnienia Żmudzi*. Wilno, 1842.
- Kaluškevičius, Misius 2004 = Benjaminas Kaluškevičius, Kazys Misius. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 2004.
- Klimka 1986 = Libertas Klimka. Apie astronominę Palangos alko statinio paskirtį. Iš: *Lietuvos istorijos metraštis / 1985*. Vilnius, 1986, 36–43.
- Končius 2001 = Ignas Končius. *Mano eitis kelias. Atsiminimai*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2001, t. 1.
- Kraniauskas 2011 = Rokas Kraniauskas. Kuršių gyvenvietės Palangos dvaro sodybos parko teritorijoje. Iš: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2011, p. 45–60.
- Latvijas 1940 = *Latvijas vēstures avoti / 3. Latvijas vēstures avoti jezuitu ordeņa arhīvos / 1*. Sakārtojis dr. J. Kleijntjenss. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgādiens, 1940.
- Levandauskas, Vaičekonytė-Kepežinskienė 2006 = Vytautas Levandauskas, Renata Vaičekonytė-Kepežinskienė. *Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos architektūros peizažai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006.
- Miltakis 2007 = Egidijus Miltakis. Palangos Birutės kalno koplyčios informacinė lenta. Iš: *Palanga. Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčia: istorijos, architektūros, meno kūrinių, archyvų tyrimai*. Sud. Danutė Mukienė. Vilnius: Regioninių kultūrinių iniciatyvų centras, 2007, 26–27.
- Nodaļa 2006 = Astotā Nodaļa. Garīgo ordeņu kulturdarbība Latgalē. Iš: *Latgales kultūras vēsture*. Rēzekne: Latgales kultūras centra izdevniecība, 2006, 187–195.
- Omilanowska 2014 = Małgorzata Omilanowska. *Pabaltijo Zakopanė: Palanga Tyszkiewiczų laikais*. Iš lenkų k. vertė Vyturys Jarutis. Vilnius: Regioninių kultūrinių iniciatyvų centras, 2014.
- Paknys 2011 = *Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijos aktai*. Parengė Mindaugas Paknys (Fontes historiae Lituaniae / 10). Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011.
- Petrauskas 2003 = Rimvydas Petrauskas. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a.* Vilnius: Aidai, 2003.
- Pretorijus 2006 = Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*. Parengė Ingė Lukšaitė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, t. 3.
- Ronkajtis 1898 = Tadeusz Ronkajtis. Z Połągi. Iš: *Rola*, 1898, Nr. 40, 666.
- Saviščevas 2010 = Eugenijus Saviščevas. *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409–1566 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.
- Senoji 2009 = *Senoji Palanga. Henriko Grinevičiaus fotografijų ir atvirukų kolekcija*. Sudarytojai: Margarita Matulytė,

- Saulius Striuogaitis. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009.
- Šliūpas 1884 = Jonas Šliūpas. Iš Palangos. Iš: *Ausra*, 1884, Nr. 7–8, 260–267.
- Švogžlys-Milžinas 1927 = Nikodemas Švogžlys-Milžinas. Kietaviškis, *Rytas*, 1927 m. rugpjūčio 30 d., Nr. 195, p. 2.
- Užpelkis 1995 = Martynas Užpelkis. Šventosios kuršininkų žvejybos tradicijos ir papročiai. Iš: *Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 1, 27–32.
- Vaitkevičienė 2008 = Daiva Vaitkevičienė. *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Sudarė, parengė ir įvadą parašė D. Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- Vaitkevičius 1998 = Vyktintas Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998.
- Vaitkevičius 2013 = Vyktintas Vaitkevičius. Gamta ir kultūra: šventos Viekšnių pušys. Iš: *Viekšniai: istorija ir kultūra* (Žemaičių praeitis / 16). Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2013, 69–99.
- Valatka 2006 = Vitas Valatka. *Žemaičių žemės tyrinėjimai*. Sudarė D. Mukienė, L. Valatkienė. Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2006, d. 1.
- Warnka 1898 = Marja Warnka. Połaga. Iš: *Kraj (dział literacko-artystyczny)*, 1898 rugpj. 13 (25), 411–412.
- Zabiela 1990 = Gintautas Zabiela. [Recenzija:] Vladas Žulkus, Libertas Klimka. *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*. Vilnius: Mokslas, 1989, *Lituanistica*, 1990, Nr. 4, 87–91.
- Zientarski 1882 = A. Zientarski. Kaplica na górze Biruty, nad morzem Bałtyckiem. Iš: *Tygodnik Ilustrowany*, 1882, Nr. 319, 77, 78.
- Žulkus 1986 = Vladas Žulkus. Birutės kalnas ir gyvenvietė Palangoje. Iš: *Lietuvos istorijos metraštis / 1985*. Vilnius, 1986, 21–35.
- Žulkus 1991 = Valdas Žulkus. Marios ir jūra baltų pasaulėžiūroje. Iš: *Jūra*, 1991, Nr. 11, 1–13.
- Žulkus 1997 = Vladas Žulkus. *Palangos viduramžių gyvenvietės* (Acta Humanitara Universitatis Klaipedensis / 6). Klaipėda: KU Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centras, 1997.
- Žulkus 2014 = Vladas Žulkus. Palangos neįtvirtina gyvenvietė prie Gintaro muziejaus. Iš: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2013 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2014, 127–129.
- Žulkus, Klimka 1989 = Vladas Žulkus, Libertas Klimka. *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*. Vilnius: Mokslas, 1989.

● THE NEW FACE OF BIRUTĖ

Vyktintas VAITKEVIČIUS

On 29–30 of May 2019, the University of Klaipėda hosted a symposium of researchers from the countries around the Baltic Sea. The theme: spirit of a place – *genius loci*. He encouraged the return to research of Birutė's Hill in Palanga. This is one of the most famous places in Lithuania, which was particularly significant at the end of the 19th–early 20th c., as the Lithuanian nation was forming. Stories about it are part of the identity of our parent's and grandparent's generation. To

this day, in the public mind Birutė is imagined as a priestess (*vaidilutė*), who had dedicated her life to the gods, yet later became the Duchess of Lithuania.

In 2012, culturologist Vytautas Ališauskas called Birutė a goddess, who cared for the fertility of animals. In this article, this conclusion is adjusted: Birutė is a goddess from the Baltic religion, an expression and protector of any origin of fertility, possibly even birth itself (this meaning is coded in her name *Birutė* < *Bira* “harvest, yield”, cf. *birėti* “sprinkle, drop, yield harvest”, *subirti* “to give birth [human or animal]”). Not only the hill in Palanga is associated with Birutė. In Samogitia and Aukštaitija, several dozen hills of Birutė, Birutkalniai, Birkalniai have been discovered (meanwhile in Suvalkija this place-name is unknown). There is lack of data still, which is why it is important to carefully study the hills associated with this name.

In 1822, Simonas Daukantas published the saying “To Birutė's Hill to pile stones”, which reminds of a tradition related to vows, still remembered in the 20th c.: when praying for happiness, health, or children, one should bring stones to the Pakapė sanctuary (Telšiai d.). We can claim that the custom of carrying vow stones is related to Birutė's Hill in Palanga.

The interpretation of Birutė, as the goddess of fertility and birth, encourages to look anew at the data from archaeological digs in 1983. The sanctuary of Birutė's Hill in Palanga, discovered at that time by archaeologists, has to this day been interpreted as an ethno-cosmological observatory for the night sky (the works of Libertas Klimka). This article offers up a different interpretation. At the edges of the sanctuary, a circle of dug-in wooden poles was discovered, making up the nearly 16 m.-in-diameter Birutė's Hill clearing – a space common to European sanctuaries. When standing in the centre, in front an unobstructed view of the Baltic Sea becomes visible. At the borders of this almost 15 m. “screen” there were two carved rectangular columns, a symbolic entrance-way to the sanctuary or gates opening up to the sea.

Between the poles, buried in a circle, on the main axis of the sanctuary, is likely the location where the goddess Birutė was worshipped. Currently in this place there stands an altar in a chapel dedicated to St George (the first chapel was built there in the mid-16th c.). According to the reconstruction by Algirdas Julius Greimas, until the 16th c. the cult of St George was associated with the ancient imagery of the divine marriage of Perkūnas and Žemyna, taking place in April every year. Later, St George became the patron saint of animals and ruler of wolves. Therefore, from the 16th c., maybe even earlier, the nature of the Birutė cult in Palanga changed, the key features of the goddess were taken over by the duchess, wife of the Grand Duke Kęstutis. In such circumstances, the multi-faceted and multi-coloured cult of Birutė in Palanga remained until the 19th–20th c.

Klaipėdos universitetas
Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas
H. Manto g. 84, 92294 Klaipėda
E. paštas: vyktintas.vaitkevičius@gmail.com

Gauta 2019-10-01, įteikta spaudai 2019-12-09.

ATGIMĘ PER KNYGĄ IR GYVĄ TIKĖJIMĄ

PRŪSIJOS LIETUVIŲ SURINKIMININKŲ KULTŪROS TYRIMAI

Apie Mažosios Lietuvos protestantiškos kultūros reiškinių – surinkimus – jau esame rašę¹. Šį daugiau nei 200 metų gyvavusį pasaulietinį religinį judėjimą trečius metus tiria Lietuvių kalbos instituto sutelktas įvairių sričių mokslininkų būrys². Šį kartą savo išvalgomis dalijasi literatūrologė dr. Žavinta SIDABRAITĖ, kalbininkė dr. Inga STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ, liuteronų teologas habil. dr. Darius PETKŪNAS. Kalbino Lina Leparskienė.

■ Prieš tris metus ėmėtės tirti Prūsijos lietuvių surinkimininkų judėjimą. Neseniai išleistas šiai temai skirtas straipsnių rinkinys (serija „Senoji Lietuvos literatūra“, 2018, t. 46), kuriame skelbiami naujausi atradimai. Kokiu istoriografiniu pamatu rėmėtės? Ar jau galime kalbėti apie naują surinkimininkų kultūros tyrimo etapą?

ŽAVINTA SIDABRAITĖ. Surinkimininkų judėjimas yra palyginti mažai tyrinėtas, dar mažiau tirta surinkimininkų literatūra. Tiesa, dar XX a. pirmoje pusėje buvo parengta ir išleista veikalų, kuriuose surinkimininkų judėjimas vertintas kaip socialinis-kultūrinis reiškiny. Bene išsamiausia – Viliaus Gaigalaičio (1870–1945) monografija „Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preußischen Litauern“ (1904) (tuojau pat pasirodė ir lietuviui skaitytojui adaptuota lietuviška jos versija „Evangeliški surinkimai Lietuvoje“ (1905)). Surinkimininkų judėjimo istorija trumpai apžvelgta pokariu išeivijoje išleistoje Kristupo Gudaičio (1898–1972) studijoje „Lietuviai evangelikai“ (1957). Tarpukariu išleista Jono Grygos (1859–1940) atsiminimų literatūrai skirtina knygelė „Aprašymas apie Mažosios Lietuvos Evangelišką bažnyčią ir evangelišką lietuvininkų senąjį surinkimą seniau ir dabar“ (1926), o po karo Vokietijoje – Anusio Pėteraičio (1867–1957) prisiminimai „Surinkimai Prūsų Lietuvoje“ (1948).

INGA STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ. XX a. pabaigoje surinkimininkų knygos bibliografiniu, spaudos istorijos požiūriu bene išsamiausiai aprašytos knygotyrininko Domo Kauno. Reikėtų priminti,

kad apie sakytojus žinias rinko kraštotyrininkas ir teisininkas Jonas Jurgis Gocentas, tačiau jo surinkta medžiaga liko rankraštyje „Lietuvos evangeliškieji surinkimininkai“ (1971 m., rankraštis giminaičių padovanotas Lietuvos nacionalinei Martyno Mažvydo bibliotekai). Sovietmečiu į religinę literatūrą buvo žvelgiama įtariai. Kita vertus, gana kritišką surinkimininkų literatūros vertinimą ir jos tyrimų stagnaciją, manau, galėjo lemti ir kai kurių mūsų autoritetų, kultūros istorikų, ypač Vaclovo Biržiškos, suformuota ne visai palanki nuomonė. Čikagoje išleistoje „Senųjų lietuviškų knygų istorijoje“ (1957) jis stebėjosi, kodėl Prūsijos Lietuvos lietuviams taip įtikęs „neįdomus XVI–XVII amžiaus vokiškas tikiškas populiarizatorius“ Johanas Arntas (Johannas Arndtas, 1555–1621). Galbūt dėl kritiško požiūrio šis nepaprastai populiarus ir pietistų mėgstamas autorius, kurio kapitaliniai darbai buvo verčiami į lietuvių kalbą³, ištikus dešimtmečius nesulaukė filologų, teologų, šių laikų kultūros istorikų dėmesio. Tiesa, šioje srityje jau nemažai nuveikė kolegė Žavinta, apčiuopusi Arnto kūryboje baroko ir viduramžių misticismo literatūros tendencijas, apsvarsčiusi, kodėl jos buvo artimos surinkimininkams.

Šiame tyrimų etape patikslintos surinkimininkų judėjimo chronologinės ribos, šio reiškinio paplitimas. Svarbu paminėti istoriko Dariaus Barasos tyrimus. Berlyno Prūsijos kultūros paveldo slaptajame valstybės archyve jis rado 1823 m. Karaliaučiaus konsistorijos sudarytą statistinių duomenų suvestinę apie Karaliaučiaus ir Gumbinės apygardose už Bažnyčios ribų veikusias religines draugijas. Dokumentą išnagrinėjęs, Barasa teigia, kad XIX a. 3-ajame dešimtmetyje surinkimininkų judėjimas tebuvo pradiname etape, jis dar nebuvo išplitęs visose Prūsų Lietuvos apygardose, bet vėlesniais dešimtmečiais sparčiai paplito.

1 Pokalbyje su prof. Domu Kaunu, dr. Inga Strungyte-Liugiene ir Kotryna Rekašiūte „Mažosios Lietuvos surinkimininkų dvasinio ugdymo, rašto ir knygos kultūra“ (*Liaudies kultūra*, 2018, Nr. 3, p. 28–44) supažindinome su pietizmo (Bažnyčios atsinaujinimo sąjūdžio), davusio pradžią surinkimams, idėjomis ir jų skleidėjais – pamokslų sakytojais.

2 Projektą „Moderniųjų iniciatyvų ir tradicijos dialogas: surinkimininkų judėjimas Mažajoje Lietuvoje“ remia LMT (Nr. S-MOD-17-10).

3 Karaliaučiuje 1807 m. išleisti Johano Arnto veikalo „Sechs Bücher vom Wahrem Christentum“ ir maldaknygės „Paradiesgärtlein“ vertimai: „Szeszos Knygos apie Tikkra Krikszczonuma“ ir „Rojaus Darželis“.

Surinkimai – XVII a. pabaigoje Vokietijoje pradėjusio plisti naujo dvasinio judėjimo – pietizmo – tęsinys, tam tikras neopietistinis reiškiny. Priminkite, kaip pietizmo idėjos sklido ir kuo jos buvo patrauklios kunigams ir pasauliečiams?

DARIUS PETKŪNAS. Pietizmo judėjimas nebuvo vienalytis. Liuteronybės kontekste galima išskirti keletą jo srovių: 1. Pilypo Jokobo Špenerio (Philipp Jakob Spener) bei jo šalininkų pietizmą; 2. Augusto Hermano Frankės (August Hermann Franke) apibrėžtą Halės pietizmą; 3. konservatyvų Viurtembergo pietizmą; 4. Nikolajaus Liudviko fon Cincendorfo (Nikolaus Ludvig von Zinzendorf) suburtą *hernhutiečių* judėjimą, kuris iš pradžių save siejo su „Augsburgo išpažinimu“ ir Liuteronų bažnyčia, tačiau ilgainiui organizavosi į nepriklausomą Moravijos bažnyčią; 5. radikalų pietizmą. Vokiečių žemėse šalia liuteroniškos krypties pietizmo dar plito ir reformatų pietizmo srovė, radusi sekėjų Žemutinio Reino, Brėmeno, Nasau teritorijose ir vokiškai kalbančiuose Šveicarijos regionuose.

Špeneris savo garsiajame veikale „Pia Desideria“ („Pamaldūs troškimai“) (1675) ir kituose raštuose padėjo liuteroniškos pietistinės teologijos pamatus. A. H. Frankė diegė Špenerio pasiūlytas reformas Halės universitete ir jo rūpesčiu įsteigtose Halės socialinėse–edukacinėse institucijose. Monarchų remiamas, per Halės švietimo įstaigas platino pietizmą ir visoje Prūsijos karalystėje, tad, jo dėka, judėjimas įgijo „prūsiškąjį“ veidą. Liuteronų kunigai Halės pietizmo mokymą skelbė iš sakyklų. Pietistinės minties sklaidos vieta tapo ir universitetas bei mokykla. Karaliaučiaus universiteto profesorius pietistas Francas Albertas Šulcas ėmėsi švietimo reformos, kurios vienas pagrindinių tikslų buvo švietimo sklaida per mokyklą. Dėl šios reformos 1718–1742 m. Prūsijoje buvo pastatyta apie 1470 mokyklų. O 1756 m. liaudies, arba žemininkų, mokyklų skaičius išaugo iki 1700.

Tad liaudžiai pietizmas buvo įdiegtas per mokyklas ir sakyklas.

Špeneris ir Frankė iš pradžių aktyviai propagavo naminių pamaldų praktiką, bet ilgainiui jos atsisakė dėl sektantizmo ir schizmų pavojaus. Jų poziciją palaikė ir švietimo reformatorius Šulcas bei jo kolegos, tačiau XIX a. pradžioje Prūsijos lietuviai ir lenkai vėl pradėjo burtis kartu melstis namuose, tad ši praktika atgimė.

Šio reiškinių priežastys dar gerai neištirtos. Galime spėti, kad tikinčiai liaudžiai nebuvo primtinas bažnyčioje plintantis Apšvietos epochos

Pilypo Jakobo Špenerio portretas („Krikščionies persimėginimo zerkols“, Absteinen, 1897).

racionalizmas. Dvasinės atgaivos jie ėmė ieškoti privačiuose susibūrimuose, kuriuose ūkininkai-sakytotojai skelbė paprastus, dvasingus, atgailą ir atsivertimą skatinančius pamokslus.

INGA STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ. XVIII a. pirmoje pusėje Prūsijoje religinis gyvenimas buvo labai tirštas, vyko daug teologinių diskusijų, polemikų. Per tą laiką išleista daugybė pamfletų, vyko savotiškos teologinės kovos tarp įvairių srovių pietistų ir tradicinių liuteronų ortodoksų. Pavyzdžiui, už „klaidingą mąstymą“ Moravijos judėjimo lyderis grafas Cincendorfas ištremiamas iš Saksonijos, bet jis tęsia religinio švietimo ir evangelizacijos darbą tiek Europoje, tiek už jos ribų. Panašiai, kaip jėzuitai vykdė savo religines misijas tolimose svetimose žemėse, taip Moravijos judėjimo sekėjai kėlėsi į tuščias žemes Europoje ir už Atlanto, kūrė religines kolonijas-gyvenvietes, išaugusias į miestelius ir tapusias savotiška užuovėja religingiems protestantams. Taip XVIII a. atsirado Hernhuto miestelis Saksonijoje (Vokietija), Betlehemas – Pensilvanijoje (Šiaurės Amerika) ar Kristianfeldas – pietų Danijoje. Per pietistinius

judėjimus XVIII a. vyko gana intensyvi vokiškosios kultūros, švietimo idėjų ir rašties sklaida.

DARIUS PETKŪNAS. Pietizmo šalininkai kalbėjo apie tai, kad neužtenka vien teorinių teologinių žinių – būtina „praktinė krikščionybė“, „gyvasis tikėjimas“, kuris atsiskleidžia per asmeninį pamaldumą. Minėtųjų pietizmo tėvų Špenerio ir Frankės teologijos centre glūdi mokymas apie *atgimimą*. Jie skelbė, kad atgimimo metu žmoguje įvyksta ontologiniai pokyčiai, įgyjama „kitokia“ prigimtis, kuri tampa atsinaujinimo ir šventėjimo šaltiniu. Anot jų, didžioji dauguma krikščionių dėl nuodėmingo gyvenimo būdo prarado su krikštu gautą atgimimą, todėl jiems privalu atgimti iš naujo. Špeneris save laikė atgimusiu, tačiau neminėjo, kur ir kada tai įvyko. Frankė sukrečiantį atgimimą patyrė po dramatiškos atgailos kovos. Jis ir iš sekėjų reikalavo „atgimimo patirties“. Pasak jo, prieš atgimimą turi vykti atgailos kova, kurios metu asmuo turi maldauti nuodėmių atleidimo ir Dievo malonės proveržio. Prūsijos Lietuvos surinkimininkai taip pat mokė, kad asmuo atgimsta per intensyvią atgailą, atsivertimą, kaip jie sakydavo – „širdingą prisivertimą“.

Šiuos judėjimus veikė teologinė mintis apie atgimimą ir gilų pamaldumą. Kokios istorinės aplinkybės skatino žmonių atsigręžimą į tokias subtilias dvasines vertybes?

ŽAVINTA SIDABRAITĖ. Pietizmą galima būtų suprasti kaip krizės religiją. Jos prielaidos: Trisdešimties metų karo (1618–1648) sukelta ekonominė, religinė, mentalinė krizė, skatinusi ieškoti išeities per dvasinį atgimimą, atsinaujinimą, „atbudimą“.

XVIII a. ši krizė palietė ir Prūsijos Lietuvos gyventojus. Paaštrėjusią katastrofizmo pajautą liudija išlikę jų pasakojimai apie to meto gamtos kataklizmus: ypatingai lietingus ir šaltus metus prieš marą, kai vandens telkiniai išalę iki dugno ir lede išgaišusios žuvys, gegužės mėnesį dar buvę galima skrieti mariomis ledu, o pavasarį ištvinę ar išsalę pasėliai. Nesaugumo jausmą stiprino epidemijos, savųjų mirtys ir svetimųjų atėjimas (XVIII a. pradžioje Rytų Prūsijoje, po maro ištuštėjusiose lietuvių žemėse, apgyvendinti imigrantai – protestantai iš Zalcburgo), tautų maišymasis, XIX a. vis įsiplieskiantys karo židiniai, negailestingai smogęs badas, didėjanti socialinė nelygybė ir neteisybė, kapitalizmo negailestingai klabinamas per amžius įprastas valstietiškasis sėslumas. Pagaliau – žmogaus menkumo suvokimas

ir švietėjiška mintis, iki kraštutinumo didinusi asmeninę atsakomybę ir aukštinusi protą. Žmogus ieškojo atspirties ir užuovėjos, ir tokia atspirtimi tapo atnaujintas, pažadintas, intensyvus religinis išgyvenimas, patiriamas per bendruomeniškumą, ašaringus giedojimus ir maldas.

Iš kur mes galime žinoti, kaip atrodė XVIII ar XIX a. tikėjimo praktika?

DARIUS PETKŪNAS. Pietistai mokė, kad atgimusiujų krikščionių „gyvas“ tikėjimas turi atspindėti praktikoje. Tokį tikėjimą liudijo atsinaujinimas ir šventėjimas. Pietistai mokė, kad atgimusieji sieloje turėjo brandinti Dvasios vaisius ir „mirti pasauliui“. Špeneris ir Frankė kritiškai žvelgė į pasaulietinės garbės ir šlovės siekimą, puikavimąsi žiniomis, puošnius rūbus ir kitas „tuštybes“. Frankės teologijoje antagonizmas pasauliui ypač ryškus: atgimęs krikščionis turi visiškai atsiriboti nuo „sekuliarios adiaforos“, tokios kaip šokiai, žaidimai, teatras, lošimas kortomis, rūkymas, alkoholis. Jis sudarė krikščioniško „gyvenimo taisykles“, kurios asketiškumu panašėjo į kalvinistinę discipliną. Prūsų Lietuvos surinkimininkai laikėsi tokių taisyklių. Atsivertę tikintieji privalėjo išsižadėti keturių vokiškųjų „T“ – *Trinken, Tabak, Tanz, Theater* (alkoholinių gėrimų, tabako, šokių ir teatro). Tai jie vadino „velnio darbais“. Surinkimininkai šį sąrašą dar pratęsė, tai yra buvo ir daug kitų krikščioniško gyvenimo taisyklių, kurių privalėjo laikytis judėjimo nariai. Jas plačiai savo studijoje aprašo minėtasis Gaigalaitis.

Kaip formuojasi Prūsijos lietuvių poreikis skaityti ir kaip jis plinta? Esate minėję ir pamaldžiųjų zalcburgiečių, atvykusių į po maro ištuštėjusias Prūsijos Lietuvos žemes, įtaką. Vis dėlto man neaišku, kodėl pietizmo mintis taip paveikė žmonių protus ir širdis? Ar užteko zalcburgiečių pavyzdžio, to, ką kalbėjo sakytojai, ar darė įtaką ir skaitomi tekstai bei giedamos maldos?

INGA STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ. Paašškinti, kaip viskas vyko, dar gana keblu, bet tam tikromis įžvalgomis galime pasidalinti. XIX a. išaugusį poreikį skaityti knygas lėmė visuotinis raštingumas. Pietizmas buvo ne tik protestantų bažnyčios atsinaujinimo sąjūdis, su juo atsirado ir naujas požiūris į švietimą. Spėčiau, kad nemažai įtakos turėjo pakitę religinio švietimo metodai, bažnyčiose įvestas viešas katechizavimas. Įsivaizduokime – vyksta pamaldos, ir kunigas klausinėja

savo parapijiečių tikėjimo tiesų, Biblijos istorijų: prieina ir paklausia. Jei negali atsakyti, žinoma, jautiesi prastai. Tai paskata pasiskaityti ir pasiruošti geriau atsakyti į klausimus kitą kartą. Viešas katechizavimas vyko kelis dešimtmečius. Toks žinių patikrinimo būdas turėjo sustiprinti tikėjimą ir gerokai pakelti religinį raštingumą.

Na, o naujieji lietuvių kaimynai zalcburgiečiai buvo labai pamaldūs ir, be jokios abejonės, aukštesnės kultūros žmonės. Teko skaityti antropologinį darbą, kuriame nagrinėjami Alpių gyventojų sociokultūriniai aspektai. Autorius radęs dokumentų, kuriuose paminėta, ką nešėsi su savimi pabėgėliai iš Zalcburgo, kirsdami Prūsijos sieną. Pasakojama, kad zalcburgiečiai, keliaudami į savo naujuosius namus Prūsijoje, be buitės rakandų turėjo ir religinių knygų, tarp kurių daugiausia buvo Johanno Arnto knygų apie tikrąją krikščionybę. Atsižvelgdamas į knygų turinį ir jų sudėtingumą, antropologas kelia mintį, kad pabėgėlių turėtos knygos liudija gana aukštą zalcburgiečių raštingumo, religinio apsiskaitymo lygį.

Kaip zalcburgiečiai pradėjo praktikuoti namines pamaldas, sunku pasakyti. Gal juos paveikė Moravijos judėjimo šalininkai. O pamaldūs lietuviai, ypač vėlesniais amžiaus dešimtmečiais, gerai sutarė su naujai atsikėlusiais kaimynais, ateidavo ir į jų susibūrimus, kartu giedojo giesmes.

ŽAVINTA SIDABRAITĖ. Pietistinės pakraipos judėjimai paskatino paprastam žmogui skirtų religinio pobūdžio tekstų radimąsi. XIX a. pasiektas beveik visuotinis Prūsijos lietuvių raštingumas leidžia pirmą kartą lietuvių literatūros istorijoje prasmingai kalbėti apie literatūros populiarumą. Gebėjimas skaityti, finansinis pajėgumas įsigyti knygų formavo ne tik privalomos taikomosios (apeiginės) literatūros rinką, bet kūrė ir vadinaamojo asmeninio poreikio knygų rinką – kai knyga įsigyjama skaityti laisvalaikio, savo malonumui.

Lietuvių kultūroje pirmą kartą galima kalbėti apie ne pavienio valstiečio, bet daugelio bendruomenės narių (žvejų, padienininkų, bernų, mergų...) neabejingumą knygai. Ir knygose atsižvelgiama į juos, į jų svajones, norus, poreikius, pagaliau gebėjimus. Na, o savitos, švietėjiškos epochos kontekste itin paveikios knygos metaforos rėmėsi Evangelijos tektais.

Surinkimininkų judėjimo pradžioje jų poreikiams buvo leidžiama beveik vien verstinė religinė literatūra, kiek vėliau ėmė rasti ir originalių kūrinių. Pirmiausia išpopuliarėjo pietistinė giesmė. Absoliučiai populiariausia surinkimininkų knyga laikytinas Kristijono Endrikio Mertikiaičio

(apie 1775–prieš 1856?) giesmynas „Visokios naujos giesmės arba evangeliški psalmi“ (pirmas leidimas – 1804 m.).

Dar įdomu, kad Arnto maldaknygėje „Rojaus darželis“ buvo surašyti ir stebukliniai pasakojimai (*nusidavimai*) apie nepražudomus šios knygos egzempliorius. Esą toji maldaknygė ugnyje nedega, vandenyje neskęsta. Religingam žmogui tokie pasakojimai buvo labai patrauklūs, liudiję Dievo dalyvavimą jo pasirinkimuose. Sykiu tokia legenda stiprino knygos autoritetą.

Tad surinkimininkai patys galėjo inicijuoti ir jiems rūpimų knygų leidybą?

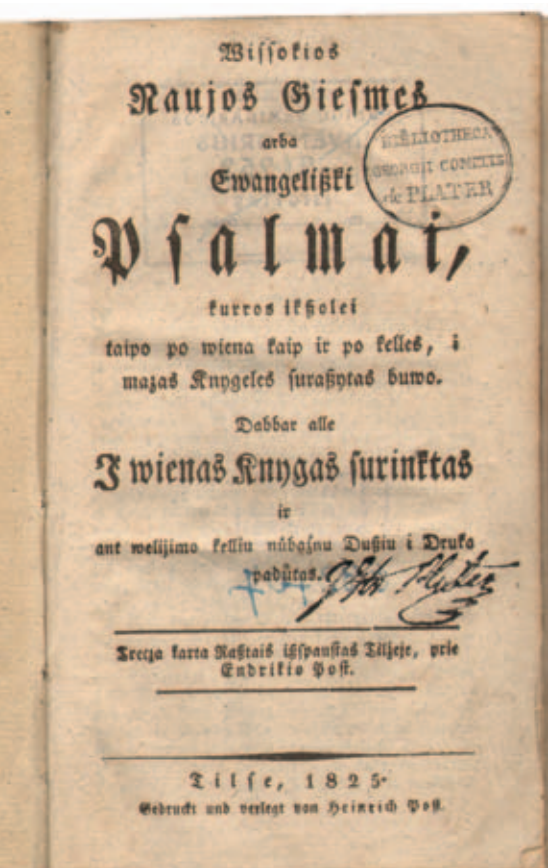
INGA STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ. Prisiminkime, kad XVIII a. Prūsijoje knygas spausdino tik tos spaustuvės, kurioms Prūsijos karalius buvo suteikęs privilegijas. Vartome XVIII a. knygas ir matome užrašyta: „Karališkoji drukavonė“. Tai liudija, kad spaudos darbus atliko privilegijuotos spaustuvės, kurios turėjo rašmenis, pritaikytus lietuvių kalbai, ir puikiai galėjo įgyvendinti užsakymus, kuriuos daugiausiai teikdavo universitetas.

XIX a. pradžioje, po karų su Napoleonu Bonapartu, tos privilegijuotos „drukavonės“ žlugo. Tada susikūrė daugybė naujų spaustuvių, kurių paslaugomis galėjo naudotis visi visuomenės sluoksniai. Pirmosios surinkimininkų giesmynų laidos išeina XIX a. pradžioje Karaliaučiuje, tačiau nuo XIX a. 2-ojo dešimtmečio neoficialių giesmynų leidyba jau sutelkiama naujai įkurtose oficinose, Tilžės spaustuvininko Heinricho Posto ir Klaipėdos spaustuvininko Frydricho Vilhelmo Horcho rankose.

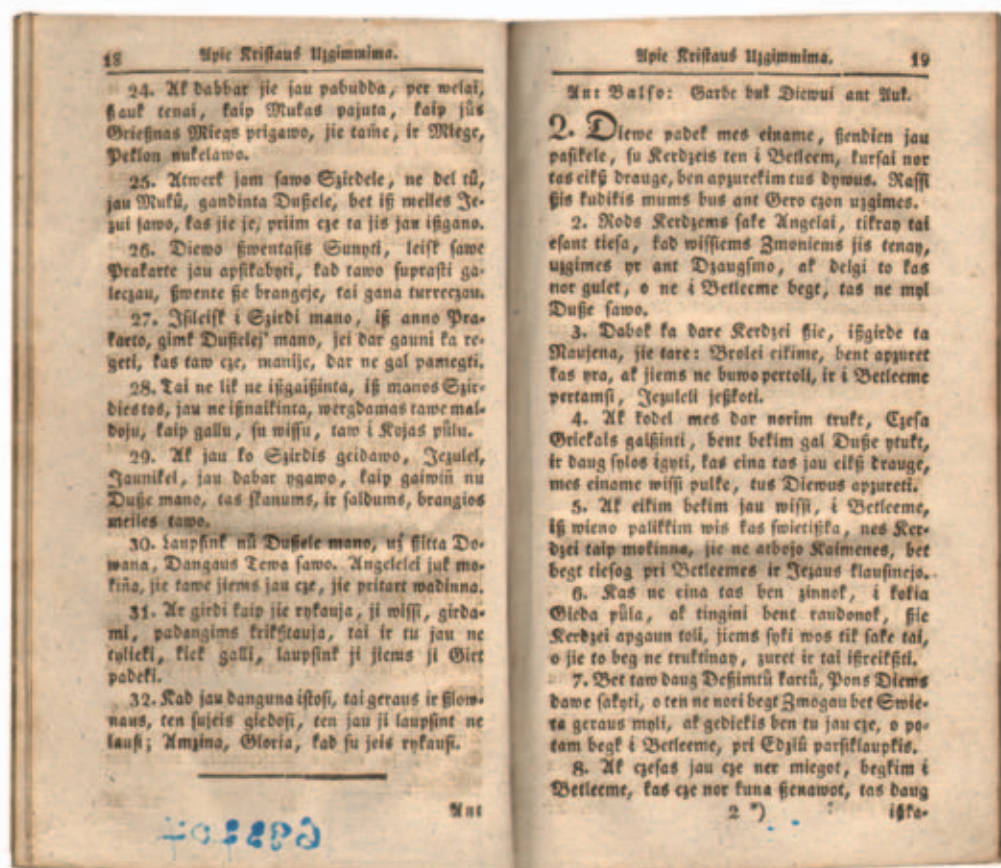
Svarbu tai, kad surinkimininkų giesmynai buvo leidžiami už privačias lėšas. Apie tai užsimena Pilkalnio kantorius Kristijonas Gotlybas Milkus. Jis kritikavo pirmąjį surinkimininkų giesmyną, išleistą 1800-aisiais, kvietė nuo jo atsisiboti, ignoruoti surinkimininkų giesmių repertuarą: „Aš beveik jaučiu pareigą tatau viešai išskelti, kad Lietuvos inspektoriai ir kunigai atkreiptų dėmesį ir rimtai pasipriešintų tokiam užmojui, kuris trukdo lietuviams šviestis ir lavintis.“

Kokia buvo rašties situacija tuo metu? Ar surinkimininkų parengtų raštų kalba atitiko to meto standartus? Ką apie surinkimininkų parengtas knygas manė išsilavinusi to meto visuomenė?

INGA STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ. Tiek XVIII, tiek ir XIX a. Prūsų Lietuvos raštų rengėjai daugiau ar mažiau laikėsi norminės rašybos, morfologijos principų, kuriuos dar 1653 m. išleistoje

Surinkimininkų giesmynas „Visokios naujos giesmės arba evangeliški Psalmi“, Tilžė, 1825. Egzempliorius, priklausęs bibliofilui Jurgiui Plateriui.

Keliaujančio sakytojo Kristijono Demkio giesmė „Dieve padėk mes einame šiandien“ („Visokios naujos giesmės arba evangeliški Psalmi“, Tilžė, 1825).

gramatikoje „Grammatica Litvanica“ rekomendavo Danielius Kleinas. Šios gramatikos reikšmė raštijos raidai buvo didelė, jo suformuluotų dėsnių, rekomendacijų (pvz., kad reikia suvienodinti rašybą) paisė vėlesnių gramatikų autoriai ir bažnytinių raštų rengėjai.

Skaitydami surinkimininkų giesmynus, ypač ankstyvuosius leidimus, matome visiskai kitokį vaizdą. Žavinta paminėjo Mertikaičio giesmyną, kurį profesorius Domas Kaunas vadina XIX a. bestseleriu. Jį tyrinėju daugiausiai, tad aiškiai matau, kaip giesmynų rengėjai atsitraukia nuo elitinės rašto kalbos – jie rašo taip, kaip girdi.

Norėčiau plačiau aptarti antrąjį (1817 m.) surinkimininkų giesmyno leidimą, tiksliau – vienintelį žinomą jo egzempliorių, saugomą Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje. Jis filologams įdomus kalbos požiūriu.

Šis giesmynas buvo kompiliacinis, dalis jo tekstų – iš 1781 m. Karaliaučiuje išleisto oficialaus bažnytinio Gotfrydo Ostermejerio giesmių rinkinio. Kitos giesmės surinktos iš pavienių autorių. Giesmių rinkiniui davė sakytojas Mikelis Jurksaitis, keletą originalios religinės poezijos pavyzdžių įdėjo ir rinkinio sudarytojas Mertikaitis.

Matyti, kad giesmės kalbos požiūriu nėra vienytytės. Tų, kurias rengė kunigai, kalba paremta to meto lietuviškuose raštuose jau įsigalėjusia prūsų vakarų aukštaičių pietine patarme. Jose išlaikomos nesutrupėjusios veiksmažodžių ir daiktavardžių galūnės, pavyzdžiui, rašoma: *numazgoja* ‘numazgoja’, *Pekloje* ‘pekloje’, *Bedoje* ‘bėdoje’. Tačiau sakytojų giesmių kalba kitokia. Jų tekstuose esama šnekamosios kalbos bruožų, pavyzdžiui, *pamelo* ‘pameluoja’, *Wießpatau* ‘viešpatauja’, *Duſo* ‘dūšioje’ arba *Bažniczo* ‘bažnyčioje’. Rašybai dažnai taikomas vadinamasis fonetinis principas, kai žodžiai rašomi taip, kaip girdimi, pavyzdžiui, *Atbekſim* ‘atbėgsim’, *Baiſinks* ‘baisingas’, *Wartay* ‘vartai’, *Tikkejimuy* ‘tikėjimui’. Raidės dažnai nežymimos diakritikais, pavyzdžiui, *ė* čia rašoma <e>, o *ž* tiesiog <z>. Žodį „žvilgterėk“ čia rasime parašytą *zwilkterek*. Paprastai kalbant, Mertikaitis savo ir kitų sakytojų giesmes parengė taip, kaip mokėjo, kaip žodžius girdėjo, taip ir užrašė, dažnai atitoldamas nuo Prūsijos Lietuvos raštuose jau įsigalėjusių kalbos normų, tendencijų. Panašios ir Mindaugo Šinkūno, analizavusio Karaliaučiaus Degenos spaus-tuvės spaudinius, išvalgos. Jis nustatė, kad surinkimininkų spaudinių rašyba buvo supaprastinta,

atsisakant diakritinių ženklų, taikantis prie lietuvių kalbą gerai mokančių tikinčiųjų.

ŽAVINTA SIDABRAITĖ. Nuo sovietmečio įsigalėjusi klišė, kad neišsilavinusių autorių atėjimas į pietistinę raštiją lėmė lietuvių kalbos lygio kritimą, turėtų būti peržiūrėta. Daugumos leidinių kalba buvo aiški, vaizdinga, joje sruveno liaudies kalbos gyvybė ir, svarbiausia, būtent tokia kalba atitiko potencialaus skaitytojo lūkesčius.

Griežtų moralinių draudimų jūroje lietuvininkams iškilo „legalios“ pramogos sala – galimybė skaityti. Gausiai leista, daugiausia jausminius išgyvenimus atskleidžianti religinė literatūra buvo būdas pabėgti nuo realybės, asmeniškai intymiai išgyventi nuoširdaus tikėjimo apimto asmens dramą tarp to, koks pasaulis ir jis pats yra, ir to, koks pasaulis ir jis turėtų būti. Kitaip sakant, ji savaip atliepė įgimtą tobulybės ilgesį. Pirmą kartą lietuvių raštijos istorijoje literatūra iš tiesų tampa liaudies, paprasto žmogaus kasdienybės dalimi. Ir galbūt pirmą kartą lietuvių raštijos istorijoje literatūra taip visuotinai atlieka pagrindinę savo funkciją – išplečia asmens buvimo galimybes, panardina skaitytoją į alternatyvų vaizduotės pasaulį, suteikdama galimybę patirti vidinei asmens raidai tokį būtiną katarsį.

O koks turinys jiems tiko ir patiko, kuo pietistų, surinkimininkų pamėgta literatūra, giesmės skyrėsi nuo ortodoksiškų liuteroniškųjų?

DARIUS PETKŪNAS. Pietistų teologinė literatūra tik nežymiai skyrėsi nuo ortodoksinės. Joje buvo akcentuojamas atsivertimas, asmeninis pamaldumas. Skirtingai nei ortodoksai, Halės krypties pietistai mokė apie atgimimą – tikintieji turėjo žinoti atsivertimo laiką, vietą, aplinkybes. Ortodoksams taip pat nepatiko pietistų skleistos viduramžių mistikų propaguotos idėjos, jų neigiamas požiūris į pasaulietinę adiaforą.

INGA STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ. Surinkimininkai savo kasdienio pamaldumo praktikoje giedavo daug jaunųjų Halės pietistų giesmių, kurios atliepė pietizmo vertybes. Tų giesmių turinys labai sentimentalus, familiarus, kai kuriose plėtojama Jėzaus Kristaus žaizdų (vadinamųjų *ronų*) teologija, jose nemažai didaktikos, pamokymų, jos orientuotos į kristocentrizmą.

ŽAVINTA SIDABRAITĖ. Šiems maldininkams tiko nesudėtingi, jausminį religinio išgyvenimo aspektą pabrėžiantys tekstai, intymai, neretai sentimentali jų stilistinė raiška. Pavyzdžiui:

*Žmogau! kol blizga čion saulėlė,
Ir šviečiant aiškiai ją matai,
Rūpinkis, kad Dvasios švieselė
Taip šviestų tavę visadai
Ta yr šviesa ir šiluma
Kuri gal duot išganymą.*

Ar XIX a. surinkimininkų literatūra pasiekė Didžiąją Lietuvą, ar ten turėjo skaitytojų?

INGA STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ. Galime numanyti, kad kitos konfesijos atstovams, katalikams, ji buvo nepaskaitoma dėl gotikinio šrifto. Protestantų knygos labiau plito paprūsėje, paribiuose, kur gyveno evangelikų liuteronių tikybos žmonės – Tauragėje, Žemaičių Naumiestyje. 1825 m. vienas surinkimininkų giesmyno egzempliorius priklausė grafui Jurgiui Pliateriui – Didžiosios Lietuvos bibliofilui. Pliateris turėjo didelę knygų kolekciją, tarp jų – ir Mertikaičio giesmyną, kuris vėliau pateko į Žemaičių kunigų seminarijos biblioteką. Vartai šį giesmyno egzempliorių ir matai, kad jis švarus, nesuteptas, matyt, mažai skaitytas...

Žavinta mus vis skatina suprasti žmones, kuriems reikėjo pietistų giesmių jausmingumo, Arno pamokymų, stebuklo potyrio kasdieniame gyvenime. Paradoksalu, kad asketiškumas, tarsi atribodamas nuo žemiškų džiaugsmų, išlaisvina.

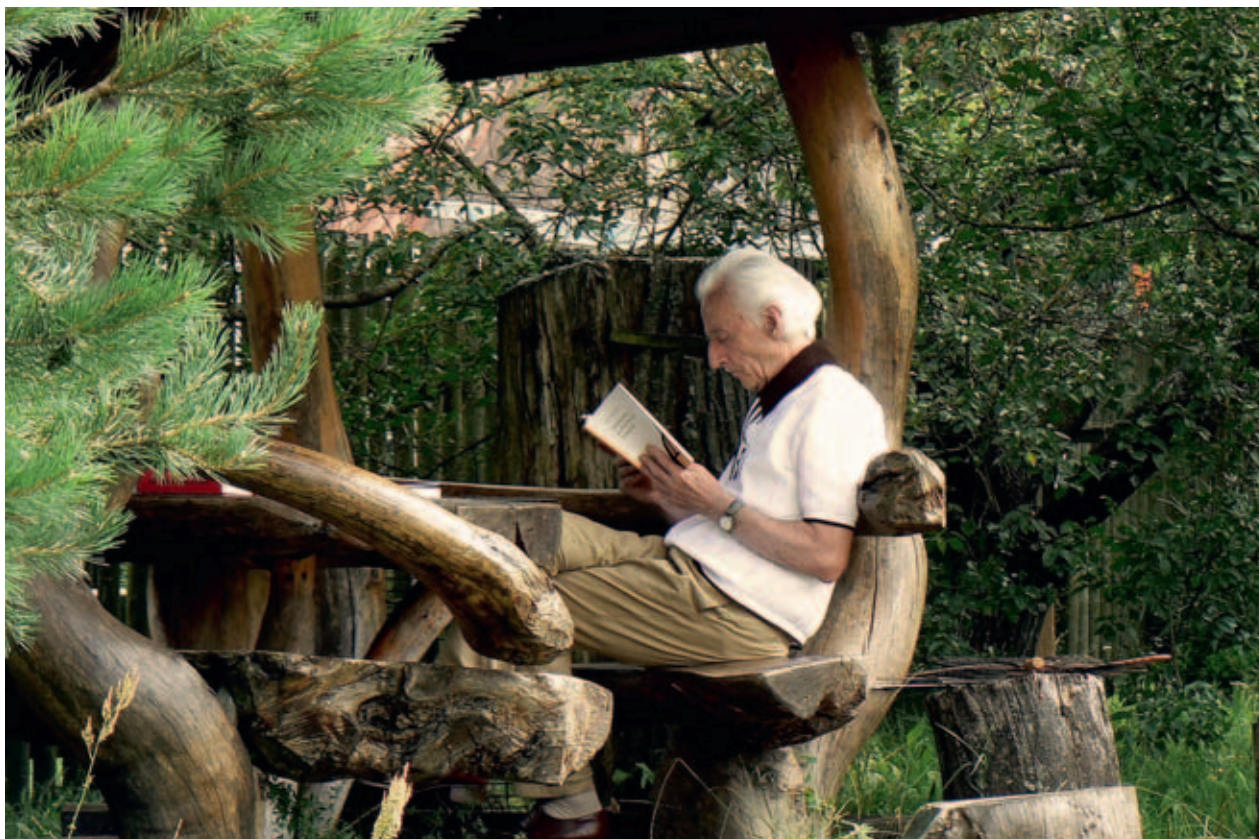
ŽAVINTA SIDABRAITĖ. Iš tiesų turbūt taip – asketiškumas išlaisvina. Sielai, bent kuriam laikui įveikusiai žemės trauką, lengviau kilti...

REBORN THROUGH A BOOK AND LIVING BELIEF. STUDIES OF THE PRUSSIAN LITHUANIAN SURINKIMININKAI CULTURE

At the end of the 17th c., in Germany there was a spread of pietism – a spiritual movement that encouraged personal piety. In Prussia, through Halle University and schools, the ideas of August Hermann Francke's pietism spread, as well as being circulated by the professors at Königsberg University. Pietists taught that those who are reborn have to ripen the fruits of the Spirit and “die for the world”. At the end of the 18th–early 19th c., an offshoot of pietism began to spread among Prussia's Lithuanians – the *surinkimininkai* movement. They practiced worship at home, and such worship was led by people, from the community of believers, who could explain the Scriptures. They read sermons that were simple, spiritual, encouraging repentance and conversion. Pietist movements encouraged the appearance of religious texts aimed for simple people: private funds financed the publishing of hymnals and other religious-content literature. In the 19th c., nearly universal literacy of Prussia's Lithuanians was achieved, thus for the first time in the history of Lithuania's writing, reading became part of the daily life of common folk.

PROFESORIUS DONATAS SAUKA SKAITO KLASIKĄ

Marijus ŠIDLAUSKAS

Profesorius Donatas Sauka 2009 metų akademiniame vasaros seminare „Literatūros salos“ Puvočiuose, Varėnos r.

■ Profesorių Donatą Sauką (1929–2015) jau galima pavadinti lietuvių humanistikos klasiku, stojančiu į vieną gretą šalia iškiliųjų mūsų laikų humanitarų, tokių kaip Meilė Lukšienė ir Vanda Zaborškaitė, Vytautas Kubilius ir Vytautas Kavolis, Algirdas Julius Greimas ir Norbertas Vėlius. Betgi įsivaizduoju, kaip Profesorius muistytųsi, spraudžiamas į lotyniškojo *classicus*, t. y. visokeriopai sektino pavyzdžio, rėmus, kurie jam tokie ankšti ir nepatogūs. Tobula kilnaus paprastumo ir ramios didybės konstanta, teisuoliškos minties kanonas, nepriekaištingos elgsenos regula – visa tai buvo ne šio žmogaus stichija. Prigimtinis antidogmatikas, klasiką jis suvokė ne kaip gatavą duotybę, o kaip kūrybinį iššūkį ir užduotį, kaip kūrybos brandumą, kurį lemia ne tik paties kūrėjo talentas bei intelektinis imlumas, bet ir mūsų civilizuotumas, mūsų kalbos ir etoso (socialinių normų visuma) brandos lygis. Čia jis rėmėsi Tomo Sternso Elioto nuostatomis, išsakytomis straipsnyje „Kas yra

klasikas?“¹ Sauka gebėjo užčiuopti gyvastingąją klasikos šerdį, atpažinti vaisingus tradicijos ir novacijos sąlyčius, išvelgti kitų pražiūrėtas įdomybes. Mokėjo žavėtis kūrybine meistryste, o sykiu skvarbiai analizuoti ir įtaigiai reflektuoti, solidų moksliskumą derinti su empatija. Litanisto profesiją suvokė ne kaip duoną pelnančią specialybę, darbinės veiklos sritį, o veikiau kaip pasiuntinystę ar lemtį, viso gyvenimo akstiną ir argumentą.

Neturėjau laimės klausytis profesoriaus paskaitų, dalyvauti jo seminaruose. Akivaizdžiai pabendrauti daugiau teko 1988–1990 metais, kai studijavau doktorantūroje prie Literatūros katedros. Iš karto patraukė jo euristinė dvasia ir intelekto veržlumas, asmenybės magnetizmas ir autoriteto tikrumas. Iš profesoriaus patyriau, kad susidūrimas su klasika – ne tik teksto malonumas, bet

1 Žr. nuorodą į T. S. Elioto straipsnį „Kas yra klasikas?“ (Sauka 1998: 120).

ir kritinė akistata su pačiu savimi, kad šią akistatą dera išgyventi „kaip skausmingą, bet būtiną ir išganingą terapiją – lyg nudrėskiančią valktį nuo akių ir negailestingai sujaukiančią mūsų vertybių hierarchiją“ – čia jau cituoju „Fausto amžiaus epilogą“², kurio įvadinė „Fantazija apie lyginamąjį literatūros mokslą“ nubrėžia programines požiūrio į klasiką linijas ir teigia, kad „[klasika] jau yra atlikusi savo istorinį vaidmenį – jausmų auklėjimą tiesioginiu pavyzdžiu, taip, kaip mokytojas ugdo savo pamainą“³. Modernaus žmogaus jau nebegali patenkinti praėjusių šimtmečių filologijos tradicijos, todėl Sauka atsiremia į jam svarbų Tomo Mano autoritetą: „Protu pritardamas pirmajai – Winckelmanno, Goethės, Hegelio – nuomonei, bet likdamas savo laiko žmogumi, Mann norom nenorom sakosi turįs eiti su tais, kurie „mato istoriškai realiau, aštriau, intensyviau, agresyviau ir niūriau“⁴. Po šių citatų jau įmanu suformuluoti programinę santykio su literatūra apskritai (ne tik su klasika) gairę – likti savo laiko žmogumi, žengti su tais, kurie mato istoriškai realiau, aštriau, intensyviau.

Profesorius puikiai suvokė, kad klasiką suaktualinti nereikia ją alinti, kad pagarba klasiškai gimsta iš nesumeluoto, kritiškai patikrinto intereso, o pastarasis yra ne tik kultūrinio išprusimo, bet ir gilesnio vertybinio apsisprendimo dalykas. Beje, žodis „interesas“ kilęs iš lotyniškojo *inter esse* – būti viduje ar tarp ko nors, dalyvauti, taigi būti ne išorėje, taip sakant, „indiferentiškai“, bet viduje, „suinteresuotai“. Ir būti įdomiai, nes tą pačią šaknį turi ir žodis *interesting*. D. Saukos gyvenimas ir kūryba – iškalbus aistringas „buvimo viduje“, nirimo į esmių tirštumą pavyzdys – buvimo ne itin saugaus ir patogaus, dažnai dramatiško, kai gimęs degti tegalėjo smilksti.

Klasikos gyvastingumą, o sykiu jos skaitymo interesą laiduoja universalus seno ir naujo santykis, kurį klasiškai modeliuoja ar tiesiog „atspėja“ dorodamiesi su konkrečiais savojo laiko iššūkiais bei įtampomis. Profesorius suvokė, kad nors pamatinės tiesos nesikeičia, klasikos atpažinimo kodai tolydžio kinta. Šią nuostatą savaip, saukiškai taikė ir asmeniškai pasirinkdamas aprangos „kodą“ – klasikinį kostiumą iškeisdamas į demokratiškąjį megztinį. Tai saukiškas gestas – norėdamas aiškintis ir suprasti kitą, literatūrą, klasiką, turi aiškinti bei suprasti ir save, tiesiog

pajusti save kūnu ir su juo sutarti, rasti jam tinkamą rūbą. Šitaip dvasios darbui pastūmėsi ir kitą – savo ugdytinį, kuris nekantrauja gyvai pamatyti ir patirti, ką klasikinis tekstas byloja pačiam ugdytojui. Ugdytinui svarbu, kad mokytojas nesieltų (ir neatrodytų) valdiškai, taip ir neatskleisdamas, ką tekstas reiškia jam pačiam, kalbėdamas žodžius, kuriais pats netiki – ir šitaip mokydamas vingriojo nenuoširdumo meno. Savęs atspindėjimas kitame didina savivoką, verčiančią konfrontuoti su savimi. Dar iš „Fausto...“ įvadinės „Fantazijos...“: „tiksliai šitaip save kitame atpažindami, mes tampame žmonėmis, eventualiai – pasaulio piliečiais“⁵.

Tekstų skaitymo nuostata, tampanti ir vidinės laikysenos principu: kitame atpažinti save, kartu nusileisti ar pakilti.

Norėdami perprasti saukiškos pedagogikos, plačiai suprasto ugdymo meno, esmę, pacituokime Viktoriją Daujotytę, gal iškalbingiausią šios pedagogikos vaisingumo pavyzdį: „[P]edagogas, bet ne metodikas, ne išdailos mokytojas, o ypatingo, išskirtinai saukiško santykio su jaunu žmogum kūrėjas. Santykio, kuris budina ir provokuodamas leidžia užsiimti nenusipėjamą poziciją, žadina ir žaisdamas, o kartais ir žaisdamas nelengvai pagaunamos logikos žaidimus“⁶.

Žadinti žeidžiant ir žaidžiant – gan rizingas principas, primenantis postmodernistinę dekonstrukciją bei intertekstinius žaidimus. Tačiau D. Sauka šį principą pirmiausia taikė sau, žaisdamas su savo įvaizdžio inercija, be ceremonijų šalindamas jos rūdis ir dulkes. Kitus galėjo žeisti, bet niekad neluošino. Negailestingiausiai žeidė save – tiesiog tokia buvo jo kūrybos kaina. Kai dėl postmodernizmo, jo teoretikus įdėmiai skaitė ir neprastai išmanė, tačiau esminiais klausimais liko ištikimas neokantinei estetikai (formos ir turinio vienovė, neleidžianti atskirti kūrinio nuo teksto, kaip R. Bartas „ir Co“.) ir M. Heidegerio tradicijai – kalba yra būties namai, grožio ir tiesos buveinė. Tačiau kietai atmetė vienmatiškumą, gebėjo kaitalioti savo mąstymo koordinatų sistemą, pereiti į „pašalinio“ poziciją. Kartais – kone patirti kūrėjų išgyvenamą sukrėtimą, kai iš saugios, patogios būsenos pakliūvi į neišsprendžiamų lygčių spąstus, „[k]ada eilėraščio giluma atsiveria kaip griūtis, nuplaunanti eilučių kadencijas ir strofų ribas, nešanti dinaminių pakitimų šuorą“⁷.

2 Sauka 1998: 19.

3 Sauka 1998: 17.

4 Sauka 1998: 17.

5 Sauka 1998: 11.

6 Daujotytė 2015.

7 Sauka 1977: 319.

Prof. Donatas Sauka. Puvočiai. 2009 m. Regimanto Tamošaičio nuotraukos.

Išties, tai buvo mokslininkas tyrėjas su poeto kibirkštimi, kaip ir jo bičiulis Vytautas Kubilius. Apie tai byloja ne tik saukiškas stilius, jo metaforų šuoliai ir jaustukai, bet ir neslepamos simpatijos poezijos, o ne mokslo tiesai, tikėjimas, jog „[t]ikėtai eilutės, kurias vienuoje sau primeni ir tyliai kartoji, plečia būties erdvę“⁸. Apie poeto prigimtį kalba ir ambicingai išversti klasikų poetiniai tekstai, kiečiausi vertimo riešutėliai – na, tokie kaip J. V. Gėtės „Marienbado elegija“ ar A. Rimbo „Girtas laivas“⁹. Tai patvirtina ir aistra, su kuria iš atminties cituodavo poetus (įskaitant ir gyvuosius, nebūtinai klasikus): lyrikos spec. kurse Gėtę ir Bodlerą deklamuodavo originalo kalba. Taip pat džiūgavimas, nusikalus sau lyrikos apibrėžimą – trumpiausias minties kelias.

Apie tai, kaip profesorius skaito klasiką (ir ne tik ją), daugiausia pasako tai, kaip jis rašo. V. Kubilius savo dienoraščiuose (1989 VIII 3) yra palikęs tokį įrašą apie saukiško stiliaus kokybę: „Teksto tankumas, kai sąvokos gula ant sąvokų,

kai yra aštrus šokiruojantis formulavimas, kai yra magistralinė tiesė – kaip D. Saukos – tada tekstas yra geras.“¹⁰

Skaitydamas lietuvių klasiką ir apie ją rašydamas, monografijoms rinkosi autorius, kurie šiandien atsidūrę recepcijos įtampų lauke ar į tą lauką nebuvo pakankamai įtraukti – Salomėją Nėrį, Žemaitę, Jurgį Savickį. Beje, knygą apie J. Savickį laikė „visai nebloga, gal geriausia iš savo parašytųjų“¹¹. Nesiėmė nuosekliai studijuoti savo kartos rašytojų, nors išliko jiems atidus, apie bendrakartį A. Maldonį parašė įžvalgų straipsnį („Minties švytėjimas“), taikliai įvardydamas kartos savivokos ženklus. Lietuvių literatūroje bei kultūroje jį labiausiai traukė nepriklausomi protai bei laikysena: B. Sruoga ir Vl. Šimkus, A. J. Greimas ir V. Kavolis, J. Savickis ir A. Nyka-Niliūnas.

Pasak D. Saukos, jų tiesos gali prasilenkti, tačiau viena kitos nepaneigia, tik viena kitą papildydamos kreipia į aukštesnę tautos ir žmogaus istorijoje prasmę bei išmintį.

8 Sauka 1998: 21.

9 Sauka 1998: 199–202.

10 Kubilius 2008: 103.

11 Sauka 2011: 72.

Profesorius turėjo įgimtą komparatyvisto gyslelę, atvedusią prie jo *opus magnum* – „Fausto amžiaus epilogo“ (1998). Šis veikalas ambicingai tęsia V. Kubiliaus pradėtą „šeštos kategorijos žygį“ – šitaip Sauka buvo pavadinęs savo recenziją apie 1983 m. išėjusią V. Kubiliaus studiją „Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas“, kur buvo ir D. Saukai svarbus skyrius „Susitikimas su J. V. Gête“. Tenka pripažinti (nors netenka stebėtis), jog griežta metodologine prasme ši knyga nėra (nebuvo) pavyzdinė. Joje tarsi nesutelpa tikras pažinimo godulio ir aistros perteklius, niekais verčiantis nuoseklių prielaidų ir aiškių išvadų schemas, tvarkingas pagrindinių ir šalutinių dalykų takoskyras; proporcijos, ritmai ir tempai čia nebūtinai suderinti su metodinėmis rekomendacijomis. Bet pro šias tariamas profesoriaus pražangas ima ryškėti tai, kas mus labiausiai domina – gyvas ir nepakartojamas Saukos, kaip klasikos skaitytojo, veidas. Gauname patirti, kaip jo smalsios ir aštrios minties smaigalys brėžia teksto grafiką nelyginant asmeninio buvimo kardiogramą. Darosi akivaizdu, kad neramus ir šakotas jo temperamentas yra faustiškas iš principo, o suaktualintos faustiškumo formulės (kaip, tarkim, „kūryba – asmeninio likimo svertas ir jo įrankis“) tampa ir jo paties kuriamo teksto – daugiasluoksnio, gyvastingai lankstaus ir rupaus – visrakčiu. O tada visų priekabių šniukštinėtojų galėtume paklausti, kam iki šiol buvo pavykę globalinius ir nacionalinius kultūros rūpesčius suldyti su savąja intelektualine biografija. Beje, šioje knygoje D. Sauka esmingai atšviežina žvilgsnį į Maironio libretą „Kame išganymas“ – bene pirmą intelektualinės biografijos bandymą lietuvių literatūroje.

Po tokių knygų suvokiame, kad pasaulinės kultūros ilgesys nėra viso labo Osipo Mandelštamo citata, po kurios ilgesingai atsidūstame. Pamatome, kaip Europos klasika iš romantinio anapus atsigabenama į aktualų šiapus, ir atsigabenama ne kaip labdaros konservai, o kaip patikimos meškerės ir tinklai, kuriais turime patys susižvejoti savąjį laimikį.

Profesorius mokėjo pamatyti klasikinę literatūrą ne kaip archyvą, o kaip atvirą žmogiškumo universumą, iš kurio semia ir į kurį įteka ir gimtosios literatūros upė.

Savajai kultūrai kelti europinio masto klausimus ir uždavinius, nefantazuoti tarp keturių sienų ar literatūrinių paskalų rezervuare, drįsti pajudinti socialinį kolosą – šie „Fausto amžiaus epilogo“ užmojai tebegalioja ir šiandien.

Jie tebėra ir, panašu, dar ilgokai bus užkardas, neleidžiantis atkristi į provincialumą, kurį profesorius suprato ne tik kaip intelekto nelankstumą, tapatinimąsi su išankstinėmis tiesomis ir jų moralizuojantį transliavimą. Klusniai sekti idealiaisiais pavyzdžiais, jau nekalbant apie vergišką adoravimą, jam taip pat atrodė provincialu ir epigoniška – tokioms silpnybėms tiesiog organiškai priešinosi jo ambicingas savarankiškas mąstymas ir skvarbus kritiškumas.

Donatas Sauka buvo jaunos dvasios žmogus, kuriam itin rūpėjo nepasenti, neiškristi iš laiko. Gyvenęs stagnacijos ir pervartų epochoje, jis jautė ir asmeninį egzistencinį, ir visuomeninį politinį, ir amžinąjį kultūros laiką, kuriame jau yra atsidūręs. Šio laiko perspektyvoje kaskart aiškiau suvokiame – Jis buvo mums padovanotas, tai reiškia ir vardas Donatas. Klasika, kuri nemiršta, tikriausiai ir gyvuoja dėl tokių dovanų – gyvuoja tam, kad mūsų neištiktų užmarštis, „antroji mirusiųjų mirtis“, pasak profesoriaus mėgto Alfonso Maldonio.

LITERATŪRA

- Daujotytė 2015 = Viktorija Daujotytė. In memoriam. Kad prasmė neapleistų žmogaus pasaulio (Donatas Sauka). Iš: *Metai*, 2015, Nr. 7.
- Kubilius 2008 = Vytautas Kubilius. Dienoraščiai 1978–2004. Parengė J. Žėkaitė, J. Sprindytė. V.: LLTI.
- Sauka 1977 = D. Sauka. Minties švytėjimas, 1976–ieji. Iš: *Šiuolaikinės poezijos problemos*. V.: Vaga.
- Sauka 1998 = Donatas Sauka. *Fausto amžiaus epilogas*. V.: Tyto alba.
- Sauka 2011 = D. Sauka. Nepaklūsęs laikui. Iš: *Nepaklūsęs laikui: Atsiminimai apie Vytautą Kubilių*. Sudarė Donata Mitaitė. V.: LLTI.

PROF. DONATAS SAUKA READS THE CLASSICS

Marijus ŠIDLAUSKAS

Dedicated to the 90th anniversary of Donatas Sauka (1929–2015), laureate of the National Prize for Culture and Arts, literary critic, folklorist, demanding public critic, professor at Vilnius University. Attention is focused on literaturalogical studies: in writing about Lithuanian classics, D. Sauka, for his monographs, chose authors who today have appeared in the field of reception tensions or were not sufficiently included in this field – Salomėja Neris, Žemaitė, Jurgis Savickis. His inborn comparatist inclination led to his *opus magnum* – the impressive study *Fausto amžiaus epilogas* (1998), where European classics from the romantic “other side” are brought to this, relevant, side.

IŠ DONATO SAUKOS RANKRAŠTINIO PALIKIMO

Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros profesorius Donatas Sauka (1929–2015) net keturis dešimtmečius studentams lituanistams dėstė Lietuvių tautosakos kursą, šiai sričiai skirtos ir trys jo knygos, iki šiol teikiančios patikimas, esmines atamas lietuvių tautosakos suvokimui ir tolesniems tyrimams. Tai 1970-aisiais išleista studija „Tautosakos savitumas ir vertė“, kiek daugiau nei po dešimtmečio parengtas vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams „Lietuvių tautosaka“ (1983) ir 2007-aisiais išleista antroji knyga tuo pačiu pavadinimu, kaip „antrasis pataisytas ir papildytas leidimas“, bet beveik dvigubai didesnės apimties, išplėsta naujais skyriais ir temomis. Prie šių knygų verta nuolat sugrįžti, vis patikrinti savosios minties horizontus – ar skvarbiai mąstome, ar tiksliai formuluojame...

D. Sauka į tautosaką žvelgė, visų pirma, kaip į žodžio meną, akcentavo tautosakos estetinę vertę ir estetinio jos suvokimo savitumą, aiškino meninio vaizdo struktūrą. Kita vertus, studija „Tautosakos savitumas ir vertė“ pradedama istorinio laiko, kuriame suklestėjo tautosaka ir apie kurį ji netiesiogiai liudija, aptarimu: „pamatą tautosakai suprasti <...> turėsime, jei bent numansime, kokiai praeičiai ji savo bendriausiais bruožais, pagrindinėmis aspiracijomis priklauso, kada yra buvęs jos kūrybingumo zenitas.“ Šia tema knyga ir pabaigiama.

„Lietuvių tautosakos“ pirmojoje laidoje skaitytojas skatinamas ieškoti „tautosakos

esmės“ atsižvelgiant į aplinką, kurioje gyvuoja kūrinys. Na, o antrosios „Lietuvių tautosakos“ laidos naujuosiuose skyriuose į tautosaką žvelgiama ir iš istorijos mokslo (istorikos) bei antropologijos perspektyvos. Į klausimą, kaip gali būti aktualizuojami tautosakos tyrimai šiais laikais, atsakoma: „pasekant tautinės idėjos sklaidą laiko tėkmėje“. Šiai temai skiriamas skyrius „Tautosaka – argumentas tautos istorinei idėjai“. Jame apėriama daug: nuo viduramžių iki XX amžiaus, naujų impulsų suteikia XX–XXI a. sandūroje pasirodę istorikų veikalai, kuriuose Lietuva vertinama bendresniame Europos istorijos tyrimų kontekste. D. Saukos minties eigą iš dalies nusaką skyrelių antraštės: „Viduramžių Lietuvos etninis etosas“; „Originalus indėlis į civilizaciją: archajiška šito indėlio aura – sutartinės“, „XIX amžiaus Lietuvos kaimo kultūrinis veidas“, „Etninis pasaulėvaizdis – nelygiavertė atsvara ribotai kultūrinei patirčiai“, „Istorija, baigianti atsiskaityti su kaimu“ ir kt.

Tarp Donato Saukos rankraščių išliko ankstesnis šio teksto variantas, kuriame iš esmės jau suformuluoti, bet dar neišplėtoti vėliau knygoje paskelbti teiginiai, be to, rankraštyje daugiau asmeninių prasitarimų, kurių vėlesnėje redakcijoje nebelieka. Tai vertingas, labai įdomus minties raidos dokumentas. Tekstą ruošiant spaudai taisyti tik nedideli kalbiniai riktai, palikta autoriaus pasirinkta asmenvardžių rašyba.

TAUTOSAKA – ARGUMENTAS TAUTOS ISTORINEI IDĖJAI

Donatas SAUKA

■ Apie save turiu pasakyti: buvome ta karta, kurios dar nestebino išlikęs kaimo žmonių pomėgis pasidainuoti, žemaičių ypatingas gebėjimas su paslėpta vaidybine galia, tarminiais žodukais kalbai rupumo suteikiant, paporinti nuotykingas istorijas. Vis dėlto, tiesą sakant, tautosaką atradome sau per knygas, tautosakos rinkinius – kartu su literatūra, kaip priedą prie jos. Kartu perėmėme ir XIX a. gėtišką vertinimo normą, pritaikytą Liudviko Rėzos ir Simono Stanevičiaus dainų rinkiniuose. Kaip perėmėme ir analogišką muzikos sampratą, išreikštą Mikalojaus Konstantino Čiurlionio, vėliau muzikologiškai sukonkretintą Jadvygos Čiurlionytės.

Tų normų realumu mano kartos žmonės, o tiksliau – aš su savo studentais, įsitikindavome puikiomis vasarų dienomis draugingoje, šventiškoje kaimiečių aplinkoje. Tautosakos kūrinys tuo laik dar buvo kaimo žmogaus, jo gyvenimo būdo neatskiriama savastis. Gražus dainavimas, ypač klausant pavienių dainininkų – o dažniausiai tik taip ir tekdavo jas girdėti, – buvo visų pirma natūralus dainavimas. Nebuvo įprasta demonstruoti balso jėgą – paprotys kai kurių ansamblių vadovų įsteigtas gana vėlyvame šių ansamblių veiklos tarpsnyje¹. Keistas paprotys, garso jėga užtrenkiantis lyrinę dainos prigimtį.

Puoselėdami, pasitikrindami nuojautą tautosakos menui vertinti, pripažįstame sau subjektyvaus sprendimo teisę. Toks sprendimas yra būsenos ir jaosenos, kurią išgyvena dainininkė ar pasakotojas, atliepimas, pratęsimas ir perprasminimas. Jautriai rezonuojančio tautosakininko vieta sakytinės tradicijos tasoje nejučiom prašosi analogo. Tai autoriaus ir skaitytojo santykis. Šiuolaikinėje percepcijos teorijoje aktyvi skaitytojo partnerystė su autorium, jo sumanymu – pamatinė teksto perskaitymo sąlyga, galiausiai atvedusi ir į „autoriaus mirtį“.

1 Paaiškinti, kaip ir iš kur atsirado dainavimo kaip išsireikimo mada, ko gero, reikėtų ieškoti kitur. Apie tokį moravų dainų išreikimą kolektyviniuose, studentiškuose sambūriuose, siejamą su atgimstančiomis tautinėmis aspiracijomis, nemažai pasakojama M. Kunderos romane „Pokštas“ (2002), rašytame dar 1967 m. Rėkimo madą palyginkime su liaudies estetikoje pamatine ramumo kategorija.

Tas mūsų analogijai parinktas skaitytojas tikrovėje stoja priešais „kūną ir kraują“ – kūrėją, augintą liaudies dvasios stiprybe, liaudies meno pavyzdžiu. Originalų kūrėją, ne stilizatorių.

Stipri meno ir literatūros atsinaujinimo ir suvešėjimo banga, kurios viršūnė – apie 1980-uosius, žiūrint iš toliau – netikėta, paradoksinė. Kad ne sovietų okupacija – nieko panašaus ir negalėjo atsitikti. Tas meno raidos vingis – prieš istorijos logiką!

Vis dėlto kaip tik šis paradoksas pastūmėja kelti ir platesnį klausimą: ar tauta, turinti palyginti mažai ir tik vėlokai dokumentuotą praeitį, o, kita vertus, jau bent nuo Motiejaus Strijovskio laikų rašytinėje kultūroje liudijamus turtinčiausius liaudies kūrybos išteklius, – ar ji negali paliudyti savo pačios istorijos idėjos, o ir dar daugiau – negali duoti pagrindo jai paaiškinti?

Nors ką apskritai reiškia svarstyti istorijos idėją? Reiškia kai ką daugiau, nei abstrakčiai filosofuoti istorijos temomis. Į atsakymą pridėdant truputį druskos: reiškia, ieškant pagrindų objektyviam ir visuotinai reikšmingam istorijos pažinimui, pasinaudoti filosofija kaip istoriografijos tarnaitė².

Būtinybė istorinę patirtį pasitelkti, atsakant į tautai iškilusį hamletišką *būti-nebūti*, pirmąsyk skaudžiai giliai pas mus buvo suvokta pokario metais istoriko Zenono Ivinskio, artimai susijusio su katalikiškuoju filosofijos sparnu. Du jo straipsniai, skelbti 1949 m., ir po pusės amžiaus pasirodė nepraradę aktualumo – Atgimimo metais pakartotinai išspausdinti 1996 m. reikšmingos problematikos antologijoje, pavadinimu „Kultūra ir istorija“, kartu su žymių mąstytojų straipsniais.

Ivinskis, rašydamas straipsnį „Lietuvių kultūros problemos“, sako atsiliepiąs į gyvybiškai svarbią savo laikui problemą – apie savąją kultūrą ir jos plėtotę: „Vargu kada anksčiau tas klausimas buvo taip aktualus, kaip tokiu laiku, kada lietuvių tauta turi vesti įtemptą kovą ne tik už politinę, bet ir už kultūrinę egzistenciją.“³

2 Plg. Norkus 1996: 130.

3 Ivinskis 1996: 175.

Ivinskis istorikams kėlė reikalavimus objektyviai įvertinti valstybės, netvisekėjusios prabanga, o vis dėlto sugebėjusios per du šimtus metų atsilaukyti „prieš labai aukštos kultūros, ypač technikos, ordiną“, ir dar gyvavusios keturis šimtmečius, anuometinį kultūros lygį.

Toks parodytas objektyvumas nieko nenustebintų, jei tuo kultūros rodikliu būtų pasirinkta technika ar apskritai civilizacijos pažanga, teigė Ivinskis, „bet galime atkreipti dėmesį, kaip jau iš dalies įvyko, savo pasiektais kultūriniais laimėjimais, savuoju menu, savo originaliais tyrinėjimais apie neišsenkamus folkloro turtus ir t. t.“⁴

Pagrindinė Ivinskio mintis: *siekiant apginti savo kultūrinę egzistenciją* reikia pasiremti subrendusia kultūrine, tautine savimone ir garsiai pareikšti pasauliui, kas mes esame, ko siekiame.

Juk kiekviena tauta, pasiekusi tam tikrą kultūros laipsnį, lygiai kaip ir atskiras individas, pradeda ieškoti savo *gyvenimo prasmės*. Subrendusi tauta pradeda ieškoti tojo svarbiausio centrinio uždavinio, kurį ji turinti, įstatytą tam tikroje erdvėje ir laike, atlikti. Tautinis pašaukimas tautai pasidaro tada toks pat reikšmingas ir aktualus, kaip ir individualinis pašaukimas.⁵

Ivinskio straipsniai rašyti konkrečiu momentu konkrečiam adresatui: nuo Tėvynės atplėšties, be pastogės, be profesijos, be darbo, nežinioje atsidūrusiems tautiečiams. Optimizmo, padrąsinimo sau ir artimiesiems tokiomis aplinkybėmis natūralu buvo ieškoti vis toje pačioje, tegu ir naujomis, ne itin originaliomis konceptualiomis implikacijomis praturtintoje, gražioje, prasmingoje praeityje⁶.

Toje pačioje, į kurią atsigręžti kvietė „Tautinė giesmė“: „Iš praeities tavo sūnūs, / Te stiprybę semia.“

Naujųjų laikų istorikui praeitis – per maža. Ne praeitim jis gyvena. Ir net ne dabartim.

4 Ivinskis 1996: 180

5 Ivinskis 1996: 181.

6 Ivinskiui intelektualinis arsenalas, teikiantis taip reikalingo pasitikėjimo savimi, buvo dvi pagrindinės lietuvių filosofų plėtos idėjos: „lietuvių kultūra – rytietiškų ir vakarietiško pradų sintezė“ (S. Šalkauskio idėja), „lietuvių kultūra – nomadinio ir patriarchatinio pradų sintezė“ (A. Maceinos idėja). Pastarosios, maceiniškės, plačiausiai išskleistą idėjų vėduoklę radome vėlesniuose archeologės [Marijos] Gimbutienės veikaluose. O štai Lietuvos, kaip tarpininkės tarp Rytų ir Vakarų, idėja, konkuruojanti su analogiškais kaimyninių tautų pretenzijomis, atrodo, bus jau galutinai praradusi ankstesnįjį patrauklumą.

Gyvena jis ateitim, kaip teigia vienas iš minėtos rinktinės „Kultūra ir istorija“ autorių Johanas Huizinga straipsnyje „Istorijos idėja“.

Todėl istorinis mąstymas visuomet yra teleologinis. Nors praeitis teikia medžiagą ir prikausto mūsų dėmesį, nors protas ir supranta, kad nė viena ateities akimirka negali būti numatyta, vis dėlto mūsų protą jaudina ir jo akstinas yra amžinoji ateitis. Plačiai paplitusi ir atkakliai peršama nuomonė, kad istorija privalo turėti reikalą su dabarties supratimu, yra grindžiama klaidingu supratimu: „dabartis“ tiek pat mažai nežinoma istorinei minčiai, kaip ir filosofinei. Istorijos klausimas visada yra: „Kur?“ Istorijai reikia leisti būti teleologiškai orientuota disciplina *par excellence*.⁷

Pacitavau ilgą šito straipsnio ištrauką, tematydamas, kad tautosakos, taip pat jos sklaidos indėlis į tautos kultūrinę brandą bene daugiau nei kuris kitas istorinės patirties sandas mūsų tautos istorijoje gali pretenduoti, gali reikalauti amžinosios ateities mastelio.

Ir Ivinskio straipsnyje įsidėmėjome teiginį, tiesa, visai neišplėtotą ir todėl nuskambantį perdėm retoriškai, kad LDK kultūros lygį atestuojame – be ko kito – „savo originaliais tyrinėjimais apie neišsenkamus folkloro turtus ir t. t.“

Tiesioginę sąsają su šituo teiginiu leidžiu sau išvelgti savo paties mokslinėje studijoje, pasirodžiusioje jau geriems dviem dešimtmečiams praėjus nuo minėtų straipsnių paskelbimo⁸, – „Tautosakos savitumas ir vertė“ (1970).

Metodologine prielaida, kuri svarstymams apie lietuvių tautosakos prasmę ir vertę turi suteikti minimumą objektyvumo, šitoje studijoje laikiau principinę drąsą atsiremti į tuščią plotą mūsų tautosakos žemėlapyje. Į tai, kas iš anksto nuteikia prieš savigyrą <...>.

Baltų gentys nesukūrė savo herojinio epo, kurio objektyviai turėjo reikalauti jų karingumas, karingas ar plėšikiškas – ne taip svarbu, kaip apibūdinsime – gyvenimo būdas. Epinių išgalių stoka – kas tai? *Testimonium paupertatis*⁹?

Žiojėjančią spragą įmanoma paaiškinti tikrai analogiškai tokiu pat netipišku viduramžių valstybės formavimosi laikotarpiu laisvų valstiečių

7 Huizinga 1996: 113.

8 Studija rašyta su minėtais Ivinskio straipsniais nesusipatinus. Kita vertus, nesusilaukė jie – bent man neteko girdėti – ir išeivijos istorikų dėmesio.

9 *Lot.* 1. neturtingumo liudijimas; 2. *prk.* proto menkumo rodiklis. (Red. past.)

bendruomenės indėliu į tos valstybės gynimą ir stiprinimą. Ir iš tos savo socialinės ir istorinės svarbos suvokimo toliau stiprėjusiu įsikabinimu į savo bendruomenines laisves ir teises.

Istoriškai paliudytas „Sudaičio“ sutartinės fragmentas (o tokių paliudijimų net ir raštingose, ne berašėse, anuometinės Europos tautose – katės ašaros) duoda pagrindą sutartines laikyti dominuojančia dainuojamosios tautosakos forma, [ypatinga] tiek pačiu atlikimo daugiabalsumu, tiek poetiniame turinyje ir muzikoje stipria, raiškia kolektyviškumo pajauta.

Palyginti negausiam išlikusiam sutartinių lobynui etninio bendruomeniškumo etosu yra artimos kitos baltų atšakos – latvių – senosios *dziesmos*, išsaugojusios kur kas gyvybingesnę tradiciją, užrašytos daugiatomiuose leidiniuose. Mažai analogų joms rastųsi kitų Europos tautų folklоре, iš ankstyvųjų viduramžių dažniausiai išlaikiusiame kaip tik visai kitokį – rašytinės literatūros ir individualaus kūrybinio braižo pėdsaką.

Istoriko S. C. Rowello yra užsiminta apie viliojančią perspektyvą palyginti latvių bendruomeninę sanklodą su vikingų visuomene¹⁰. Jeigu sumanymui pagrįsti rastųsi pakankamai archeologinių duomenų, tada sutartinės ir *dziesmos* prisišlietų prie šiaurės kaimynų – islandų, norvegų gyvastingos sakytinės prozos – sagų – pasaulio.

Svarstyti, kas iš senojo homogeninio sutartinių pasaulėvaizdžio klando galėjo persismelkti į kitų – lyrinių („ištisinių“) dainų kloadą, ir jame, gausiai ir ilgai užrašomame, išlikti, būtų labai spekuliatyvus reikalas. Lyrinė daina, klestėjimo apogėjaus sulaukusi XVII–XVIII amžiais, iš sutartiniško bendruomeninio matymo akiračio mus perkelia į labiau diferencijuotą šeimos-giminės santykių spektrą. Kaip senosios pasaulėžvalgos reliktas (bet ne atavizmas), dainoje išlieka stiprus saitas su gamtos reiškiniais, reiškiamas psichologiniu paralelizmu, kurio, kaip [Aleksandro] Veselovskio nusakytą, vidinės veiksmo analogijos niuansuotumas, analitinio stebėjimo rezultatas, vis dėlto, neabejotinai rodo jau vėlyvesnę mąstymo pakopą.

Bendrą lyrinių dainų aksiologinę skalę aptariant, tam tikru mastu pritaikant ją ir apskritai visai tautosakos klasikais, iškeliami šeimos narių tarpusavio santykių darna, pasitikėjimas vienas kitu, o kartu juo pagrįsta bendra pasaulėvaizdžio

giedra, mažai tepaliesta luominio antagonizmo. Ar tokia dainų interpretacija šia prasme nesiskiria nuo galimų socialinės psichologijos įžvalgų, galėsime išvadas padarysi tada, kada Lietuvos istorikų teiginius apie valstiečių ekonominio, o kartu socialinio savarankiškumo stiprėjimą vėlyvuoju baudžiavos laikotarpiu galėsime palyginti su plataus masto valstietijos klausimo tyrinėjimais, apimančiais ir visapusišką psichologinę, ir moralinę valstietijos charakteristiką.

Užsimindamas apie pageidautinų, apie būtinų sociologinių, psichologinių tyrimų kontekstą, vis dėlto neturiu išleisti iš akių, kad istoriko visai kiti uždaviniai, nei sociologo ir psichologo. Dar kartą tenka grįžti prie minėto Huizingos straipsnio. „Ypatinga istorijos savybė, suteikianti jai tikrąją vertę, iškelianti ją į gyvenimo centrą, labiau negu bet kurią kitą discipliną, – įsidėmėjime, apie kokią istorijos svarbą ir atsakomybę kalba mokslininkas, su subtilia įžvalga tyrinėjęs „Viduramžių rudenį“! – visuomet slypės kaip tik tame, kad istorija suvokia ir traktuoja savo medžiagą kaip įvykius, o ne kaip organizmą.“¹¹

Istorikas, teigia Huizinga, aprašo ne atvejus, atitinkančius idėjų schemą, kaip elgiasi psichologas, teisės žinovas, sociologas. Istorikas neatskleidžia pasirinktą objektą paaiškinančios, neatšaukiamai galiojančios priežasčių grandinės, savo objekto atžvilgiu jis laikosi „nedeterministinio požiūrio“, kad aprašomame objekte galėtų „deramai įvertinti gyvenimo pilnatvę“.

„Savitumo“ ir „vertės“ požiūriu savo darbe dėmesio židinį sutelkia į mūsų lyrines dainas, iškiliausio vertinimo susilaukusias jau ir praeityje. Tokio vertinimo pagrindumas darbe įrodinėjamas lyginamąja analize aprėpiant platų Rytų, Šiaurės ir Pietų Europos tautų arealą. Laikau įsidėmėtina išvadą, kad mūsų dainų pati lyrizmo išraiška šita lyginamąja analize, pretenduojančia į objektyvumą, atsiskleidžia kaip unikali, nepakartojama.

Už tos sidabro gyslos ir maga įžvelgti tautos gyvenimo pilnatvę.

Norėdamas tą pilnatvę įžvelgti, suvokti reiškinio „prasme“, istorikas, Huizingos teigimu, „privalo jungti ir sisteminti istorinius reiškinius, remdamasis tomis kategorijomis, kurias jam suteikia jo „Weltanschauung“, jo intelektas, jo kultūra“¹².

10 Rowell 2001: 51.

11 Huizinga 1996: ???.

12 Huizinga 1996: 112.

Mūsų dainų sidabro gyslos ištakų istorinis amžius įžvalgiai ir jautriai yra aptartas jau kartą mūsų paminėto Rowello darbe, skirtame Gedimino Lietuvai. Nesigviešiu kompetencijos jo veikalo aptarinėti, lyginant jį su lietuvių istorikų darbais¹³. Tikrai kadangi britų mokslininko pirmasis ir tikrasis adresatas buvo emociniu atžvilgiu neutralus jo krašto skaitytojas, nejučiom mūsų žvilgsnį yra patraukęs autoriaus iš pat karto parodomas gilesnis, nei įprasta panašiais atvejais, Lietuvos praeities supratimas, praeities neatsiejantis nuo dabarties. Po paskyrimo „1991 metų sausio tryliktosios aukų atminimui“ jau įžangos pirmajame puslapyje skaitome sakinį: „Lietuva turi seną ir garbingą praeitį.“

Tai, kuo patraukia mokslininką pagoniškoji (pažymins pabrėžtas angliškoje knygos antraštėje) Lietuva, yra svarbu, simptomiška, nes išduoda šiuolaikinio (žinoma, nemanykime, kad – tipiško) vakariečio intelektualo *Weltanschauung*, intelektą ir kultūrą.

Angliško Rowello knygos originalo antraštėje Lietuva įvardijama konfesiniu požymiu – „Pagoniškoji imperija“. Pagonišką akcentą papildoma mažiau reikšmingas, tikrai autoriaus anaipol tai primygtinai neeksplikuoja, viduramžiams būdingas Lietuvos įsivaizdavimas. Štai citata – anuometinės Lietuvos vizitinė kortelė, svetimosios išduota: „Lietuva – žemė didžiulė, pelkėta, miškinga, kurios gyventojai į savo šalį panašūs, iš tikrųjų laukiniai ir šiurkštūs, be to, veikia žiaurūs, negu drąsūs.“ Citata iš XVII a. Dubrovijaus „Bohemijos istorijos“. Pabrėžiama šitos citatos liudijimo tipiškas: „Nors Dubrovijaus tekste neišvengta išankstinio nusistatymo (žr. p. 95), šiuo atveju jo apibūdinimas lakoniškai apibendrina kitus pasakojimus apie Lietuvą“¹⁴

Taigi, veiklą persmelkia mintis apie pagonybę kaip Lietuvos valstybės ideologinį pamatą. „Nevienalytė, nedoktrinuota ir decentralizuota“ pagonybė atitiko ganėtinai padriką keturiolikto šimtmečio Didžiosios Kunigaikštystės struktūrą¹⁵. Senajam tikėjimui neįėjus tvirtos hierarchinės struktūros, valdymo forma Lietuvoje dinastijos valdžią reikalavo remti visų pir-

ma papročių etosu, pagrindine tautinės tapatybės išraiška. Pabrėžiama, kad Gediminas buvo ypač nuoseklus, nepalenkiamas senųjų papročių gynėjas: „Jis troško sutapatinti save ir savo šeimą su tradicijomis“¹⁶.

Piešdamas, kas dėjosi XIV a. pirmojoje pusėje Lietuvos istorijos avanscenoje ir jos užkulisiuose, Rowellas aprašo karines kampanijas, diplomatijos laimėjimus, vidaus ir užsienio prekybos mastą.¹⁷ Kas daugiau slypi užkulisiuose, bet iš tiesų lemia esminius poslinkius, atspindi chronologinė šimtmetį vykdytų lietuvių žygių vergams grobti lentelė (80 p.), kuri gretimame puslapyje (81 p.) palyginama su skolų Rygai lentele. O po lyginimo – komentaras apie nuolat stiprėjančius Lietuvos ir Rygos prekybinius santykius, naudingus net tuo atveju, kada prekiaujama ne tik svogūnais, ridikais, bet ir ginklais.¹⁸ Tuo naudosis pagrindu nuosekliai, sistemingai vykdyta ir kolonizavimo programa „kviečiantis kvalifikuotus amatininkus, užuot grobus juos Lenkijoje arba Prūsijoje, kaip buvo elgiama XIII šimtmečiu.“¹⁹

Šykščiais turimais faktais ir vidine veikalo logika Rowellas užsimojęs peržengti amžių prarają: „užuot likusi plėšikaujančia Lenkijos ir Rusijos pasienių rykšte... Didžioji Kunigaikštystė įsitvirtino kaip didžiausia diplomatinė ir karinė krikščioniškojo Rytų pasaulio galybė.“²⁰

Galėjo likti rykštė. Bet neliko. Kokių užsiamežgančių gilių prasmų reikėtų išvelgti šitame istorijos lūžyje, bandome įspėti kitų tautų istorijos veidrodyje. Tik ne itin sėkmingai. Tipišką Lietuvos vietos įsivaizdavimą galime rasti Rowello tautiečio rašytoje, „Dievo žaislu“ pavadintoje, Lenkijos istorijoje (1981).

Verčiant N. Davieso istorijos puslapius Gedimino dukters Aldonos santuoka su Lenkijos karalium Kazimieru III, vieninteliu lenkų valdovu, vadintu Didžiuoju, laikytina, ko gero, likimo akibrokštu. Kadangi Davieso pašyktėta mums bet kokios dalykinės informacijos: po pirmosios pažinties su Lietuvos valstybe – ją „kūrė būrys bebaimių kovotojų, kurių sugebėjimas užkariaut

13 Šiaip ar taip pažymėtina, kad knyga ne tik nustebino emociškai plačią skaitytojų auditoriją, bet ir iš lietuvių istorikų susilaukė itin teigiamo įvertinimo – už kompetenciją, už įdėmiu šaltinių tikrinimu padarytas interpretacijų korektivas, kaip, pvz., dėl Gedimino mirties.

14 Rowell 2001: 53.

15 Rowell 2001: 158.

16 Ten pat.

17 Pagrindiniais faktoriais, suformavusiais Didžiąją Kunigaikštystę, laikomi, kaip ir kitoms besiformuojančioms valstybėms, karinė jėga ir tarptautinės prekybos kontrolė. Rowell 2001: 313–314.

18 Rowell 2001: 83.

19 Rowell 2001: 82.

20 Rowell 2001: 64.

didžiules, retai gyvenamas žemes, smarkiai pranoکو sugebėjimą nuolat jas valdyti“²¹.

Kazimieras III <...> lenkų tautai turi didžių nuopelnų karinėje, diplomatinėje, administracinėje, teisinėje, kultūrinėje srityje. Jo valstybinis autoritetas leido jam vadovauti tarptautiniam Karalių kongresui. Karališku spindesiu akino glorifikacijos prasmę įgijusios jo laidotuvės (1370 m.).

Už jo ištekęs ir neilgai tegyvenusi (iki 1393 m.) muzikos globėja Krokuvos pilyje, sutelkusi dainininkų ir instrumentalistų būrį, Aldona mažai tepasimaudė vyro šlovės spinduliuose. Tačiau turime bent materialinių argumentų, kad nepagrįsta įtarinėti ją buvus nevertą Lenkijos karalienės vainiko. Apie tai kalba faktas, kad trijų Gedimino dukterų kračiai prilygo visos Lenkijos kunigaikštystės pajamoms.²²

Šita korta – įspūdingu kraičio svoriu – sumaniai naudodamasis, ja dinastines užmačias vykdydamas, Gediminas rodė veržlumą, kuriam galime priskirti ir tam tikrą istorinės nuojautos pajautimą. Mintis apie nuojautą atrodo ganėtinai eretiška, kalbant apie valdovą krašto, ilgiausiai išlaikiusio pagonybę, o kartu su ja dar mažai tepažeistą ištikimybę bendruomeniniam etosui su iškilia moters padėtimi, daugelyje sričių beveik prilygstančia vyro padėčiai, kaip šito etoso kerliniu akmeniu.

Tačiau kaip tik tokia Gedimino, vėliau jo sūnų valdoma Lietuva, išlaikiusi taikaus sugyvenimo modelį, pagrįstą pagarba seniems papročiams, kaip ir pakantumu kitoms tautoms bei religijoms, turėjo unikalių šansų dar išstisus du amžius trukusioje (1250–1493) skausmingoje Europos epochoje, pavadintoje „krikščioniškojo pasaulio krize“.

Verčiant šitos epochos istorinę apžvalgą lapas po lapo, akis užkliūva už vis tų pačių grėsmingų sąvokų: „sąmyšis“, „suirutė“, „anarchija“, „nesibaigiantys tarpusavio karai“, popiežiaus schizma, mistika, susimaišiusi su magija. Dar, žinoma, nemaža sėkmė – Lietuvos nesiekė baisioji juodoji mirtis – maras, 1347–1350 m. antisantarinėmis sąlygomis tankiai gyvenamame viduramžių mieste nusinešdavusi iki 100 000 gyvųjų. Pati visos krizės kvintescencija – šimtmečio karas (1337–1453) – „orgija to, ką vėlesnės kartos su panieka vadino „viduramžiškumu“ – begalinės

žudynės, kvaili prietarai, nepatikimas riteriškas, nuolatinis asmeninių ar grupinių interesų vaikymasis nepaisant visuotinės gerovės“²³.

Turint prieš akis visuotinės krizės vaizdą, suprantama, kaip nuolat stiprėjanti Lietuva, Krėvos unija sujungta su Lenkija, davė pradžią „didžiausios krikščioniškojo pasaulio valstybės“ valdovų dinastijai Europos istorijoje. Apibendrinant šitos dinastijos daugiau kaip šimtmečio valdymo laikotarpį, daroma išvada apie jos ženklų pėdsaką civilizacijos raidoje: „Jogailaičiai davė pradžią civilizacijai, kuri pergyveno jų pačių nuosmukį.“²⁴

Bet šita valstybė, su nesaikingai plečiamomis bajorų teisėmis ir galiomis, su bajorų prisiimama lenkų kalba ir kultūra, todėl dažniau vadinama tiesiog Lenkija, o ne Abiejų Tautų Respublika, nebetesėjo išsaugoti homogeninę kultūros pamatą.

Šitas bendras civilizacijos matas, taikomas mūsų valstybei tiek pat, kiek Prancūzijai, skatina ryžtis priešingą prasmę slepiančiam palyginimui. Prancūzijai, visada siekusiai dominavimo Europos scenoje, skaudus nuopuolis į šimtmečio viduramžių orgijų bedugnę amžiaus pabaigoje, lyg po apsisvalymo aukos vėl iš naujo įžiebė nacionalinio pasididžiavimo jausmus²⁵.

Atvirkščiai, šlovingos karinės, diplomatinės ano amžiaus Lietuvos pergalės jos lenkėjančiam elitui ne įskėlė, o tik dar labiau pritemdė tautinės savimonės pradmenis.

Kitas ir jogailaičių valdomo krašto tolesnės istorinės eigos vektorius.

Naujos civilizacijos pradžia, siejama su Lenkijos-Lietuvos valstybe, turėjo tęsinį su tragi-farsine baigme, po kurios laukė tikrai skaudaus paradokso sugildyta abejonė: ar tauta dar pajėgi išnešioti savo istorinę idėją.

Valstybė, dar ir vaidinguoju, kruvinuoju Reformacijos laikotarpiu galėjusi pasigirti, „kad yra ne tik krikščioniškojo pasaulio tvirtovė, sauganti nuo turkų ir totorių, bet ir didžiausias Europoje religinės tolerancijos uostas“²⁶, įsirašė savo vardą visos Švietimo epochos pabaigoje – tačiau, deja, kontekste, disonansiniame visai epochos prasmei.

Esmė ta: Edukacinės komisijos ryžtingų švietimo reformų užmojus vienu kirčiu palaidojo

21 Davies 1998: 98.

22 Rowell 2001: 82.

23 Davies 2002: 427.

24 Davies 2002: 438.

25 Davies 2002: 429.

26 Davies 2002: 509.

trijų apsišvietusių monarchų parašai po Respublikos padalijimo aktu. „Taigi Švietimo epocha baigėsi spektakliu, kuriame trys apsišvietę despotai griebėsi bendrų veiksmų sutriuškinti švietėjiškų reformų iniciatorius.“²⁷ Sarkastiškai apkartinta Švietimo epochos baigmė Lietuvoje. O kitame šimtmetyje – ir juodai niūrus epilogas. Spaudos draudimo – keturių dešimtmečių tamsybė.

Dešimtmečiai, subrandinę ir tautinio atgimimo aušrą, suteikę tautai nuolatinę, tegul ir nelegalios spaudos tribūną, davę iškilių veikėjų visuomenininkų plejadą, netiesiogiai pakurstė ir tokius kruvinus ekscesus, kaip Kražių skerdynės, vadinas – įžiebė ir masinio neklusnumo akcijų kibirkštį. Tautosakos rinkimas ir skelbimas šitomis sąlygomis taip pat reiškė augančio tautinio sąmoningumo ryžtą.

Spaudos draudimas taip nevienareikšmiškai paprastai ir vertinamas: ilgam jis sustabdė švietimo ir kultūros plėtotę, užtat kėlė pasipriešinimo dvasią, kuri galiausiai parengė ir Nepriklausomybės gynėjus 1918-iesiems.

Tačiau tokiu aiškinimu politinius argumentus atsiejame nuo kultūrinių. O geriau pagalvojus – nenoromis juos ir supriešiname. Spaudos draudimo slogutis truko per daug ilgai. Per daug ilgai tuo jautriai pažeidžiamu laikotarpiu, kada tik formavosi šviesuolių sluoksnis, turėjęs tautai nubrėžti ateities kelius. Tad ir jo paliktos žaizdos buvo tokios gilios, jog jos paženklino ne vieną ir ne dvi kartas. Smurto ir priespaudos sąlygomis neprasiskleidė ilgalaikiai kultūros žiedai, bet juk tai reiškė, kad tokia pat lėta, vangiai tegalėjo būti mūsų politinės sąmonės branda?

Nuo šito barbarybės slenksčio metę žvilgsnį į priekį, ką mes matysime? Istorinio laiko juostą, sutrūkinėjusią į neilgas laisvės atkarpas prieš ir po ilgų okupacijos dešimtmečių.

Tačiau iš šiandieninės retrospekcijos žvelgdami negalime pasakyti, kad tuos spazmiškai skausmingus istorijos pertrūkius daugiau mažiau padėjo pakelti viso gyvenimo kultūrinė šerdis. Tas dorovinės ir intelektualinės brandos laukas, kuriame jaunystės amžiui tinkamos gražios aukštos idėjos vėliau, bręstant, tampa pamatiniais ištikinimais ir viešosios veiklos pamatu. Tos laiką nugalinčios atsparos stigo jau iš ten, iš spaudos draudimo nakties.

27 Beje, šito ironiško štricho druską įvertinkime kaip kontrastą tolesniam muzikinės puotos – W. A. Mozarto „Don Žuano“ operos premjeros Prahos teatre aprašymui, užimančiam visą dešimtį puslapių – Davies 2002: 668–678.

Huizingos klausimas – „Kur?“ Kur eiti tautai? – turėjo aidėti balsu tyruose.²⁸ Kaip kad nuskambėjo Jono Basnavičiaus žodis „Aušros“ Prakalboje: „Kaip aušrai auštant nyksta ant žemės nakties tamsybė, o kad taip jau prašvistų Lietuvos dvasė!“

Kiek mums, lietuviams, keblu su šituo klausimu, aišku vos vėl atsivertus V. Kudirkos „Tėvynės varpus“ su jų sarkazmo nuodu savos inteligentijos adresu. Tą nykų jausmą prisimindami, turėkime drąsos palyginimo dėlei viena akimi dirstelėti į savo Baltijos kaimynes – kokiais šuoliais jos skriejo į priekį mums minant knygnešių takus. Kiek Mintaujos ir Liepojos gimnazijos, kuriose daugumas mūsų šviesuolių pradėjo mokslus, išugdė savo humanitarinės inteligentijos, kuri tiek pat, kiek užrašinėjo savo tautos dainas, tiek pat atsivėrė ir pasaulinei klasikai. O ypač Janio Rainio dėka, tapo jau šalimi, kuri visame šiaurės regione galėjo girtis puoselėjanti seniausias ir giliausias Gėtės tradicijas. Todėl vėliau Latvijoje radosi „Šviesos pilimi“ vadintas Latvijos liaudies universiteto Murmuizės skyrius (vadovaujamas P. Petersono, „latvių grando“), traukęs gretimų apylinkių jaunimą, degantį troškimu pavyti Europos kultūrą.

Iš to intensyvaus kultūrinės traukos lauko iškyla Zenta Maurinia – europinio masto humanistė²⁹.

Tolimesnė šiaurės kaimynė Estija, taip pat kaip Latvija, atsidūrusi aukštesnės vokiečių kultūros įtakos sferoje, garsinosi Dorpatu universitetu,

28 Šiuolaikiniai istorikai gal todėl, kad naują istorijos traktatą grindžia LDK lenkiško paveldo priminimu, užglaisto realų istorinės lemties dramatiškumą su visomis jo pasekmėmis. Žr. Aleksandravičius, Kulakauskas 1995: 283–295.

29 Knygoje „Apie žmones ir daiktus“, kurią skaitome ir lietuvių kalba, Maurinia yra aprašiusi savo kelionę po Europą, – kaip R. Štrauso pėdsakais lankėsi Vienoje, Leopoldo, Dantės, Čaikovskio, L. da Vinčio pėdsakais – Florencijoje, Gėtės ir Vagnerio – Venecijoje.

Žavėdamasi Čiurlioniu, lankėsi Kaune, kur bendravo su filosofijos profesoriais, menininkais, susidrovėjusiais net ir kalbėti apie savo kultūros ypatumus, net, atrodo, apie tai nė nesusimąstančiais, – vienintelė ši drovumą įveikusi išimtis buvęs Balys Sruoga. Į galvą Mauriniai tada ateina: kokioje tamsybėje lietuviai gyveno iki pat 1904 m., kai tuo tarpu latviai jau turėjo Pumpurą, Auseklį, Kaudzyčius...

Iškili savo kultūros emisarė Maurinia ir pokarinėje Europoje tęsė švietėjišką misiją, atlikdama paskaitų turnė po Šveicariją, Vokietiją. Buvo tituluojama pasaulio piliete, didžiąja moterim ir mažos šalies, europine mąstytoja. Žr. Maurina 1998.

į kurį pasukdavo ne vienas ir mūsų tautietis. O sovietmečiu nelygstamai aukštos prabos, mums nepasiekiamos, kultūrinę brandą demonstravo Jano Krosso istoriniais romaneis. Kultūrų skirtumui parodyti užtenka vien šitos pavardės.

Neužsimosime bent kiek rimčiau plėtoti šitų lyginamųjų paralelių, kurios vėliau, sovietmečiu, jau ir nebeiškyla tokiu ryškiu kontrastu mūsų ne-naudai, gal net atvirkščiai.

Palikime neužbaigtą, šiuo atveju ir neįmanomą tęsti mintį apie sutrūkinėjusią laisvės ir nelaisvės atkarpomis mūsų istorinio kelio juostą, pažymėtą politinės ideologijos ir kultūros didesne priešprieša negu sąveika. Į šitą vėluojančiai tautai būdingą turinio „ilgąją trukmę“, pavartojant F. Braudelio terminą, tereikėtų įterpti grynai emocinį akordą, nepriklausantį priešpriešai nei sąveikai.

Spaudą uždraudus, pradžiamokslį surusinus šito laikotarpio simboliškai reikšminga „institucija“ tapo mokykla „prie ratelio“. Privalomas pagrindinis motinos rūpestis augančiu vaiku pasipildė raidžių skaitymo mokslu. Sudvejintos pareigos, motiną iškėlusios į kultūros prieangį, jos paveikslą apgaubė aureole, su kuria susiduriame beveik kiekvieno aušrininko, varpininko biografijoje.

Toji motinos aureolė ir yra šviesos pluoštas naktį. Su juo ir lopšinės, ir Sigutės pasaka, ir mįslė keturgyslė apie saulę, viršuj tekančią, lydėsi į vaikiškos vaizduotės stebuklus.

Kuklus kultūros lopinėlis, kuriuo laikėsi tautinis atgimimas, kuriuo ir vėliau, okupacijos metais, gaivinta tautinė atspara, yra stipriai įkibęs į emocinę atmintį – kartu su motulės prie ratelio paveikslu.

Simboliškai prasminga: Lietuvos švietimo istorijos tyrinėtoja, energingoji švietimo reformos strategė ir vadovė Meilė Lukšienė, publicistikoje užsiangažavusi fundamentaliu kultūros ir švietimo problemų suvokimu, savo paskutine memorine knyga „Laiko prasmės“³⁰ lyg testamentą palieka įamžintą skaidrų, gilų emocinį ryšį, siejantį su motina Julija, Biliūno bendražyge, ir dar toliau – su senole Janulaitiene, garsių šviesuolių būrio motina – kaip kultūrinės tradicijos esminę grandį.

Parengė Saulė MATULEVIČIENĖ

Donatas Sauka. 2009 m. Regimanto Tamošaičio nuotrauka.

LITERATŪRA:

- Biliūnienė-Matijošaitienė, Lukšienė 2004 = Julija Biliūnienė-Matijošaitienė, Meilė Lukšienė. *Laiko prasmės*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Davies 1998 = Norman Davies. *Dievo žaislas. Lenkijos istorija*. I t. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Davies 2002 = Davies N. *Europa. Istorija*. Vilnius: Vaga.
- Aleksandravičius, Kulakauskas 1996 = E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas. *Carų valdžioje*. Vilnius: Baltos lankos.
- Huizinga 1996 = J. Huizinga. Istorijos idėja. Iš: *Kultūra ir istorija*. Sud. V. Berenis. Vilnius: Gervėlė.
- Ivinskis 1996 = Zenonas Ivinskis. Lietuvių kultūros problemos. Iš: *Kultūra ir istorija*. Sud. V. Berenis. Vilnius: Gervėlė.
- Mauriņa 1998 = Zenta Mauriņa. *Knyga apie žmones ir daiktus*. Kaunas: Markas.
- Norkus 1996 = Zenonas Norkus. Robinas George'as Collingwoodas ir kritinės istorijos filosofijos pabaiga. Iš: *Istorika*, Kaunas: Taura.
- Rowell 2001 = S. C. Rowell. *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva*. Vilnius: Baltos lankos.

FOLKLORE – AN ARGUMENT FOR THE NATION'S HISTORICAL IDEA

Donatas SAUKA

In 2007, D. Sauka's study *Lietuvių tautosaka* [Lithuanian Folklore] was published, which ends with considerations on how folklore could contribute to studies of history. It is claimed that folklore can help understand how much in different historical periods there could be mature cultural, national consciousness. In great detail, taking into account the historical research by Norman Davies, Stephen Rowell, it is considered how the other idea of the historical Lithuanian nation formed from the Middle Ages to the early 20th c. – the restoration of the Lithuanian State. This publication presents an earlier, as of yet unpublished, version of the text, found among D. Sauka's manuscripts, which reveals the genesis of this idea, interesting auto-commentary of his own research is inserted.

30 Biliūnienė-Matijošaitienė, Lukšienė 2004.

LATVIŲ DAINOS APIE DIEVĄ

■ Neseniai „Būdo“ skaitytojas turėjo progą (2019, Nr. 4, p. 51–60) susipažinti su latvių etnologo Ugio Nastevičiaus straipsniu „Ar latvių religija – dievtryba?“ Straipsnyje pristatytas šitaip pasivadinęs latvių religinis judėjimas ir, remiantis bandomąja apklausa, pamėginta įvertinti požiūrį į jį šiuolaikinėje Latvijos visuomenėje.

Judėjimo pradininkas buvo žymus XX a. pirmosios pusės rašytojas, menininkas, kraštotyrininkas, visuomenės ir politikos veikėjas Ernests Brastinis (Ernests Brastiņš, Brastiņu Ernests, 1892–1942). Be kitų darbų, jis yra sudaręs 1928 m. išėjusį latvių liaudies dainų rinkinį, pavadintą *Latvju Dievadziesmas* („Latvių dainos apie Dievą“, pažodžiui „Latvių Dievdainos“). Į jį įtrauktos dainos, sudarytojo požiūriu, ypač iškalbingai mininčios Dievą, dievus bei kai kurios kitos išraiškingo religinio, dvasinio turinio dainos. Rinkinys suskirstytas į 17 dalių, kiekvienoje dalyje – po 20 skyrelių iš keturių (su nedidelėmis išimtimis) dainų ir trumpi sudarytojo paaiškinimai bei pasvarstymai.

VIII rinkinio dalis pavadinta *Dievs un dvēsele* („Dievas ir siela“), joje pristatytos 77 latvių dainos, vienaip ar kitaip kalbančios apie žmogaus sielą. Jį visą išverstą dabar mūsų skaitytojui ir pateikiame. Dainų skelbiamas tiek latviškasis originalas, tiek greta vertimas į lietuvių kalbą, kurio dažnusyk ir vertimu negali pavadinti, nebent savotišku lietuvišku perrašymu. Vis dėlto verčiant, kad ir žodis žodin, dažnai suyra pirminis ritmas, prarandamos kitos teksto poetinės ypatybės. Tad kantresniam, atidesniam skaitytojui vertimas turėtų būti tik pagalbinė priemonė, padedanti išgirsti tikrąją latvišką dainą.

Taip, latvių *dvēsele* pažodžiui yra „siela“, ir bendrinėje kalboje šia reikšme tiksliausia ši žodį versti. Šitaip jį ir verčiu bendrinės kalbos sakinuose bei antraštėse. Tačiau dainos – ne bendrinė kalba, todėl ryžausi žodį dažnusyk versti kitu, panašiai skambančiu ir panašios darybos lietuvių žodžiu – mažybiniu *dvaselė*, atitinkamai latvių mažybinių *dvēselīte* – su papildoma mažybine priesaga *dvaselytē*. (Neseniai žiupsnį latvių dainų panašiai yra vertęs Vaclovas Mikailionis¹.) Taip verčiant ir prasmė neiškraipoma (nes mūsų *dvasia*, tarp kitų, irgi turi reikšmę „siela“), o vertimas išeina daug artimesnis originalui. Išskyrus tuos atvejus, žinoma, kai sklandumo sumetimais geriau tinkama vis dėlto pasirodė *siela*.

E. Brastinis dainas ėmė iš įvairių šaltinių, daugumą – iš Krišjano Baruono (Krišjāns Barons)

rinkinio *Latvju dainas* (žymima raide D prieš dainos numerį), taip pat iš Krišjano Baruono draugijos rankraštyno (B) ir Latvių folkloro rankraštyno (F).

Prieš pačias dainas dar pateikiame išverstą į lietuvių kalbą E. Brastinio pratarbę visam jo sudarytam rinkiniui su keliomis papildomomis pastraipomis iš paaiškinimų, įvedančiomis dievtrybos sąvoką.

ERNESTO BRASTINIO PRATARMĖ IR DAR KELIOS PASTRAIPOS

Latvių tauta pradėjo naują gyvenimo tarpsnį. Nebėra sluogo, vertusio ją gyventi taip, „kaip privaloma“. Kiekvienas latvis nuo šiol gali daryti, ką jam, kaip latviui, daryti reikia. Tik ne kiekvienas dar žino, kas yra jo darbas. Tūkstančiai klausia: ką turiu daryti, kad garbingai nešiočiau latvio vardą? Atsakymas vienas: savo darbais tu turi parodyti, kad latvių tauta yra savitos, ypatingos kultūros židyns, kuriam yra būtina sava valstybė. Tik savitumas pateisina tautą bei valstybę, niekas kitas.

Išmintingi žmonės žino, jog tasai savitumas, kurį kiekviena tauta susikuria pagal savo poreikius, – tai kultūra. Tai kalba, menas, buities rykai, drabužiai, papročiai, dora, religija ir kt. Tačiau joks kultūros darbas nėra dirbamas be aiškiai suvokto veiduolo, arba idealo. Visuomet jau iš anksto būtina matyti, kaip turi atrodyti naujai statomas namas. Be idealo neįmanomas joks tvarus kultūros nei mokslo darbas, juo labiau – tautos dvasinis ugdymas.

Visų tikslų tikslas visuomet buvo Dievas, telkiantis savyje tauriausius tautų siekius. Kaip kuri tauta suvokia Dievą, tokios ir jos vertybės, o kokios vertybės, tokia ir kultūra. Štai kodėl visos didžiosios kultūros su aukščiausiais meno pasiekimais buvo religinės kultūros. Jei mes, latviai, norime kurti savitą kultūrą, mums reikia išsiugdyti naują religinę pasaulėžvalgą. Mums reikia išgyventi dvasinį perversmą, atmainyti visą savo mąstyseną ir jauseną. Atsisakyti visa ko svetimo, netikro bei primesto – tiek kultūroje, tiek švietime.

Praeitį yra dabarties mokytoja. Išižiūrėdami į savo tautos praeitį mes tik ir įžvelgiame tuos idealus, be kurių negalėtume išlikti. Išvystame latvių, einantį amžių taku ranka rankon su savo Dievu. Senovės latvių dievomana vienintelė gali išgelbėti mus nuo kultūrinio žlugimo. Atgimęs senovės latvių dvasingumas turi vėl tapti ta vieni-jančia išmintimi, kuriai pavesta visa kita. Visas atskiras latvių gyvenimo sroves ji turi suvesti į bendrus latviškuosius krantus.

1 Romuva: Baltų kultūros ir religijos leidinys, 2018, Nr. 6, p. 19–20.

Be Dievo nėra tautos. Tautų gyvenimo kelias veda į Dievą. Kaip tik įmanydamos bei sugebėdamos jos stumiasi į savo išsipildymą – ir tiesiai, ir apylankomis. Trumpiausias kelias visuomet tas, kurį tauta pati sau yra radusi ir per šimtmečius pramynusi. Latvių tauta nūnai eina aplinkiniu krikščioniškuoju keliu, nes senasis Dievo kelias jai kitados buvo uždraustas, užvertas. Atėjo laikas užvertąjį kelią vėl atverti, kad juo eidami prieitume didesnę pilnatvę, daugiau šviesos ir būtume arčiau Dievo.

Retai kokiai kitai tautai yra pavykę įtvirtinti Dievo idėją į tokias šviesias, dailias lytis kaip mums. Tai pajus kiekvienas, vos pradėjęs vynioti senųjų dainų apie Dievą kamuolį. Jis netruks patirti, kad latviai yra didingos, nepaprastos religijos paveldėtojai ir kad į šį paveldą nevalia numoti ranka.

Tai, kad Biblija latviškai pirmąsyk buvo atspausdinta tik 1689 metais, ne ką vėliau už kitas parankines pastorių knygas, ir dargi tai, kad krikščioniškų parapijų vyresnieji kone išimtinai buvo kitataučiai, paaiškina menką krikščionybės įspaudą tautoje.

Kristus iš „Latvių dainų“ tepaminėtas vos dešimtyje, nors Dievas – 3500, Laima – 1000, Mara – 300 pamatinių dainų, neskaitant variantų. Šie skaičiai pastebimai padidėja, imant domėn be paliovos augantį Latvių folkloro rankraštyną.

Būdinga, kad mūsų liaudies dainose beveik visai nevartojamas žodis „tikėti“ religine prasme,

kaip įprasta religiniuose raštuose. Tėra vos viena tokia daina su variantais (D 33695) ir ta pati bene bus bitininkų burtų daina. Visos kitos akivaizdžiai yra atsiradusios naujaisiais laikais. Todėl kalbant apie latvių religiją ir santykį su Dievu derėtų vengti pernelyg dažnai minėti tikėjimą. Tikėjimas tėra krikščionių vertybė, latvių dainoms apie Dievą nebūdinga.

Religija tik tuomet yra tikra religija, kai ji nustato savo sekėjų elgseną ir gyvenimo būdą. Tikėjimas, kuris nepasireiškia darbuose, neturi jokios vertės. Latviams jų gerasis Dievas buvo visų tikslų tikslas, o aukščiausia priedermė – gyvenime laikytis šio tikslo krypties. Žmonių santykis su Dievu vadinamas svetimu žodžiu *kultas*. Latvių kalboje jį atitinka vedinys *dievturība* „dievturyba“. *Tev nebūs citus dievus turēt priekš manīm* „neturėsi kitų dievų, tik tai mane“, – taip latviškai išverstas pirmasis įsakymas žydams [Iš 20.3]. Žodis *turēt* „turėti“ šia prasme užtinkamas tiek senuosiuose raštuose, tiek liaudies dainose. Be to, mes pasakome ir *svētkus turēt* „šventę švesti“ (pažodžiui „laikyti, turėti“), *dusmas turēt* „pyktį laikyti“, *varu turēt* „galios turėti“, tuo visai negalvodami apie kokį rankose turimą daiktą. Žodžiu *dievturība*, paimtu tiesiog iš tautos burnos, tad galime įvardyti ne tik kultą, bet ir visą latviškąją religingumą, kad nereikėtų visur vartoti svetimžodžio.

ILGĖS Naujosios Vilnios pilkapyne – Vėlių stalelio dengimas. 2019 m.

DIEVAS IR SIELA

1. SIELA DAINOSE

*Ko, bitite, tu dziedāji,
Tev bij maza dvēselīte;
Lai dziedāja dundurītis,
Tas mācēja tricināt.*
30342

Ko, bitele, tu dainuoji,
Tavo maža dvaselytē;
Lai geriau dainuos gyliukas,
Tas moka padrebinti.

*Ko tu dzied, bezdvēsele,
Tev jau lāga neskanēja:
Lauj man lai es dziedu
Ar savām māsiņām.*
869

Ko dainuoji tu, bedvase,
Tau jau gerai nebeskamba:
Leisk man padainuoti
Su savo sesulēm.

*Paldies saku māmiņai
Par to vieglu dvēselīti:
Nesēdēj si uz akmeņa
Grūtājasi dieniņās.*
1059

Ačiū aš sakau mamytei
Už tą lengvą dvaselytę:
Nesėdėjo ant akmens
Per sunkiąsias dieneles.

*Ko tu dzied, bezdvēsele,
Tev jau lāga nevedās;
Es dziedāšu, man vedās,
Man ir dziesmu dvēselīte.*
870

Ko dainuoji tu, bedvase,
Tau gerai nebeišeina –
Aš dainuosiu, man išeina,
Aš turiu dainų dvaselę.

2. SIELA – ŽVAIGŽDĒ

*Spoža zvaigzne notecēja
Pie līgavas nam' durvīm:
Tā nebija spoža zvaigzne,
Tā bērniņa dvēselīte.*
1127

Ryški žvaigždė nusirito
Prie jaunosios namų durų:
Tai nebuvo ryški žvaigždė,
Tai vaikelio dvaselytė.

*Spoža, spoža zvaigzne tek
Gar manām nam' durvīm:
Tā nebija spoža zvaigzne,
Tā nelaiķa dvēselīte.*
1127/8

Ryški ryški žvaigždė teka
Palei mano namų duris:
Tai nebuvo ryški žvaigždė,
Tai velionio dvaselytė.

*Spoža zvaigzne ieritēja
Manā guļas vietīņā:
Dievs dos manīm šoruden
Otru jaunu gulētāju.*
1127/3

Ryški žvaigždė įritėjo
Tiesiai mano guolin:
Dievas duos man šį rudenį
Dar vieną gulėtoją.

*Ne tā zvaigzne visu nakti,
Kas uzlēca vakarā;
Ap pusnakti ieligoja
Dvēselīšu namiņā.*
33868

Ne ta žvaigždė visą naktį,
Kur tekėjo vakarė;
Pusiaunaktį įlingavo
Dvaselių namelin.

3. SIELŲ DAUGUVA

*Daugaviņa melnacīte
Melnā tek vakarā.
Kā tā melna netecēs,
Pilna dārgu dvēselīšu.*
D 30710

Dauguvėlė juodakytė
Juoda teka vakarė.
Kaip ji juoda netekės,
Pilna brangių dvaselyčių.

*Ogre tek dunēdama,
Daugaviņa skanēdama;
Ogre pilna sīkakmeņu,
Daugaviņa – dvēselīšu.*
B 40/397

Uogrė teka dundėdama,
Dauguvėlė skambėdama;
Uogrė pilna akmenėlių,
Dauguvėlė – dvaselyčių.

*Visas upes cauri jāju,
Daugaviņu nevarēju,
Daugaviņu nevarēju,
Tā bij pilna dvēselīšu.*
D 29628/7

Visas upes skersai jojau,
Dauguvėlės negalėjau,
Dauguvėlės negalėjau –
Ji buvo pilna dvaselių.

*Jūra tek dimdēdama,
Daugaviņa skanēdama;
Jūra kārķļu pieaugusi,
Daugaviņa dvēselīšu.*
D 31023/1

Jūra teka dundėdama,
Dauguvėlė skambėdama;
Jūra karklų priaugusi,
Dauguvėlė dvaselyčių.

4. SIELA BAŽNYČIOJE

*Ai lūdzama vēja māte,
Valdi savas kalponītes,
Man jānese baznīcā
Maza, maza dvēselīte.*
D 1350

Meldžiamoji vėjo mote,
Valdyk savo tarnaitytes:
Turiu bažnyčion nunešti
Mažą, mažą dvaselytę.

*Sniedzīnš sniga, putināja,
Es ar pādi baznīcā.
Ļaudīm greznu drānu žēl,
Man žēl pādes dvēselītes.*
D 1351

Sniegas sninga, pūga pučia,
Aš su vaikeliu bažnyčioj.
Žmonėms puošnių rūbų gaila,
Man – vaikelio dvaselytės.

*Kur, tautiņi, jūs bijāt?
– Mes bijām baznīcā,
Vienu mazu dvēselīti
Pie krustiņa zvērējām.*
D 1366/1

Kur, kūmai, jūs buvot?
– Mes buvom bažnyčioj:
Vieną mažą dvaselytę
Prie kryželio prisaiškinom.

*Neba lielas lustes dēļ
Šodien biju baznīcā:
Maza balta dvēselīte –
Baltajā autiņā.*
B 191589

Argi ne dėl didžio džiaugsmo
Šiandien aš buvau bažnyčioj:
Maža balta dvaselytė –
Baltuose vystyklusose.

5. SIELOS LŪKESČIAI

*Meitas sēd rindiņā,
Puiši tup kaktiņā.
Kur tā meitu rinda sēd,
Tur pusīšu dvēselītes.*
D 12073

*Sudrabiņa man matiņi,
Zelta viju vainadziņū;
Tur guļ puiša dvēselīte
Manos matu galiņos.*
D 11503/1

*Šķiries, mana dvēselīte,
No nelietes mātes meitas!
Krustu metu, ļauns atstāja,
No nelietes nevarēju.*
D 15815

*Sirsniņ' mana dvēselīte
Tautu dēlu rociņā;
Kauli vien vazājās
Pa bāliņa pagalmiņu.*
D 10694

Mergos sēdi eilėje,
O bernai tupi kampe.
Kur ta mergu eilē sēdi,
Ten bernelių dvaselytės.

Sidabriniai mano plaukai,
Aukso vijau vainikėlį;
Ten bernelio dvaselytė
Mano plaukų galiukuos.

Skirkis, mano dvaselyte,
Nuo tos nēlietos mergelės!
Persižegnojau – atstojo
Piktas, o nēlieta – ne.²

Širdel' mano dvaselytė
Bernelio rankelėj.
Kaulai vien bevalkiojasi
Po brolelio kiemužėlį.

6. SIELOS AISTRA

*Drebi, drebi apšu lapa,
Tāi mazāi vējiņā;
Tā dreb puišu dvēselītes
Uz jaunām meitiņām.*
D 12709

*Augu balta, augu gara,
Sarkans rožu vainadziņš;
Tautu dēla dvēselīte
Kā ogle kvelojās.*
D 5377

*Tvīcin tvīka oša ogle,
Uz ūdeņa gulēdama;
Tā tvīkst puiša dvēselīte
Uz jaunāmi meitiņām.*
D 12982

*Kas tur spīd, kas tur kūp
Viņā lauka galiņā?
Vēca puiša dvēselīte,
Kas meitiņas niecināja.*
D 13059

Drebėk, epušės lapeli,
Nuo mažiausiojo vėjelio;
Taip dreba bernelių sielos
Priešais jaunas mergeles.

Augu balta, augu aukšta,
Raudons rožių vainikėlis;
Bernuželio dvaselytė
Kaip anglis žioruoja.

Kaiste kaito uosio anglis
Ant vandens gulėdama;
Taip kaista bernelio siela
Ant jaunųjų mergelių.

Kas ten žiba, kas ten rūksta
Ano lauko pakrašty?
Seno berno dvaselytė,
Mergeles paniekinusio.

7. SIELA – MALONYBINIS ŽODIS

*Neviens mani tā nemīl,
Kā mīlēja tautu dēls:
Roku sniedza, mutes deva,
Sauc' man' krūšu dvēselīt'.*
D 10472

*Bāliņš sauca tautu meitu:
Sirsniņ', krūšu dvēselīt!
Es māsīņa gana mīla,
Tā vārdiņa nedzirdēju.*
D 11687/1

*Tautiets mani mīli lūdza:
Nāc, puķīt, šoruden!
Sirsniņ, mīlā dvēselīt,
Šoruden es neiešu.*
D 7872

*Meitiņ, mīlā dvēselīt,
Kam citam solījies?
– Tu puisīti, neveiklīts,
Kam tik ilgi kavējies?*
D 11314

Niekas manęs taip nemylī,
Kaip mylėjo bernuželis:
Ranką davė, pabučiavo,
Šauk' mane krūtinės siela.

Brolis šaukia mergužėlę:
Širdele, krūtinės siela!
Aš, sesulė, kad ir miela –
To žodelio negirdėjau.

Bernelis man' meiliai prašo:
Eikš, gėlyte, šiuoruden!
Širdele, mieloji siela,
Šiuoruden aš neisiu.

Mergele, mieloji siela,
Kam kitam pasižadėjai?
– Tu, vaicine, tikras slunkius,
Kam šitaip ilgai delsei?

8. TYRUMAS – NETYRUMAS

*Puišam mutes es nedevu,
Vainadziņu valkādama;
Tīra mana dvēselīte
Kā tērauda gabaliņš.*
D 10551

*Zemē vien nekrītiēt,
Manas gaužas asariņas;
Uz tā sirds, dvēselītes,
Kas man gauži raudināja.*
D 8681/3

*Uz kundziņa dvēselītes
Manas gaužas asariņas:
Vakar pirkau kumeliņu,
Šodien kunga rociņā.*
D 31365

*Kundiņš manu bāleliņu
Tiesas spriest aicināja.
Spried patiesi, bāleliņi,
Dod Dievām dvēselīti.*
D 31320

Aš bernelio nebučiavau
Vainikėlį nešiodama;
Tyra mano dvaselytė
Kaip plieno lakštelis.

Ant žemelės nebyrėkit,
Mano gaudžios ašarėlės, –
Ant jo širdies, ant jo sielos,
Kuris mane gaudžiai virkdė.

Ant ponaičio sielos
Mano gaudžios ašarėlės:
Vakar pirkau žirgužėlį,
Šiandien – pono rankose.

Ponas mano brolužėlį
Iškvietė į teismą.
Sakyk tiesą, brolužėli,
Pavesk Dievui sielą.

2 Bevardės giminės lie. *nēlieta* „nenaudėlis, nedorėlis“ (LKŽe; suprantama, ir „nenaudėlė, nedorėlė“) yra tikslus latvių *neletis* „niekšas, nevidonas“ ir mot. g. *neliete* atitikmuo.

9. SIELOS AMŽIUS

*Divējāda saule tek,
Tek kalnā, tek lejā;
Divējāds mans mūžiņš
Ar to vienu dvēselīti.
D 27271*

*Līgsmo, mana dvēselīte,
Ne ilgam tavs mūžiņš,
Tik ilgam tavs mūžiņš,
Kā vasaras launadziņš.
D 84/1*

*Ailu manu grūtu mūžu,
Bet lustīgu dvēselīti;
Grūtu mūžu pavadišu
Ar lustīgu dvēselīti.
F 387/303*

*Bēdīgam cilvēkam
Zemīt rīb staigājot;
Ī zemītē tā nerīb,
Kā bēdnieka dvēselīte.
D 9168*

Dvejopai saulutē rieta,
Rieta kalnan, rieta slēnin;
Dvejopas mano amželis
Su ta viena sielyte.

Linksminkis, mano sielyte,
Neilgam tavo amželis,
Tiek ilgam tavo amželis
Kaip vasaros pietūs.

Ajai, mano sunkus amžius,
Bet linksma sielytē;
Sunkų amžių palydēsiu
Linksma sielyte.

Bēdinam žmogeliui
Žemē dreba einant;
Ir žemelē taip nedreba,
Kaip bēdžiaus sielytē.

10. SIELOS GRĒSMĒS

*Jauna meita kaunu bēga,
Saujā nese dvēselīti.
Izmirkusi, sasalusi
Brien rasiņu dziedādama.
D 62*

*Es neņemtu sievas dienas,
Kad atrastu ceļmalā:
Dieviņš sievas dvēselīti
Nezdogā vēcināja.
D 1232*

*Jūrā gāju naudas gūt,
Saujā nesu dvēselīti;
Balta bija jūras nauda,
Dārga mana dvēselīte.
D 30760*

*Gaida māte ceļa vīra,
Jo vairāk laivinieka:
Laivinieka dvēselīte
Uz udeņa plīvināja.
D 30753*

Mergaitē nuo gēdos bēgo,
Saujoj nešē dvaselytē.
Sumirkusi, sušalusi
Brenda rasą dainuodama.

Aš neimčiau mōters dienų,
Kad atrasčiau pakelėj;
Dievas mōters dvaselytē
Nosinėj vėdavo.

Jūronėjau pinigų,
Saujoj nešiau sielą;
Balti jūros pinigai,
Brangi mano siela.

Laukė motina keleivio,
Juolab laivininko
Laivininko dvaselytē
Ant vandens pleveno.

11. ŽODŽIAI NUO BAIMĖS

*Ko tie ļaudis man darīs,
Ko manam augumam?
Dzelzīs kalta man miesiņa,
Tēraudiņa dvēselīte.
D 31388*

*Es bij' dzelza cilvēciņš,
Man tērauda dvēselīte,
Es iztriekšu velna māti
Pa mazām durvitiņām.
D 34120*

*Sita mani, kava mani,
Kā ozolu ceļmalā;
Bija man koka sirds,
Tēraudiņa dvēselīte.
D 34154*

*Caur kārkliem upe tek,
Tur deviņi akmentiņi:
Devītā akmenī
Dzīva vīra dvēselīte.
D 34370*

Kā man žmonēs padarys,
Kā mano augumui?
Gelžies kāltas mano kūnas,
Plieno dvaselytē.

Aš gelžinis žmogeliukas,
Plieno mano dvaselytē,
Aš ištrenksiu velnio motē
Per mažiausias dureles.

Kirto mane, pjovė mane
Kaip ąžuolą pakelėj;
Aš turėjau medžio širdį,
Plieno dvaselytē.

Pro karklus / Pro karklyną upė teka,
Ten devyni akmenėliai:
Devintajam akmeny
Gyva vyro dvaselytė.

12. SIELA DIEVUI

*Uz ūdeņa iziedams,
Dievam devu dvēselīti;
Ne pie koka pieķerties,
Ne saukt tēva, māmuliņas.
D 30888/4*

*Ko, tautieti, tu raudāji
Manā gultas maļiņā?
Dievs ņems manu dvēselīti,
Tev būs cita mātes meita.
D 1124*

*Pirtītēi ieiedama,
Zelta sviedu gredzentiņu:
Nem', Dieviņi, zelta ziedu,
Neņem' manu dvēselīti.
D 1096*

*Precēj' mani, es negāju,
Teicās mani ēdināt.
Tev pašam lieli grēki;
Dievs ņems manu dvēselīti.
D 15195*

Už vandens keliaudamas
Dievui pavedžiau sielytē:
Nei į medį įsitverti,
Nei šaukt tėvą mamulytę.

Ko, berneli, tu raudojai
Mano gulto pakrašty?
Dievas ims mano sielytē,
Tau bus kita merguzėlė.

Pirtelėn įeidama
Aukso numėčiau žiedelį:
Imk, Dievuli, aukso auką,
Neimk mano dvaselytės.

Piršosi man, bet aš nėjau,
Sakė mane valgydins.
Tavo paties didūs griekai;
Dievas ims mano sielytē.

13. IŠEITI SU DAINA

*Māci mani, māmuliņa,
Kaut jel vienu Dieva dziesmu,
Ko dziedās dvēselīte,
Dieva durvju dagājusi.*
D 27323/1

Išmokyk mane, mamyte,
Bent vienos Dievo dainelēs,
Kā gi dainuos dvaselytē,
Dievo duris priėjusi.

*Vedat mani dziedādami,
Nevadat raudādami,
Lai iet mana dvēselīte
Pie Dieviņa dziedādama.*
D 27314

Vežkit mane dainuodami,
Nevežkit raudodami,
Lai eis mano dvaselytē
Pas Dievą dainuodama.

*Dziedot dzimu, dziedot augu,
Dziedot mūžu nodzīvoju.
Dziedot gāja dvēselīte
Diev'ābeļu dārziņā.*
F 464/1010

Dainuodama(s) gimiau, užaugau,
Dainuodama(s) nūgyvenau.
Dainuodama ējo sielytē
Dievo obelų sodelin.

*Karā kauta dvēselīt'
Iet pie Dieva dziedādama.*
B 15/2588a

Kare nukauta dvaselytē
Ein pas Dievą dainuodama.

14. DANGAUS LAIPTAI, DIEVO ROGĒS

*Es pupiņu iestādīju
Savā kapā maliņā,
Lai kāpj mana dvēselīte
Pa pupiņu zariņiem.*
D 27600

Aš pasodināu pupelę
Savo kapo pakrašty –
Lai kops mano dvaselytē
Pupelēs šakelēm.

*Nevajaga dvēselei
Trepju kāpt debesīs:
Mīļš Dieviņš trepes cēla,
Dvēselīšu gaidīdams.*
D 27609

Nebereikia jau dvaselei
Laiptų kopt į dangų:
Dievulis laiptus iškėlė
Dvaselyčių laukdamas.

*Kā zīlīte piesaķēru
Pie Dieviņa kamanām;
Ar Dieviņu ielīgoju
Dvēselīšu namiņā.*
D 27599/1

Kaip kabukas prikibau
Prie Dievulio rogių;
Su Dievuliū įlingavau
Į dvaselių namus.

*Dieviņš veda dvēselīti
Pliku, kailu debesīs;
Te palika miežu lauki,
Te mantiņa, bagatība.*
D 27595

Dievas vedė dvaselytę
Pliką, nuogą dangopi;
Čia paliko miežių laukas,
Čia – manta ir turtas.

15. KLIAUDOS

*Aiz ko mana dvēselīte
Drīz pie Dieva nenogāja?
Ne svētīja svētdienīņas,
Ne saulītes noiejoj.*
D 27593

Dėl ko mano dvaselytė
Greit pas Dievą nenuėjo?
Nešventė šventadienėlių
Nei saulytę leidžiantis.

*Aiz ko mana dvēselīte
Drīz pie Dieva nenogāja:
Vakarā spoles tinu,
Otru galu skalām dedzu.*
D 27594

Dėl ko mano dvaselytė
Greit pas Dievą nenuėjo:
Vakare špules vyniojau,
Antru galu skalą degiau.

*Kas var zvaigznes izskaitīt,
Kas mēnesi aiztecēt?
Kas var manu dvēselīti
Pie Dieviņa aizrunāt?*
D 27603

Kas gal žvaigždes suskaičiuoti,
Kas pirm mėnesio užbėgti?
Kas gal mano dvaselytę
Pas Dievą užtarti?

*Puiši, meitu neviliet,
Meitām kauna nedariet,
Trīsēs jūsu dvēselīte,
Dieva durvju daiedama.*
D 12238

Vaikiai, mergų neviliokit,
Mergoms gėdos nedarykit,
Drebės jūsų dvaselytė,
Dievo duris prieidama.

16. SIELOS PAVIDALAI

*Divi balti balodiši
Pa debesi lidināja;
Tie nebija balodiši –
Jaunu puišu dvēselītes.*
F 450/53

Du baltučiai balandėliai
Po dangų skrajojo;
Tai nebuvo balandėliai –
Jaunuolių sielytės.

*Melna čūska locījās,
Zem kumēla kājiņām;
Tā nebija melna čūska –
Tā bij meitas dvēselīte.*
F 362/4

Juoda angis rangėsi
Po žirgelio kojom;
Tai nebuvo juoda angis –
Tai buvo mergelės siela.

*Melni kraukļi sasēduši
Mana kapā maliņā;
Tie nebija melni kraukļi,
Tās cilvēku dvēselītes.*
D 27574

Juodi krankliai susitūpę
Mano kapo pakrašty;
Tai nebuvo juodi krankliai,
Tai žmonių dvaselės.

*Putni dziedāja olnīcas galā,
Ne tie bija putniņi, ne
zvirbulīši –
Tie bija dvēseļu nesējiņi.*
F 470/914

Paukščiai giedojo praginos gale,
Nei tai buvo paukšteliai, nei
žvirbleliai –
Tai buvo sielų nešėjai.³

3 La. olnīca = lie. *pragina* ar *pragana* – tai „iš abiejų pusių aptvertas kelias gyvuliams varyti“ (LKŽe). Posmo ritmas lūžinėja ir originale.

17. SIELŲ VAISĒS

*Grūti manai māmiņai
Pirmo nakti smiltienā;
Aust gaismiņa, lec saulīte,
Dievs mielos dvēselīti.
D 27615*

*Ej pie Dieva mielőties,
Mana dārga dvēselīte;
Dieviņam balti zirņi
Sudrabiņa blodiņā.
D 27598*

*Dievs mieloja dvēselīti
Karā kautu bāleliņu;
Saulē kaulus balināja,
Vējiņš matus vīcināja.
D 31950 II pusē.*

Sunku mano mamytēlei
Pirmā naktī smēlyje;
Aust švieselē, tek saulelē,
Dievas pavaišins dvaselē.

Eiki pas Dievā vaišintis,
Mano brangi dvaselyte;
Dievas turi baltu žirni
Sidabriniam dubenēly.

Dievas vaišino sielytē
Kare žuvusio brolelio;
Saulē kaulus balino jo,
Vējas plaukelius kedeno.

*Čiksti, čiksti, ļauna diena,
Vartu staba galiņā;
Tā čikst puiša dvēselītes,
Kas meitiņas nicināja.
B 22/2187*

*Vecu puišu dvēselīte
Ne pie Dieva, ne pie velna,
Pus debesu karājās
Baltā spieķa galiņā.
D 13141/2*

*Ko tie kraukli kraucināja,
Ko žagatas žadzināja?
Veca puiša dvēselīte
Sausas egles galiņā.
D 13064*

Girgždu girgždu, nelemtoji,
Vartu stulpo galuonēj;
Taip girgžduoja berno siela,
Merges paniekinusio.

Seno berno dvaselytē
Nei pas Dievā, nei pas velniā –
Puspadangēje kabojo
Ant baltos lazdos galiuko.

Ko tie kranklīai šitāip krankia,
Ko tos šarkos šitāip šarškia?
Seno berno dvaselytē
Sausos eglēs galuonēj.

18. SIELOS LOPŠYJE

*Kara vīram īss mūžiņis,
Kā vasaras launadziņš,
Kā vasaras launadziņš,
Kā ūdeņa burbulīts.*

*Tur aizgāja dvēselītes,
Kur zobeņi nešķindēs;
Dieva dēli dvēselītes
Sūpos zeltā šūpulī.
D 32049*

*...Tur staigāja Dieva dēli
Dvēselītes lasīdami.
Atraduši dvēselīti,
Ietin baltā vilnānē,
Ienes Dieva pavēnī,
Ieliek Dieva šūpulī.
Šūpu, šūpu, dvēselīte,
Māmulīņas lolojums.
B 15/5421*

Kareivēlio trumpas amžius
Kaip vasaros pietūs,
Kaip vasaros pietu metas,
Kaip ant vandens burbulas.

Ten išeina dvaselytēs,
Kur kardeliai nežvangēs;
Dievo sūnūs dvaselytes
Sūpuos aukso lopšyje.

...Ten vaikščioja Dievo sūnūs,
Dvaselytes rankiodami.
Radē sielā, įvynioja
Į baltą vilnonę skarą,
Įneša Dievo pavėnin,
Įdeda Dievo lopšin.
Sūpu sūpu, dvaselyte,
Mamytės mieliausias.

20. VOKIEČIŲ, PONŲ SIELOS

*Vāciešam, kundziņam
Šai saulē laba dzīve;
Jau viņā saulītē
Dvēselīte mālus mīs.
D 31895*

*Kundziņš jāja augstu zirgu,
Pusdebeš' raudzījās;
Tā ir tava dvēselīte
Pusdebeš' līdinās.
D 31315*

*Stārastiņ, velna bērns,
Nesit man ar ievas kūju;
Smirdēs tava dvēselīte,
Pie Dieviņa aiziedama.
D 31500*

*Rijenieka dvēselīte
Pusi gaisa līdināja,
Kam tas pēra kūlējiņus
Bez saulītes vakarā.
D 31609*

Vokiečiui, ponaičiui
Šiam pasauly gera būti;
O anam pasauly
Dvaselytē molius mins.

Ponas jojo aukštu žirgu,
Padebesiuose sau žvalgēs;
Taip ir tavo dvaselytē
Padebesiuose skrajos.

Storosta, tu velnio vaike,
Nemušk manęs ievos brūkliu;
Smirdēs tavo dvaselytē,
Pas Dievulį eidama.

Jaujininko dvaselytē
Pažemēm ore lakioja,
Kam jis perdavo kūlējus
Be saulytės vakare.⁴

19. BEVAISĒS SIELOS

*Balta čūska riņķi grieza
Vidū jūras uz akmeņa:
Tā griež puiša dvēselīt',
Kas meitiņas nicināja.
D 8694*

Balta angis ratu rangēs
Vidur jūros ant akmens:
Šitāip rangos berno siela,
Merges paniekinusio.

Versta iš: *Latvju Dievadziesmas*. Izraudzījis un sakārtojis Brastiņu Ernests. [Vieta nenurodyta:] Latvju Dievturu Sadraudze, 11980 (1928), p. 5–6, 12, 34, 65–69. [Pastaba: Prie metų leidėjas tyčia pradžioje pridėjo vienetą, tuo norėdamas pabrėžti, kad latvių tradicija yra bent dešimkart senesnė, praamžė.] Iš latvių kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

ILGĖS Naujosios Vilnios pilkapyne – Vėlių stalelio dengimas. 2019 m.

Nuo seno gyvieji prisimena savo mirusius artimuosius. Mūsų krašte maisto nešimą, aukojimą mirusiųjų vėlėms jau seniai pakeitė kitos rūpesčio formos, šią tradiciją bene iki šių dienų išlaikė romų tauta bei kai kurie Ukrainos bei Baltarusijos senieji kaimų gyventojai. Julijos Ikamaitės idėja. Gvido Kovėros nuotraukos.

APIE MARYTĮ, KARVAITĮ IR KUMELAITĮ...

Pasakoja Marytė SAKAVIČIENĖ,
g. 1921 m. Kaniavos k., Varėnos r. (gyv. Panočių k., Varėnos r.)

■ Gimiau ir gyvenau Kaniavos kaimi, Rudnios parapijon. Augom dzidelėn šeimon – šeši vaikai pas tėvelį, bobutė, dziedukas. Vargingai gyvenom – tėvelis daug žamės neturėjo, tai mes iš mažų dienų uogavom, grybavom... Visap buvo. Ale ir smagu buvo. Ūlyčia buvo dzidelė, gal kokį devyniasdešim gaspadorų ir pas visus vaikai gimė, tos bobutės tankiai nešoj vaikus. Kap mes maži buvom, tai mumi ir nesakė, kad vaikas gemsta, sako, busilas atnešė, tai gandras išaina. O jei žiemų, tai sako, kad bobutės vaikus ranka iš šalčinėlio ar prakerta aketį ažaran ir ištraukia. Dėl vaikų laukimo buvo parangį tokių lazdu baisiausių; aukštas pagalys su krūku. Krūkas, o an to krūko pakartos padarytos iš skudurų lėlukės – mergaitė su kepuruki, o bernaicis vienaplaukis; ir kap ty padaryta... Karo lėlukės an to krūko. Ir va jau mato, kad busilas suka apė kieno kaminų, kad jau toj bobutė pagovė vaikų ir neša sterblėn, tai jau tų lazdu su krūku neša pas tuos, kur vaikas gims. Arba pas jaunažanius pelėda atlakia ir verkauna, ir supa, dainuoja, tai tadu tų lazdu neša tynai ir instato vartuose... Va jūs vartuosa lazda, jumi bobutė atneš kūdikėlį. Ūlyčia dzidelė, jau gi žino, kur pelėda verkauna, kur supa: ūūū ir ūūū... Anoj cik nakcu, dzienu anoj nieko neragi. Pelėdos kap lektornios akys, tai jos cik nakcimi pranašauna... Ir pagrabų, nebaščikų pranašauna; kap pagrabas, tai verkauna, o kap vaikuco laukia, tai sako, pasupk, pasupk, suvyscyk, suvyscyk. An kraigo sėdėdama: pasupk, pasupk, suvyscyk, suvyscyk. Žinok, kad jau bus vaikucis. Ir man pacai išvaražino, aš ir nelaukiau, ir nemislinau. Girdzu, kas gi ca tokia verbelėn klega? Nakcu atlakia, atsitupia an verbelės ir: „Pasupk, pasupk, suvyscyk, suvyscyk...“ Sakau, Antan, mumi varažina vaikų. Ir kap kartas buvo vaikucis.

Mano moma turėjo gal kokius penkis šimtus anūkų – gaudė ir gaudė vaikaicus. Žūrėk, jau nakcu ir baladoja, stūkoja langan: „Karsokiene, kelkis, mano apsirgo moteriškė, gal tu kokių kmy-nų turi ir ramunių?“ Mum gi, mažiems vaikam, nenori aiškyc, kad ty gimdzis. Atsikelia ir aina gaudzyc tų vaikų. Meluoja vaikam, sako, busilas per kaminų inmetė tų vaikelį, tai raikia prausc, iš balų ištraukė, tai raikia prausc... Nu, tai jau tų vaikelį deda niekocon, o tėvu sako, bėk graicau

ieškoc cukraus (pirma nebuvo to cukraus, tai jei jau turi gabalukų, tai jau nežinia kap kų). Nu, kap laukias, tai jau nusperka cukro an zoposo.

Vaikelį nuprausia, paima autelį drobinį, pakramto duonos ir duoda tokių žindukų. Siūluku suriša ir duoda žindukų, tokių kap bambukų, ir čiulpia, o jei praajo dzvi trys dzienos, tai visos susiedkos aina palankynosa. Aplanko moteriškį, tai neša kiaušinių, du ketris, tai sviesto sciklinį. Tai jau toj bobutė priverda macį tų ramunėlių, tom moterom pastato, o jos kad dainuoja, tarias, kalba apė krikščynas. Pirma jei pamirs nekrikščytas, tai nelais kavoc kapinynan, neša kokian ravan, miškan ir užkasa, kapinynan nelaido jokiais būdais, tai graitai ir krikščino. Katros buvo palankynosa, aina ir krikščynosa. Buvo ir muzikantų, tokion dzidelėn ūlyčion tai visko buvo... Krikščynose dzidelių armonistų nebūna, daugiausia an skripkos graina, bet susdaro balius dzidzausias. Veža krikščyc, tai bobutė atneša niekocų, pripila šilto vandenio ir sako: prieš krikštų raikia vaikelį nuprausc. Nu, tai jau prausia, tadu atneša kūmam tų vaikelį ir sako: „Vai vai vai! Negaliu to vaikelio nuprauc, jau tokis brudnas. Ir kur jį rado, ar iš purvyno, ar iš kamino? Muilo neturu, neatprausiu, ar brudnų vaikų vešit bažnyčion krikštan?“ Tai kūmas deda tan vandenin pinigų ir sako: „Va, bobute, nuspirksi muilo ir gražiai išprausi.“ Nuprausia, duoda atsiveikyc ir išvažuoja.

Parvažuoja iš krikšto, tai ne moma, ne tėvas priima tų vaikelį, ale bobutė, katroj pagavo. Padėkavoja, kad parvežė, nu, ir pasisodzina už stalo. Bobutė vaikų paguldo lopšin, pagauna katį, apdeda kepuruki, apvelka drobiniais marškinukais ir tadu neša kūmam in stalų. Sako, vežkitės atgalios, sako, mūs vaikų išvežėt, o parvežėt kokį su snukucu, su ausytėm. Sako, kų jūs ca darot, mes šito vaiko nepriimsim? Kūmai ginčinas su bobuti, sako, kad gi mes gražų parvežėm, ir su kepuruki, su kasnykais. Bobutė pasguldo an stalo, sako, va, žūrėkit, ir su šarscu, su ausytėm. Nu, raikia išpirkdzyc. Tad u neša cikrų vaikų. „Nu, vaikeliai, o gal gi šitas?“ Šitas. „Bet dovanai neduosiu, ilgai veizėjau šito vaiko.“ Nu, tad u bobutį ar koku skepataiti apriša, ar koku abrūsu apsupa, ar kokį stonų duoda bobutei, kad tų pacį vaikų parodė. Nu, tadui visi šoka, gieda, kap kas išmano.

Nu, ir tadu bobutė atneša košės. Krikščynom visadu atplėšia grikių gygnose, išniekoja gražai ir išverda sciprų sciprų košį, ir supila ne kur, bet šukėn – aplaužytan puodan. Šukėn kap išverda, tai toj košė pasdaro kap babka. Tų babkų atneša an stalo ir bobutė pjausto gražai riekutėm ir pardavinėja. Pirmiausia tų dalalį kūma perka, o paskui visi krikščinykai perka. Bobutė ir ovaš pinigų prisrenka, nemaža. Tad krikščynikai puola an bobutės. Bobutei atneša zuslanų, pasodzina an zuslano ir kiloja iki pacų lubų. Kici bėdavoja: užmuš bobutį ir nebus kam vaikų gaudzyc. Pakiloja *naūra*, paskui vyrai acysia niekocų dzidzausių, kur lašinius sūdo, pririša virvį ir tų bobutį niekocon insodzina ir veža per visų ūlyčių. Buvo, kad an to kelio pilna akmenų, žvyrų, purvynų... Akmenais veža, tai bobutė ir joj išsipirkdo – duoda kokį zlotų krikščynikam ir jie per naujo balių pasdaro.

Pirma ir žaninas ir nežino, iš kur tas vaikas atsirado. Aš paci nežnojau. Mano jauniausia sesutė kap gimė, tai aš buvau gal kokių šešių metų. Nakcu apsirgo moma, tai teta verda žolynus, visa, o mes penki, an pečio suguldzyci. Tėvas sako, vaikai, jau raikia jumi aic pas susiedų nakvoc. Tai aš kų padariau – užlindau an pečio ir už balanų atsiguliau, cykiai paskavojau ir mislinu: „Dar tai aš macysiu, iš kur vaikelis paraina.“ Girdzu, tėvas sako: „O kur gi Marytė, kur Marytė?“ Kici vaikai sako, mes nežinom. O aš už balanų sėdzu ir laukiu, kap tų vaikelį atneš. Mani vis ciek surado, sako, dukrala, ar tu miegosi? Iš pradžių norėjau sumeluoc, kad miegosiu, o paskiau sakau, nežnau, moja nemiegosiu. Atsimenu gerai, buvo gruodžio mėnesis, tai tėvulis mani nog pečiaus nutįsė, an kupros užsidėjo ir nunešė in kaimynų miegoc. Jau praušdžinėjo, tai atajo tėvulis ir sako: „Vaikai, pasakysiu naujienų, nugi bobutė Bunkienė atnešė jumi sesutį.“ Sakom, iš kur ėmė? Sako, iš šalcinio – ajo in kitų žmogų, išgirdo verkianc, pagailo ir ištįsė, ir atnešė mumi... Brolis sako, kad jį ty būt ir nustapinus tan šalcinin! Kad joj atnešė dar šeštų.

Jei moma neščia an ko pasdzyvina, tai vaikas gimsta su koku nor znoku. Va, ir dar Dubičiuosa yra moteriškė – išaina, jos viena ranka žūsies, o kita ancies. Raiškia, pasdzyvino. Va, tep sulipį kap lopa žūsies. Mūs kaimynkos buvo dzvynukės mergaitės, ir jos uždegė pirkių. Boba ir duktė audė, o tos mergaitės bovinos su popierum ir uždegė. Dukra buvo neščia vyriausia, tai joj labai nusgando ir susėmė rankom už veido. Apsigimė bernaicis. Visas veidas juodas ir pirštai visi matos. Sako, raikia nebaščiko pirštai trync

znokai, bet niekas nepadėjo. Ir tas bernas dar aina, tai pusė veido balta, o pusė juoda. Bevardzu nebaščiko pirštu raikia aptrync...

Jei moteriškė neščia ir labai pikta, tai dzidzausias įtarimas, kad negerai vaiku. Jei nervuota, tai tas vaikus gali gimc negyvas. Jei neščia apsivogdzineja – ir vaikas paseka. Ne cik kad paseka motku, bet dar ir krikštatėviais. Koki krikštatėviai, tokis ir vaikas. Kokius krikštatėvius paprašysi, tai nog jų vaikas daugiau pasrenka, kap pok tėvais. Rinko krikšto tėvus. In kų krikšto tėvus patraukia, in tų ir vaikų patraukia. Ir kunigai sako – daugiau patraukia po krikštatėviais nei po savais vaikais.

Vyrų nelaidza, kap gimdo. Vienas vyras kyšterėjo galvų, tai sako, mauk iš ca, kad tavo nei kojos nebūtų. Būna, kad ir numiršta gimdanc. Mirdavo tankiai iš vaikų. Tad ligoninių nebuvo. Jei gimdavo mergaitė, tai pirma krominių nebuvo, tai drobines kelnes vyro suplėšo ir iš klešnių daro palukes. Ir juosmenį nuima nog kelnių juosmenės, padaro juostų, avijočiun kap kočėlų susuka ir guli. O jei berniukas, tai iš motinos marškininių daro palas, tai, sako, turės dalių an mergų... Marškinukų vaiku nevelka iki metų, iki metų nesiūna marškinukų, cik palukėsa guli. Avijočiu apsupa, ir gulėk. Sako, jei be pavijočiaus, tai bus kraivos rankutės, kraivos kojukės.

Sako, kap gimdo, kap išaina vaikuco patalas, tai suka laikrašcin ar kokian rašytan poperin ir neša, apkasa žamėn, tai bus raštingas, atminťingas, jei laikrašcin insupė ir pakavoj, bus išmintingas. Va, kap mano šitas vaikas gimė, jau ne moma priėmė, ba joj buvo už penkių kilometrų, tai jos nedasišaukau, tai tokia kaimynka buvo bobutė. Sana moteriškė. Joj sako: „Gal tu, Antanulia, turi arielkos, raikia vaiku patrync lūpukės.“ Sakau, kiba joj tyčia padarė. Joj atajo, paėmus skudurukų lūpukes samagonu ištrynė, bambukį, viskų. Moja, sakau, joj tyčia tep padarė. Pijokas mano vaikas. Joj sakė, dėl gryzo raikia samagono. An dėsniukų auga papieniai, tai patri-na tuoj arielku, kad neaugt.

Vaiko būna galvon maumanukas – nesuvejį krūvon kaulai. Kap suveina kaulas su kaulu, tai tadu vaikas pradeda kalbėc. Ir jau tas vaikas, katris ilgai nekalba, tas turi gerų atmintį, o katris mažas greitai kalba, jis atminties neturi... Bambukį užmezga, nupjauna ir kartu su pataluku deda. Mano patalus užkasė po namu, kur padmurauka. Gal kad neišaitau iš namų, kad saugotau namus. Vandenį, kur vaikų nuprausia, tai neša upelėn. Palaisdavo tų vandenį upelėn arba prūdelin, vandenin palaidzia.

Kap lopšius darė, tai parengdavo bernuku vyriškos giminės medžio, o mergaitė – moteriškos. Išpjauna lankų, užlankia lankų ir apsiūna maišu, austu medžiagu. Virvukes nuveja ir krūkų lubose inkala, ir pakaria tų lopšį. Jei pakaria lopšį iš liepos, tai kap pakaria sako: „Kad tu užaugtai kap liepelė.“ Linki, kap suka lankų, kad tu, dukrala, užaugtai tokia graži kap liepelė. Bernuku tai linki, kad būt kap beržas ar užuolas. Daugiausia linkėjo, kad būt kap užuolas. Kad būt geras. Tėvas lopšukų kap daro, tai tėvas linki. Kap daug vaikų, tai tų lopšukų visiem nedaro...

Kap kas sodzino an kiemo medžį, kap vaikas gemsta. An kalionių buvo keturi beržai, tai dar mano šašuro pasodzyta... Buvo penki sūnai. Turėjo dzvylika vaikų, tai penki mirė. Duktė mirė dzvylikos metų, o kici mažukai. Tai pasodzyta beržai ir verbos, o dar iškėlė melioracija. Buvo strošnai dzideli beržai užaugę, negalėjai nupjaut. Melioracija nupjovė, tai dar mes parsivežėm juos malkai. Buvo dzideli ir vyrai, kap ciej beržai... Bernuku vyriškų sodzina, o mergaitėm – liepas ir verbelas. Jei nulūžta, tai, sako, nelaiminga, jau ar žūsta kur karan, ar užsimuša, jau labai negerai, jau pergyvena, jei medzis nulūžo.

Jei vaikaicis pirmadienin gimsta, tai mokyta, jei antradienin – būna daktaras, jei trečiadienin būna kokis kupcus, o jei ketvirtadienį, turgaus dzienon, tai būna geras spekuliantas, o penktadienį – šventas, šeštadienį – piršlingas, sekmadienį – labai geros širdzies, labai malonus in visus. Aš paci gimiau penkioliktą rugpjūčio – Žolinėn. Visi ajo su gėlėm, švencyc nešės gėlas, ir gimiau tuoj pacu laiku, kap visi ajo su gėlėm. Ir nepasgirsiu – kap mani visi myli, kap aš visus myliu! Aš nei su vienu žmogum nei žodeliu neprastariau. Kur aš išvažuoju ar parvažuoju, tai visos mani apstoja, išbucuoja, išmyluoja – visi visi mylėjo. Gal viskas teisingai raiškia?

Laiminga, nor aš atsimenu, kap mani moma norėjo parduoc. Nu, aš buvau graži, raudona mergaitė, o vaikų daugelį buvo. Pas mus an kiemo stovėjo lenkų kariuomenė, ir tokis paručikas prieg manį kap priskabino, ir saldinių man neša, ir viso. O mes tų cukierkų nematė... Nu, turtin-gas, paručikas, už visus vyriausias. Tėvu sako – parduok, aš tau dzidelius pinigų mokėsiu. Mes penkios mergaitės buvom, dzvi dar jaunesnės už mani ir vyresnės buvo. Tėvu pinigų raikia, labai raikia – dzidelius pinigų siūlo už mani, ale tėvas škadavoja manį, sako, tokia graži, aš jų tep myliu, išveš, kur ji gyvens... Paručikas sako, žinot ką, aš jų atvešu už metų, už dzviejų, tai jūs jos nepažysit. Kur ji gyvens? Varšuvon gyvens.

Aš vaikų neturu, aš jų parėdzysiu, visų... Motulė labai škadavojo, ale ryžos. O aš už kamino pas-kavojus klausau ir supratau, kad jau mani dera. Motulė nor škadavoja, bet sako, dziedai, parduokim, jos nenužudis, parveš parodzyc, parduokim. Tėvulis pastovėj, pastovėj pas stalų ir sako: „Ne! Mirsiu iš bado ir testa joj rozu su manim mirs, bet jos neduosiu vežčis.“ Paručikų atstatė, o aš likau an vargo dzidelio. Tėvulis sako: „Aš aduosiu paliokam savo vaikų gražiausių ir gerausių!“ Ir nedavė. Tėvas nenorėjo ir pinigų. Moma, kad ir gailėjo, bet sako: „Penkios mergaitės, žamės nedaug ir kas jas ims? Aduokim, tėvai, tegu sau auga gerai...“

Mes biednai pas savo tėvulį buvom: ajom po uogynus, po grybynus, po uždarbius su pjautuvais ir kapliais, ale aš laiminga. O! Ot aš laiminga, nor aš vargan ištekejau. Buvo penki dzieverai ir šašuras, ir visiem tarnavau: skalbiau, maitinau, duonų kepia. Iškepi duonos dzidzausį pečių. Tai šitokį dzidzausį [bakaną suvalgo], vyrai susėda, tai neraikia nei sviesto, nei pieno – persirikė bakanų, pasdalino po gabalų dar karštos ir suvalgė. O velėjimo? Ažaran visų drobinius kap nusneši, tai su kultuvi velėsi, velėsi... Musinau daryc.

Jaunų išlaido mani – aštuoniolikos metų už dvidešim devynių metų ir už nepažįstamo. Nei jis mano kavalierus buvo, nei nieko. Dar buvo vyresnė sesuva ir brolis buvo. Nuvejom visi an večerinos, ir jis atsimatojo. Ir jau kap krito jam aš akin, tai krito. Mislinu, ko jis mani, vaikų, vis veda šokc?

Buvo labai įdomu, kad seniau burtus darė, tai vyšnukes sodzino, tai tų, tai tų... Nu, ir aš su senom mergom sodzinau vyšnukų – inkišau po pečių. Andriejun senos mergos, katros labai žanycis nori, dzvi vyšnukes nuskina ir sodzina. Jei an Kūčų pražydės, tai išteksi. Ale raikia tį, kur vištos, seniau gi vištos po pečių buvo, tai raikia [dėt ten], kur vištos, kad būt be saulės, be šviesos tos vyšnukės. Tai va, susrinko Andriejun vakaroc, verpc, megsc, visa kas, ką gali mergos, o aš kap tokia čirkšlaitė, tai ir aš nelikau nog senų mergų, ar jos myli mani, ar ne... Buvo keturiasdešimties metų merga, joj sodzino ir aš sodzinau. Sakau, Rože, ir aš pas tavi sodzysiu, sako, sodzyk. Nu, ir aš pasodzinau. Sodzinom abidzvi, bet kur aš tį tau tekėsu! Dzievuli, dar vyresnė sesuva yra, brolis yra, dar ir pasogos tėvas man neturi ir kas tį ims mani, ale ot padabosiu, ar teisybė tos vyšnaitės. Susodzino visos mergos – gal aštuoniolika buvo, kap ūlyčia dzidzulė. Aš su tuoju senu mergu Roži susodzinau. Kūcon jau ašim daboc vyšnaitių. Nuveinam, nugi nei vienos

nepražydėji, cik mano pražydus ir Rožės – jos du žiedai, o mano vienas ir dar vienas pumpuras. Bet kur tį pagalvota, kad tekėsiu... Rožė tekėjo liepos mėnasin, o aš – spalio mėnasin. Nuvejom an večerinos, ir jis atajo (penki kilometrai) iš Makačių. Veda šokc, o tep nesmagiai šoka, ir aš nenorėjau su juoj šokc, ale kų darysi, raikia aic. Mano vyresnė sesuva sako: „Ir tu ca atsiradai! Ot atsirado merga!“ O jis jau mani ir lydzi. Sakau, ko tu ca aini su manim. Sako, tu man pacinki. Nu, ir parajom. Motulė sako: „Kų tu ca, Maryte, parsivedei, ar ca kokia giminė, kas ca ataj su tavim?“ O kiba aš žinau, kas ca tokis, aš nepažįstu. Subaton svotuosa atvažau – o kų padarė! Iiej seserei pasogai adavė savo kumelį ir už trisdešimt pūdų nuspirko kumelaitį. Menka, kliša toj kumelaitė. Ir svotuosa atvažau su tuoju kumelaiti. Aš nejau nei namo, nulėkiau in savo tavorškų. Moma, sakau, aš ainu grybauc. O joj sako, dukrala, buvo to berno sesuva atsiklausc, ar atvažuoc svotuosa. Aš pabėgau. Atvažau – dabuju, jau barška, jau važuoja su klišu kumelaiti, o aš sėdzu pas draugaitį. Sako, un, Maryte, in tavi jau svotai važuoja. Sakau, nesakykit, kad aš cainai. Žūrau, jau mano motulė bėga: „Ar neragėjot mano Marytės, ar neragėjot mano Marytės?“ Parajau namo, momulė bėginėja: „Vai, dukrela, ko tu kavojies, o gražus bernas, garbiniuotas! O tį jo šalin gruntai! Argi nedajėdė jumi su kapliais ir pjautuvais aic po žmones, uždarbiauc!? Tynai tu būsi gaspadinė. Tynais neraiks vaikšcioc po miškus, tį gi gruntai.“ O pas mus šilai buvo... Dzieve tėve! Jau jis prašo – atvažuokit an padabonių, ir manį prašo, kad atvažuotau an apžūro. Aš sakau, neatvažuosiu, mano tėvulis ir motulė – neprieteliai, jei jiem pasdabos ir kap jie pasakis, tep ir bus – jei lieps tekėc, tai tēkesiu. Nuvažavo, parvažavo, sako moma: dukrala, du paršalukai yra tvartan, jau tu juos turėsi, užsiaugysi. Sako, ogi prieg tvarto yra svirnelis, tai ciela paklotė vilnos, tai suverpsi – milalį turėsi, tai ir sau suknelį pasisiūsi, ir jam garnitūrą pasiūsi. Kluonų atsidarėm, tį rugių kad pridėta! Lig stogi. Tėvulis sako an motulės: „Boba durna, ko tu neužlindai už tų rugių ir nepadabojai? Gal iš priekio sudėta rugiai, o pas sienų tuščia, gal tuščias kluonas?“ Jau tį vedzoja po laukų, žamį rodo. Nu moma sako, tį tokia smagi vieta... O tį visur balos aplinkui, cik kalnukas žamės buvo. Tėvulis sako: argi jis vienas – penki išsidalis, tai kiek gi tos žamės liks? Tep ir buvo. Parvažavo, viskų kap nugyrė, sakau, jūsų valia. Brolis sakis, kur aš šitas seseris padėsiu, man marcos raikia. Tu biedna, o kas grynų kaulų ims, ir šuva negrauzia vieno kaulo.

Nu, ir visi sutarė, kad paduos an zopaviedų ir po trijų nedėlių – veseilia. Atvažavo ir an zopaviedų su tuoju pacu kumelaiti. Man pikcyva, kad joj kap aina, tai cik lapatuoja, tantykuoja, tantykuoja... Sakau, tai tu su šitu kumelaiti ir žanysies? Tai kur aš imsiu kitų? Ne, nesižanysiu, jei su šitu klišu kuimelaiti. Sako, pas švogrų pasžyčiosiu arklį ir tuoju arkliu šliūban važuosim.

Praajau per tuos pragėrus, pradėjo derėcis dėl pasogos. Tėvuliui sako: „Pasakyk, kiek duosi pasogos?“ Nu kų, karo metas, nei pinigų, nei nieko. Sako: „Vaikai, kų aš jumi galiu duoc? Turu dzvi karvelas, tai imkit katrų norit, duosiu kiaulį paspjau, avytį, dzvi vištas, daugiau nieko neturu ir, va, jaunų dukralį duosiu.“ „Ne, kiek pinigų?“ Tadu červoncai buvo. „Vaikai, kap norit – pinigų neduosiu, ba neturu pinigų.“ Nu, o svotas sakis: „Ot, nor ketris šimteliūs gali červoncų an dukters dalios paskyrc.“ Tėvas sako: „Aš nei vieno červonco neduosiu, ba neturu.“ Derėjos derėjos, paskiau tai nor du šimtus červoncų. Tėvulis ir to nesucinka, o brolis sakis, nu, tuščia jo, du šimtus červoncų jau kap nor padarysim ir duosim. Jau suciko an tų dzviejų šimtų. Sulaukus nedėlios turgai buvo Marcinkonysa. Brolis insidėj avį vežiman, parduos tų avį ir rinks man pasogų. Kad ir jis ataina. Stovi pas vartus. Sakis, kur Aleksandra, jau mano brolis. Sakau, avį nuvežė an turgaus parduoc, pinigų raikia, gi užsimanėt pinigų iš tėvo biedno, tai avį nuvežė, tai vis paims kokį šimtų ar 80 ir dar veseilios norit, visko... Sako, paslik an pasogo. Kap man pasdarė savį gaila, tai aš jį trankiau pas vartus ir užlindau už pečiaus. Tadu jis sako, nieko neraikia, tegu nusega šitų rubaškų (tadu dar sesuva mano buvo mergu) jai, o aš tavi ir nuogų imu, bile tu aisi už manį. Nu, ko vėl visi mani apstojo – aik, vaikeli, aik, aik... Nu, ir apsiraminau. Kapgi tu tėvo, motkos, seserų neklausysi? An zopaviedų nešėm, tai raikėjo dar Nočion nuvažuoc. Ir važuojam mes bričkaitėn, tų kumelaitį paskinkį klišų, ir jau mani nori vežčis Nočion an zopaviedo. Sakau, aš nevažuosiu, važuok savo parapijon ir rašyk. O moma sakis, dukrala, nor per Kaniavos ūlyčių pralaisk tu juos ir grįši. Insisodzino mani ton bričkaitėn, o toj Kaniavos ūlyčia buvo vienas purvynas ir akmenai. Jaunimas žino, kad važuosim an zopaviedo, tai bernai ir mergos susrinkį, juokias ne ciek iš manį, kiek iš tos kumelaitės. Jis pasmandravodamas prieš jaunimų tai kumelaiti botaugu kap sudrožė, tai toj kumelaitė cik išsikėtė ir nuvirto jienosa. Tai kap šokau aš iš tos bričkos ir per laukus parlėkiau namo. Moma sako: tai jau nuvažavo? Aha! Nuomentai – guli balon su savo

kumelaiti! Nu, nuvažavo vienas, padavė an zopaviedo ir vakari vėl atvažavo.

Nu, jau veseilia. Bonkienė senė sako: „Dukrala, kap atvažuos žanykas, paskavok, nesėdėk už stalo. Raikia, kad ne jis tavi, o tu jį pirma užragėtai, tai jis nestrauks nog tavį, labai mylės tavi.“ Kap jaunimas buvo susėdis an laškos, tai aš už jaunimo užlindau ir paskavojau. Žanykai atvažau jau sutemus, už stalo susėdo. Aš jį ragiu, o jis vis dairos – kur Marytė, kur Marytė? Neragi. Nesrodiau jam. Juos nuvedė miegoc kluonan, tavorškos pradėjo ma vainikų pync, giedoc, visa, o jieji mienga kluonan.

Tulios buvo gražos, girliandos buvo gražos ir aš nebritki buvau – ščyrai [sakau], graži buvau, raudona, nor ir nedzidukė. Nu, ir susėdo už stalo jau važuoc šliūban. Mani nuvedė kamaron rankcies. Apsisegiau suknelį, uždėjo valionus, o pirkion, girdzu, kokis trukšmas, kokis klapatas nepadamnas – jau tėvas žanykus iš už stalo varo namo. Žanyko pusė užsimanė – nešk, tėvai, pasogu, nešk pinigų an stalo. Svotas dar prieš šliūbų raikalauna pasogo. Tėvas sako: „Susiedai tegu pagieda, o jūs važuokit, iš kur atvažavot, ma duk-tė dar neperbuvus metų ir joj, sako, ras bernų, o jei neras, tai ciek tos... O aš, kap išgirdau, tai tuos valionus trankiau kamaron an bulbių ir sakau: „Aš neisiu nei pas stalų!“ Sakau: „Man visų gyvenimų kyščios, kad tėvas nedavė pinigų, man raikės kentė!“ Tadu davai manį prašyc; aik, aik, bus gerai! Brolis du šimtus prižadėjo, jau vis ciek raikia važuoc šliūban.

Tai jau kap aš verkiau aidama už stalo! Žodzais verkiau, kam jis man buvo priešingas, kad jis pinigų nori, o ne manį. „Nepkentei, motula, nepkentei, širdela, manį, mergelės, savo dukrelės, ir daržalin rūtelės. Išaisu, motula, išaisu, širdela, su vienu valandėli, su vienu minutėli. Gailėsi, motula, gailėsi, širdela, manį, mergelės, savo dukralės, ir darželin rūtelės: sugrįžki, dukrala, sugrįžki, širdela, grūžyk, dukrala, valnias dziene-las ir žalių rūtelį. Negrįšu, motula, negrįšu, širdela, vargelin būsiu, vargi pražūsiu – pas motulį nebūsiu...“ Kita, kur su akvatu aina už vyro, tai žodzais neverks, nor tu svogūnu akis trink, nor kap neverkia, tai labai sarmata. Apjuokia kaimas. Jei neverkia, tai sako: „O, neverkia, tai verks visų gyvenimų.“ Katroj gailiai atverkia tekėdama, tai toj dzaugsmingai gyvena. Buvo tokia mada. Katroj su meili aina, tai ko jai verkc, kad jai trudna ašara išspausc...

Nu ir kų, giminė padarė savo – nuvažavom šliūban. Kap šliūbų ima, tai svoca nuotekai primina suknelį, tai, sako, kad ilgas gyvenimas

būna. Jauna jaunam primina kojų, kad vaikšiotų cik abudu, su kitais ne. Man tį galvon, aš dar nenorėjau nei su juoj vaikščioc, nei gulėca.

Kap nuvezė marcosa, tai po nedėlios mano tėvas an sugrįžtuvų paprašė. Parvažavom an sugrįžtuvų, tėvas nuvedė tvartan ir sako: „Žantulia, šita karvaitė gražesnė, dzidesnė ir jaunesnė, kad nori, imk šitų. O, va, šita, – sako, – senesnė, ale mažukė, ale an pieno, an smetonos gera. Jūs gi karvės neturit, kap adavėt pasogan seserei, tai, – sako, – ca tai nor turėsit pieno, smetonos, ale mažukė. Ragai dzidzuliai, o karvė mažukė.“ O aš labai norėjau tos karvaitės, norėjau, kad man aduotų. Aš nepritardzinėjau, sakau an vyro, kokių nori rinkis, ale, sakau, man šitoj gerau pacinka, jau aš žinau kap pas tėvų buvus. Nu, ir jis suglasino – imkim šitų. Nu, ir inkėlė vežiman kiaulį, surišo vištas, avį, nu, ir jau tuoj klišu kumelaiti važavom penkis kilometrus. Sudėjo viską, atsisveikinom, padėkavojom tėvuliu ir važuojam. Važuojam, važuojam, cik per ūlyčių pervadžavom kap pradės jis tų karvį mušč, kap pradės mušč tų karvį, pririštų prie vežimo, aš vežiman verkc. Sako, aš tavi mažukį paėmiau ir dar šitų nuomentų mažukį karvį varysiu per sa ūlyčių, aš jų užmušu! Bėgtau, ale sarmata bėgc iš vežimo. Dar seserys yra, sakys jom, kokia sesuva, tokios ir jos, ogi sesuvom tekėc raikės – pakirsiu jom kelių. Sėdzu vežiman ir verkiu. Važuojam, važuojam, davažuojam jų ūlyčių, o tį per tokį kelalį raikia važuoc in mūs kalionijų, tai jis kų padarė – iš vežimo išlindo ir per pievas žingsniu nuvejo, o man vadelas trankė – ir važuok su pasogu. Parvažavau, jau jis an kiemo, per pievas graitai parajo, o man raikėjo važuoc aplinkui. Parvažavom, jo tėvas, ma šešuras, išajo, vai, martela, sako, ir kiaulukį parvežėt, ir avytį, visa... Va, sakau, ir karvytė. Tai jis tuom kartu, išsitraukis stacinį, ir davai tų karvį mušč an kiemo! Sako, užmušu. Tėvas apgynė. Nugi, nuomentas, sako, pacų paėmiau mažukį ir karvė pasoginė mažukė. Sako, dar tokių karvį – ožį su ragais dzidzuliais, davė.

Po vestuvių už dzviejų metų ėmė an gegnės pelėda verkauc, ir pagimdiau mergaitį. Seniau sakė, kad moteriškei po gimdymo raikia langviai išsilaikyca dzvylika savaitių. Viedrų nekiloca, nieko sunkiai nedirbca. Jei neslaiko, sunkiai kiloja, tai moteriškė pamiršta. Mano motulė tų pirmucinį mergaitį iš manį priėmė ir sako, vaikeli, savaitį pabuvau, o man penki kilometrai paraic, tai išaisu su šviesu. Nu, ir aidama pro duris sako: „Žinau, kad dirbsi visa, cik sunkiai nekilok, vis ciek paslaikyky dzvylika savaitių ir vėl graita būsi, o tep tai kokia liga ar kas pripuls.“ Tai išgirdis

mano vyrėlis kap išsižijo an mano momos: „Ak, tu šitep ir šitep, kad tu paci atsigultai an dzvylikos nedėlių, man šiciek darbų, aš darbus dirbsiu, o joj gulės! Šitep nebus! Mauk iš manį!“ Išsivijo. Dar kų jis padarė – kap mamų išsivijo, tai karvės nėra kam melšč. Palei sienų, kur aš gulėjau su vaiku, kur mano lova stovėjo, jis atajo, atsinešė gelažį tokių, inkalė sienon tį, kur aš gulėjau (medzinis namas buvo), atsivedė karvį, prisrišo tų karvį in sienų. Tadu nuvejo, atsinešė išsitraukis iš tvoros stacinį ir atsitūpė su dainyču melšč. Melža ir vis pūksč su tuoj staciniu karvei, toj karvė šoka an sienos... Nu ir kų, paskėliau – galva sukas, čiut nenuvirtau, ale vis ciek paskėliau, tų karvį pasmelžiau. Nespėjau pasmelžc, sako, ainam lubino nešoc... Nu ir va, išsivijo mano momų, o lubinas stovi ir raikia arc rugiam tų lubinų. Dar gi trąšai, o tadu lubinų sėjo. O tas lubinas mūs buvo sėklinis, tai raikėj tas lubinas ar surinkc, ar nupjauc. Nu, ir kų daryc? Paskėliau ir nuvejau lubino tvarc. Kap senas namas, tai an prieminės buvo sudėtos šatrukės ir an tų šatrukų raikėjo sudėca pėdai lubinų. Lubinas buvo mėlynas, tokis ašturus... An nasylų nešiojom tų lubinų. Šatralas pasimam ir prisdedam kupetų tų lubinų ir atnešam prieminėn. Jis užlipa an tų šatralių, o man liepia padavinėc šakėm. Tai aš visų ir sudaviau. O šašuras nebaščikas labai manį gailėjo: vaikelį, sako, parodzyk jam špygų ir aik gulkis, ar tu nori aic graban? Sako, neims galas to lubino. Jis apširdo an tavo momos, tai dar ir tavi mūčina. Musinau dirbc ir nieko, nesirgau...

Visų laik jis mano karvaitės nemylėjo, o man jo kumelaitė nedavė ramybės. Mum toj kumelaitė nei šarc neišajo – pašaro nebuvo. Veskim Aišiškėn ir parduosim, velios karvį gerai pašarsim negu arklį, sakau, tau vis ciek nedarbinykė šitoj kumelaitė. Tai jis gi vienas nevedė, veskim abudu dvidešim kilometrų in Aišiškes turgun. Paskėlėm vidurnakcin ir nutįsėm in Aišiškes tų kumelaitį. Nuvedėm in turgų abudu. Vedziojam vedziojam po turgų, vedziojam vedziojam – niekas nedaboja. O jei vienas kitas padaboja, neperka. Padaboja an klišų kojų ir neperka niekas. Sakau, tuščia jo, jei niekas nenupirks, palaisim an laukų ir aisim, netįsim mes jau jos namo. Ale an galų galo vienas susirado tokis kupčius, pažįstamas jo. Sako, nu, Antanai, kiek nori už šitų kumelaitį? Aš jau jam stūkaunu – cik daugelio neprašyk. Nu, sako, trisdešimt červoncų noru. O aš tau trisdešimt červoncų duosiu! Man raikės dešimt červoncų duoc, kad jai kas skūrų nuluptų, tai kas man lienka? Jei nori, dzvidešimt červoncų tai duosiu už kumelaitį. Jis dar spiras,

kad neduosiu, o aš – aduok, tuščia jos, aduok... Ir adavėm už penkiolika červoncų.

Nu, žinai, kap karas ir tokion draugėn nekap jis gyveno, tai ir kepurė negraži buvo; apsitrynus, apbrizgus kazyrka. Važuoja in tėvų, tai jis tų kepurį kavoja po šiknu, ar kur kavoja, o mano brolis karia an cvieko. Sakau, Antan, tuščia jo, pardavėm kumelaitį, nuspirk kepuraitį. Ainam per Aišiškių miestų, nugi dabojam per langų – pas žydų prikarta kepurį visokių spalvų. Sakau, užaikim, nupirksim kepurį. O jis an manį rėkia, kų tu aisi pas žydus kepurės pirkc! Sako, dar žydai pasliks tavi, neišlais, aš tai neisiu pas žydus pirkion. Žydas daboja per langų, tai jis rėkia – ko tu ca daboji? Žydas išajo, sakau, ragiu, kad kepurės labai gražai pasiūtos, noru nupirkc. Tai užaikit, užaikit, o jis manį nelaidza... O aš vis ciek užajau, tokių mėlynų kepurį išnešau, sakau, pirk, graži. Sakau an žydo, kiek joj kainuoja? Sako, dzvidešimt červoncų. O mes cik penkiolika paėmėm už kumelaitį. Raikėjo dadėc, ale dadėjom, paėmėm kepurį už tų kumelaitį...

Kadaise mus, tris moteris, pašaukė an tokių senutių koncerto, tai kap nuvažavau ir manį paprašė papasakoc apė gyvenimų, tai aš papasakojau cik tai apė kumelaitį... Kap pasakiau, kad kepurį nupirkau už kumelaitį ir dar penkis červoncus pridėjau, tai lapatavo visa salė. Visa salė juokės, o aš stoviu ir laukiu, kadu išsijuoks. Išsijuokė, išsijuokė, nu, ir sakau, visi išsijuokėt iš ma kepuraitės ir ma kumelaitės?

Žmogu dalių paskiria Džievas. Aš atajau jaunamartė, visus mylėjau, to sano tėvo nenu-skraudiau, džieverim taikiau. Paukštukus kur randu (buvau jaunamartė, o mažo vaiko proto), veiziu tų paukštukų, apglostau, dar jei kepu blynus, tai jiems nešu trupinukų... Džėkavoju Džievu, kad aš dar nesirgau – sveika, linksma. Ainu per kiemų ir dainuoju. Ma šešuras sako – tu gi tokiuosa varguosa gyvenį ir giedzi, ir laiminga...

Parengė Nijolė MARCINKEVIČIENĖ

ON MARYTĖ, KARVAITĖ, AND KUMELAITĖ...

Ethnologist Nijolė Marcinkevičienė wrote down the narrative of talented storyteller Marytė SAKAVIČIENĖ (b. 1921, Kaniava village, Varėna d.). She remembers her childhood, beliefs and traditions surrounding births and christenings, her life in her parent's home, early marriage to an older man she did not love, and her hard life. Life in the 1930s–1940s is remembered, which is surprisingly archaic, and the storyteller herself is subtle and benevolent, unaffected by any hardships.

KALĖDŲ IŠVAKARĖS RUDNIOS KAIME

Arūno BALTĖNO fotografijos

■ Prieš keletą metų, speiguotą Kūčių išvakarių sekmadienį (2012 m. gruodžio 23 d.), aplankėme ant Ūlos kranto įsikūrusios Rudnios kaimo Švč. Mergelės Marijos Nuolatinės Globėjos bažnytelę (Varėnos r.). Įdienojus bendruomenė rinkosi į Šv. Mišias, laikomas šiltoje zakristijoje, nes bažnyčia buvo gerokai įšalusi. Pasimeldę visi suskubo rengti prakartėlės ir puošti altorių. Su nuostaba stebėjome prieš akis gimstantį Betliejų su veidrodiniu ežeru, besiganančiais avinėliais ir Trimis Karaliais, atskirai šienų klojamas ėdžias Kūdikėliui, abipus altoriaus girliandomis

ir spalvotomis lemputėmis puošiamas iš miško parsineštas eglutės. Pabaigus viskas nušvito – Kalėdų žvaigždė, girliandos ir susirinkusiųjų veidai.

CHRISTMAS EVE IN THE VILLAGE OF RUDNIA

In the photographs of Arūnas Baltėnas – the small community of the village of Rudnia (Varėna d. in Southern Lithuania) prepare for the Christmas celebrations: decorating the altar of the Virgin Mary, the Perpetual Guardian, building a manger.

Nuoširdžiai kviečiame skaityti ir prenumeruoti
žurnalą BŪDAS 2020 metais!

Mieli skaitytojai,
kviečiame ir 2020 metais skaityti mūsų žurnalą, kuriame

- supažindinsime su naujausiais mūsų istorijos, kultūros ir tradicijų tyrimais: archeologų, etnologų, kultūrologų, senosios religijos ir mitologijos, tautosakos ir tautodailės tyrinėtojų darbais,
- kalbinsime įdomius žmones – mokslininkus ir menininkus, gyvosios tradicijos saugotojus ir puoselėtojus,
- skelbsime tradicinį žinojimą perteikiančius autentiškus žmonių pasakojimus,
- žvalgysimės po kaimyninius kraštus.

Metinės šešių žurnalo numerių prenumeratos kaina Lietuvoje – 12 eurų.
Taigi vieno žurnalo kaina – tik 2 eurai! Galima užsisakyti keturis, tris, ir net du numerius.
Paprasčiausia žurnalą prenumeruoti internetu: <http://www.prenumeruok.lt>
Prenumeratą priima ir visi Lietuvos pašto skyriai.

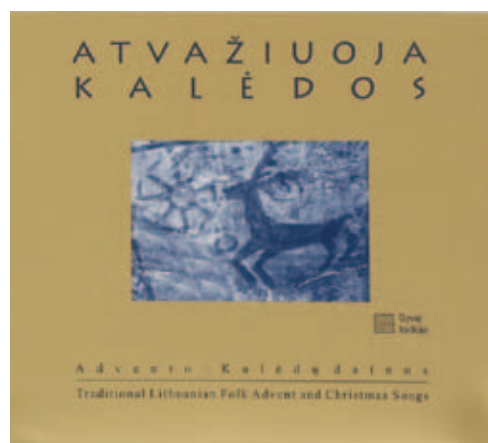
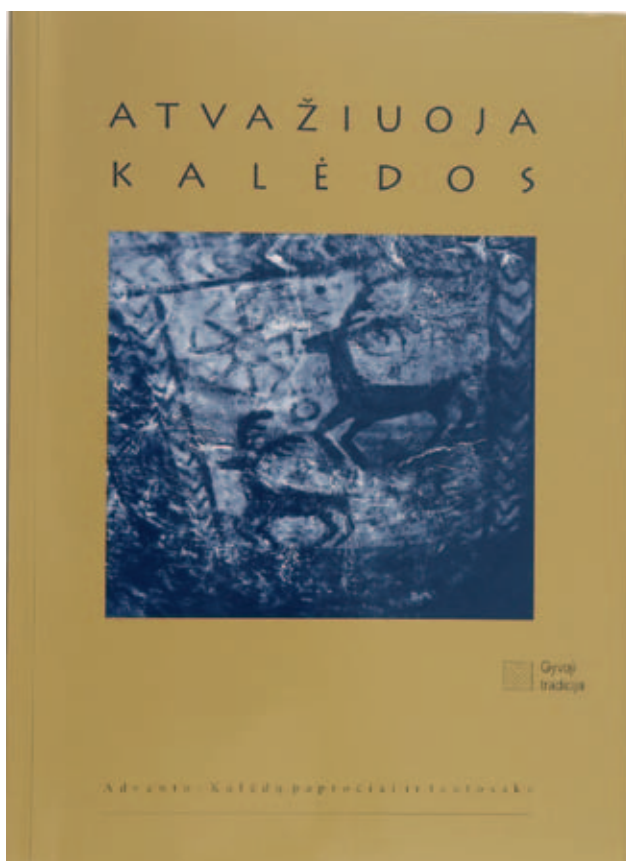
Žurnalo redakcija

Knyga „Atvažiuoja Kalėdos: Advento–Kalėdų papročiais ir tautosaka“ (Vilnius: Lietuvos nacionalinis kultūros centras, 2019, 856 psl.) aprėpia visą kalėdinį laikotarpį – nuo šv. Andriejaus dienos iki Trijų karalių. Etnologė Nijolė Marcinkevičienė

dalijasi iš įvairių šaltinių surinktais liudijimais apie šių švenčių apeigas, papročius ir jų prasmę, įvairius draudimus, spėjimus ir burtus, ypatingas dėmesys skiriamas valgiams. Etnomuzikologė Jūratė Šemetaitė į knygą surinko beveik 200 advento–Kalėdų laikotarpio dainų, o etnochoreografė Audronė Vakariniene – dar beveik 100 žaidimų. Visas muzikinis folkloras – su aprašymais ir melodijomis.

Knygą įgarsina dvigubas CD albumas „Atvažiuoja Kalėdos“, kuriame įrašyta apie 60 advento–Kalėdų dainų: tiek archyvinių įrašų, tiek atliekamų etnografinių bei folkloro ansamblių dalyvių.

Tai patys išsamiausi leidiniai apie didžiąsias žiemos šventes!

PASaulio lietuvių dainų
švenčių fondas

Būdas. 2019 Nr. 6 (189)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas
„Liaudies kultūra“.

REDAKCIJOS ADRESAS:

Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

VYRIAUSIOJI REDAKTORĖ

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. budas@gmail.com

SKYRIŲ REDAKTORIAI:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros
klausimai, mitologija, tel. 261 31 61,
e. p. budas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės
veiklos realijos, tel. 261 31 61,
e. p. jsorys9@gmail.com

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros
klausimai, istorija, tel. 261 31 61,
e. p. linute.arch@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia
Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

REDAKCIJINĖ KOLEGIJA:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus
universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų
institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Prof. habil. dr. Kazimieras GARŠVA, Lietuvių
kalbos institutas, P. Viliešio g. 5, LT-2055
Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos
istorijos institutas, Kražių g. 5,
LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių
literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-
VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro
akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus
universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos
institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis
kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8,
LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vyktas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos
universitetas, Baltijos regiono istorijos ir
archeologijos institutas, Tilžės g. 13,
LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский проспект
32-а, Институт славяноведения, Российская
Академия Наук, Москва 117334, Россия

TURINYS:

Pirmųjų išeivių sambūriai ir darbai Lietuvai.
Pokalbis su istoriku Žygintu BŪČIU | 1

Moksliniai tyrimai

Austė NAKIENĖ, Rūta ŽARSKIENĖ. Ryšys su tėvyne Jono
Balio užrašytose JAV lietuvių emigrantų dainose | 7

Atmintis

Justina JUOŽENAITĖ. Negatyvai sugrįžta pozityvais.
Vytauto Račkausko palikimas | 21

Simonui Daukantui – 250

Simonas Daukantas šviežiai: sugrįžtuvės ir sugrąžintuvės.
Kalbasi kultūrologai ir literatūrologai | 32

Moksliniai tyrimai

Vyktas VAITKEVIČIUS. Naujas Birutės veidas | 40

Atgimę per knygą ir gyvą tikėjimą.
Prūsijos lietuvių surinkimininkų kultūros tyrimai | 55

Donatui Saukai – 90

Marijus ŠIDLAUSKAS.
Profesorius Donatas Sauka skaito klasiką | 61

Donatas SAUKA.
Tautosaka – argumentas tautos istorinei idėjai | 65

Baltai

Latvių dainos apie Dievą | 73

Žmonės pasakoja

Apie Marytį, karvaitį ir kumelaitį.
Pasakoja Marytė SAKAVIČIENĖ | 81

Arūnas BALTĖNAS. Kalėdų išvakarės Rudnios kaime | 879

Viršelyje: Šerkšnėnų kapinaitės, Mažeikių r. 2010 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

SPAUDOS,
RADIO IR
TELEVIZIJOS
RĖMIMO
FONDAS

Projektą „Kultūros istorija, atmintis, tradicijos –
XXI amžiuje“ remia Spaudos rėmimo fondas.
Skirta 22 000 eurų.

LIETUVOS
KULTŪROS
TARYBA

Lietuvos kultūros taryba remia projektą
„Etninės kultūros paveldas ir gyvoji tradicija:
problemos, tyrimai, interpretacijos V“.
Skirta 15 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2019

Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2019 12 09

Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l. | Tiražas 1000 egz.

Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.

Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | <http://www.lnkc.lt>

Spausdino UAB „Standartų spaustuvė“, Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius